

XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

**АВДУЛЛА
ҲАҲЖОР**

САРОБ

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1995

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Ислом Шогуломов (ҳайъат раиси), Бобур Алимов (ҳайъат раиси уринбосари), Музаффар Аъламов, Саид Аҳмад, Аҳрор Аҳмедов, Машраб Бобоев, Наим Каримов, Тоҳир Малик, Омон Мухтор, Умарали Норматов, Анвар Обиджон, Шухрат Ризаев, Нозир Фозилов, Шукур Холмирзаев, Барнобек Эшпулатов (ҳайъат котиби), Бегали Қосимов, Уткир Ҳошимов.

**Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир
Машраб БОБОЕВ**

Қаҳҳор, Абдулла.

**Сароб: Роман.—Т.:«Шарқ» НМК Бош таҳририяти,
1995. — 240 б. — (XX аср ўзбек романи).**

Уз2

БИРИНЧИ БУЛИМ

1

Қиз эшик олдига юраги бетламайроқ келди, унинг қабзасидан ушлаб аста тортиши нарەқдан бировнинг қаттиқ итарган пайтига тўғри келди: эшик оёғининг учига тегиб қопчигандан сунг четланиб, ичкаридан чиққан йигитга йўл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб, афв сўради.

Кийимидан йигит кўпроқ студентга ухшар эди. У эшик ёнида паришон турган қизга яна бир қаради-да, салмоқли қадам ташлаб залнинг тўрига томон юрди. Қиз қия қолган эшикни секин зичлади-да, йигитнинг кетидан қараб қолди; кейин унғайсизлана-унғайсизлана унинг орқасидан кетди.

— Уртоқ, — деди залнинг муъолишида унинг кетидан етиб бориб, — сиз Сайфийни биласизми?

Йигит орқасига қаради ва худди ундан бирон хизмат кутгандай, қўлидаги қоғозларини толстовкасининг чўнтагига солиб:

— Мен... — деди.

Йигит ҳайрон эди: «Бунинг ҳуснигина эмас, ҳатто кийган кийими муъжиза-ку, нега менинг отимни билди, нега яна узини паст олган товуш билан сўрайди?»

— Мен консультация бюросига учраган эдим... — деб гап бошлади қиз, аммо йигитнинг юзига қараб шубҳаланди шекилли, яна бир мартаба унинг Сайфийми эканини аниқ билмоқчи бўлди.

Йигит афв сўради:

— Менинг қулогимга Саидий бўлиб кирибди, — деди ва чўнтагига солган қоғозларини яна қўлига олди.

Бу қиз учун шу уйга кириб ўз ишининг оқибатини сўраш янги очилган қизларнинг гавжум гузардан қоқинмасдан, қизармасдан ўтишидай қийин эди. Шунинг учун «Сайфий шу уйда ишлайди», деган ваҳима уни гангитиб қўйган эди. Саидий афв сўрагандан кейингина кузи очилди; шундан сунг, худди биров: «Э, ул-а шунақа,

чиройли йигитни кўрсанг юрагинг тутдай тукилади», деб таъна қилаётгандай қизариб, орқасига қаради.

Саидий ҳам бу уйдан иши унгламай чиққан, қизнинг ҳам иши унгишига кузи етмагани иккаласини бири-бирдан ажратиб турган тагсиз чоҳга мустаҳкам кўприк бўлиб тушди. Қиз Саидийдан уз ишига доир кўп маълумотлар умидвор, аммо сўрамасди. Саидий эса ундан нима умидвор эканини ўзи билмас, аммо унинг умид қилган нарсасинигина эмас, бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. Саидий қизнинг ҳолатини дарҳол англаб, қабул комиссияси туғрисида гап очди. Қиз унинг сўзига ўзи устидан чиқарилган ҳукмни тинглагандай қулоқ берар эди. Бу эшикка киргани иккиланиб турган қиз Саидийнинг сўзини эшитиб бутунлай кирмайдиган бўлди. Кейиндан Саидий хотин-қизларга енгиллик борлигини айтиб ҳарчанд қистаса ҳам лабини тишлаб бош чайқар эди. Бундан бир неча дақиқа илгари Саидийнинг берадиган бир оғиз маълумоти қиз учун бутун оламнинг хирожига арзийдиган эди, бу уйга киришдан воз кечганидан сўнг эса бу маълумот билан бирга Саидийнинг ҳам қадр-қиммати қолмади.

Саидий ичкарига кирганида олдида қўйилган шартларни эшитиб, «бундай бўлса ўқимамайман», деган фикрга келган эди, аммо ҳозир бундай фикрга келганидан тонди. Унинг эндиги фикри қандай бўлса ҳам университетга кириш, ўқиш эди. Вужуди муъжиза, ҳар бир сўзи, ҳаракати ҳаётга чақириб турган шу қизга ҳамдард бўлиш учун у ҳар нарсага тайёр эди.

Қиз ниҳоят унинг сўзини ерга ташламай, эшик томон йўналди ва эшикнинг қабзасидан ушлаб Саидийга қаради; чап қўлини пўкиллаб турган юраги устига қўйиб, лабини тишлади.

— Кирайми, а? Кетмай туринг...

Қиз бу сўзни уйламасдан айтди.

Саидий ҳам бунга бир маъно беришдан ожиз эди.

Саидий қўлини орқасига қилиб эшик олдида нари-бери юриб турди. Қизнинг лаб тишлаб бош чайқашини унинг кўз олдида, майин товуши қулогидан кетмас эди. Унинг бошидаги фикрлар аралаш-қуралаш бўлиб кетди; буларнинг ичидан биронтасини ажратиб олса, уша ҳам хаёлга айланиб кетар эди: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқарадиган киши ягона мен бўлсам», дер эди.

Эшик очилиб, Саидийнинг хаёли патдай тузиди.

— Вой улай... — деди қиз, — мен сизни кетмай туринг, деб маҳтал қилиб қуйдим... Анкета билан аризадан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди-да, яна алланимабало ҳужжатлар керак экан... Сизни маҳтал қилиб қуйдим.

Кизнинг иши унлмаган эди. Бу узидан ҳам кўра Саидийга қаттиқроқ таъсир қилди. Қиз бу эшикка кириши билан Саидийга анча яқинлашган эди, ҳозир яна миллион-миллион чақирим йироққа кетди, лутфкорона кулиб, ҳаётга чақириб турган кўзлар хаёлгина булиб қолди.

Қизнинг ваҳима билан утмасланган зеҳни залнинг эшигидан чиққанидан сунггина аслига қайтди: ёнида соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват акс этиб турган бежирим йигит борарди. Қиз унғайсизланар, худди биров кўриб қолишидан ҳадиксирагандай атрофга қарар, аммо бу йигитга зарур иши бор ёки муҳим бир жойга бошлаб кетаётгандай, бир қадам ҳам орқада қолмас эди. Қиз бир гап баҳонаси билан Саидийнинг юзига бир лаҳза тикилди-да, негадир қизарди.

— Узи-ку, бизни илм-урфонга чанқоқ халқ дейди, яна меҳнаткаш-номеҳнаткаш деб халқни ажратгани нимаси! Балоба учрасин!..

— Мен кеча ҳам келган эдим. Бир профессор фирқа-ячейкасининг котиби билан уришди; у ҳам сизнинг фикрингизни айтади: «Ўзларинг уқит дейсизлар-да, яна чек кўясизлар», дейди.

Биринчи этажнинг зали вокзалга ўхшар эди; тикилинч, говур, дим. Терга пишган одамлар ташқарига — очик ҳавога эмас, залнинг тўрига, эълон тахталарига қараб оқади. Очлик йили текинга нон улашилганда ҳам бундай булган эмас.

Қиз залнинг ичкарасига қараб туриб лабини бурди.

— Дорилфунун ҳам масхара булди шекилли...

Саидий одоб юзасидан кулгига қушилди-ю, сунгра изоҳ берди.

— Рабфак ҳам бор. Булар рабфакка... Ҳозир рабфакда йигирма тўққиз хил миллат бор экан. Кеча диаграммасини кўрдим.

Очик ҳавога чиқишди. Эшик олдидаги цемент пиллапоянинг усти, анҳор буйлари, мажнунтолларнинг ости, бутун боғ турли рангдаги кўрпалар билан чипорланган. Дарахтларнинг шоҳида, ерда халта, қоп. Ҳар хил вазият ва турли кайфиятда утирган кишилар беҳисоб.

— Шу билан умидингиз узилдими? — деди Саидий парқдан утиб, автостанцияга яқинлашганда.

— Сиз-чи? — деди қиз унга куз қирини ташлаб.

— Мен албатта уқийман, — деди Саидий ва журттага қизнинг қитиғига тегди, — сиз ҳеч булмаса эшикнинг тирқишидан дарс эшитишга ҳам розидирсиз?

Қиз кибр билан бошини кутарди:

— Мен... мен энг олдинги курсида утириб дарс эштаман.

Қиз хайрлашиб автобусга чиққанида худди бир зарур гапи булиб, унутгандай орқасига — Саидийга қаради. Автобус куздан йуқолгунча Саидий ҳайкалдай қотиб қараб қолди, автобус куздан йуқолгандан сунг дупписини кутариб, қичишмаса ҳам, бошининг орқасини қашлади.

II

Саидий қайтиб келганда ҳамхужраси Эҳсон тор ва дим уйда куйлакчан, димиқиб утириб китоб уқир эди. Саидий ечинди ва уйнинг турига қуйилган кенг ёғоч каравотга узини ташлади. Эҳсон унга бир қаради-да, урнидан турди ва стол устидаги қора тунука чойнақдан чой қуйиб, каравот ёнига келди. Саидий узоқ йулдан чарчаб келгандай қулларини осилтирган, букчайган ҳолда утирар эди.

— Саид баттоли ғози, — деди Эҳсон Саидийнинг елкасига шаппалаб, — нима булди, иш чатоқми?

Саидий жавоб бермади. У, худди олдида ҳеч ким йуқдай, уйнинг бурчагига қараб уйланар эди. Эҳсон ҳам тек қолди. Анчадан кейин Саидий узича «ажойиб!» деди-да, Эҳсонга қаради.

— Эсингизда борми, буйнимизга жилд осиб «Урфон» мактабига қатнаган кунларимиз?

Эҳсон устки лабини тишлаб, кузини юқорига кутарди. Саидий эслатмоқчи булган ўтмиш куз олдидан ўтди; у билан бир партада утириб урганган шарқийлари қулоғига эшитилиб кетди:

Туркистоннин доғлари вор,
На гузалди, шимди оғлор...

У Саидий билан дуст эди, бу дустлик оталарини ҳам муносабатдор қилган эди. Эҳсоннинг отаси ҳар куни кечқурун кучалардаги чироқларга ёғ қуйиб ёки уларни ёқиб юрганида албатта, Саидийнинг отасини куриб утар, баъзан кечалари келиб дамини ҳам босар, мувофиқ иш топилса босқонини ҳам урар эди. Саидийнинг отаси

машина-босқон, машина-дам билан ишлайдиган катта бир корхона очмоқчи булиб, анчагина темирчиларни туплади, бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон булди ва узини осди. Эҳсоннинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок булди. Шундан кейин Эҳсон мактабдан кетиб қолди.

— Ушанда биз ёш эдик, — деди Саидий узоққа қарагандай кўзларини қисиб, — аммо бир-биримизнинг тилимизга тез тушунардик. Энди шундай эмас деб қурқаман...

— Келинг, қуйинг, аввал айтинг, — деди Эҳсон Саидийнинг тиззасига уриб, — нима булди, жавоб олдингизми, қабул қилинибсизми?

Саидий кейин айтмоқчи булиб ишора қилди ва чўзилди.

Эҳсон унинг қилигига тушунолмайд урнидан турди ва стол ёнига келиб яна мутолаа билан машғул булди.

— Сизда яна бир одат бор, — деди Саидий гапи бир неча мартаба қайтарилган асабий касалдай афтини буруштириб, — сиз утган-кетгандан сўзламайсиз. Агар жаҳонни кезиб минг кишининг умри етмайдиган саргузашт орттирганингизда ҳам тез унутасиз.

Эҳсон орқасига қаради.

— Саидий, сиз ибтидоий ва урта таҳсилни тамом қилгансиз. Мен орқада қолган киши, мен келажак билан машғул булишим керак... Йўқ, Саидий, тўғриси-ни айтинг, нима булди сизга?

— Сиз қачон, қанақа хотин оласиз?

— Мен доктор булганимдан кейиноқ оламан. Унинг қандоқ булишини ҳозир айтолмайман. Ҳар ҳолда менга нозик, урта буйли, хушқомат қизлар купроқ ёқади...

— Саргузашт билан ишингиз йўқ дедим, ростдан ҳам ишингиз йўқ. Балки сиз ҳам қачон бўлса-да, ҳозир менда булган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кечиргандирсиз. Шунин билсам, балки дилимдагини англата олмасликдан бунча қурқмас эдим. Илгарироқ диндан қайтмаган бўлсам, «хамма одам тупроқдан бино қилинган» деган таълимоти учунгина қайтар эдим.

— Нима бало, муҳаббатми?

— Йўқ, йўқ, муҳаббат деманг. Наҳот фақат муҳаббатгина бўлса!

Эшикдан Эҳсоннинг дўсти Павел Шафриннинг товуши эшитилди. У ким биландир сўзлашиб келар эди. Саидий худди буюрган овқати ёқмаган касалдай,

афтини буруштириб, бошини ёстикқа қўйди. Саидий Шафринни умуман ёмон курарди, хусусан ҳозир кургани тоқати йўқ эди.

Шафриндан илгари ёшгина бир йигит кирди. Бу ҳам Эҳсоннинг яқин дўсти, Саидий «бадҳазм» деган кишилардан бири — Шариф эди. У Эҳсон билан сурашди-да, бурнини жийириб, уйнинг у ёқ-бу ёғига қаради.

— Худо ҳаққи, уйнинг бижиб кетибди... Ҳеч кучага чиқасанми узинг?

Унинг кетидан, қўлида газета, Шафрин кирди, Эҳсонни қучоқлади ва икки-уч кўтариб ташлаб, қичқирди:

— Москва Давлат университетининг медицина факультетига иккита ўрин бор, шунинг биттаси сеники бўлиши керак!..

Эҳсон эълонни куздан кечирар экан, Шафрин Саидийнинг ёнига бориб ишининг оқибатини сўради. Саидий эшитилар-эшитилмас жавоб берди. Шафрин уни касал гумон қилиб бошини ушлаб кўрди.

— Тобингиз йўқми? Сиз ҳам Москвадаги адабиёт факультетига кетсангиз яхши бўлар эди.

Саидий бошини кўтариб Шарифга кўзи тушди ва гуё келганини билмагандай:

— Э, келинг... — деди ва кўзини ишқаб ўрнидан турди.

— Шартлари менга тўғри келади! — деди Эҳсон, худди шу факультетни битириб ҳозир қўлига диплом олгандай севиниб, — Шариф, ҳамма шарти тўғри келади.

— Биламан.

— Билсанг райкоммолдан мени тавсия қиласан!

Эҳсон қора тунука чойнакни кўтариб, югурганича чойга кетди. Саидийнинг Эҳсонга айтадиган гапи кейинга қолди, чунки меҳмонлар ҳали-бери кетмоқчи эмас эди.

III

У қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди. Саидий уни кимдан сўрашини ва қасрдан излашини билмас эди; башарти кўрса нима дейишини билмаса ҳам, шу ҳафта ичи бир неча мартаба университетга борди.

Саидий бир куни университетга кетаётганида паранжилик бир хотин йўлини тўсди. Бу — узининг опаси эди. У Саидийни четга тортди ва чимматининг бир ёғини кўтариб кўришди-да кўзига ёш олди: «Ҳеч бўлмаса

поччанг йуқ вақтларда ҳам бормайсан... Икковимиз қолдик. Бошқа кимимиз бор?.. Жон Раҳимжон ука, ургилай...»

Саидий шу яқин кунларда боришга ваъда бериб, уни юпатди, аммо сира бормоқчи эмас эди, чунки поччаси хотинига «агар уканг қадам қўядиган бўлса менга талоқсан» деган.

Жанжалнинг боши Саидийнинг уқишга кириш нияти бўлди. Шундан сўнг турли келишмовчиликлар ҳар икки томоннинг ҳам қитиғига тегадиган бўлди. Гап купая-купая охири Саидийнинг шу уйдан чиқиб кетиши билан тугади.

Саидий илгари муаллимлик қилиб куп пул топар эди. Шу вақтларда поччаси Муҳаммадражаб унга кутара мол оладиган харидорига қилгандай муомала қилар эди: овқатнинг яхшиси Саидийники, усиз шишанинг оғзи очилмайди. Эҳсоннинг сўзи билан унга уқиш фикри қўзғалган кундан бошлаб ширин турмуш, шоҳона маишатга туз тушди. Авваллари Муҳаммаджараб узи индамай хотини орқали уни шу йўлдан қайтаришга уринди, Саидийга куп мол-дунё, яхши хотин, уй-рузгор ваъда қилди. Опаси буни энтикиб-энтикиб сўзлар эди. Саидийнинг ҳам шундай маишатга кўнгли суст кетган минутлари бўлди, аммо Эҳсонни кўрганида, унинг сўзини тинглаганида бу бойликлар ва унинг кетидан келадиган маишатларнинг ҳаммаси кўзига кўпик бўлиб кўринар эди.

Бир улгуржи солиқ чиқиб Муҳаммадражабни тентиратди, бундай вақтларда Саидий қўлтиғига кирар эди, энди кирмагани учун ер билан яксон бўлаёзди. Солиқ катта зарба етказди. Тикланиш учун бир неча минг сўм пул ва талай вақт керак эди. Шу кунларда у хотини орқали яна Саидийнинг қўйнига қўл солди, бўлмади, шундан кейин умидини бутун узди-да, «савдо сийёсати»ни бошқа йўлга бурди, илгариги катта дуконини ёпиб, патентини топширди, кичкинагина, кўримсиз дукон очиб, бошқа паст даражали патент олди. Бу янги дуконда омбордаги молларнинг намунасигина турар, билмаган киши тасодифий тушган моллар билан савдо қилиб, қўл учиди тирикчилик қиладиган дукондор гумон қилар эди. Бу жуда қўл келди, аммо ҳарҳолда илгаригидай фойда йўқ эди. Шундан сўнг Муҳаммадражаб Саидийни бебошлик, ялқовлик, бузилишда айблаб, ҳаммага шикоят қилиб юрди.

Унинг куп ёр-дўстлари, таниш-билишлари орасида

Саидийнинг обруйи кетди, илгари курганда таъзим қиладиганлар энди ўзларини курмаганга солиб ўта бошлади.

Саидийнинг таниш-билишлари, ёр-журалари ҳали ҳам бор, аммо дўсти битта — фақат Эҳсон. У поччасидан айрилиб, Эҳсон билан яқинлашганидан сўнг ҳам Шариф сингари бирмунча танишлар орттирди, аммо булар билан киришиб кетолмас, бу янги доирада ўзини мусофирдай сезар эди. Эҳсоннинг Москвага кетиши мана шу кунларга тўғри келди.

— Раҳимжон, — деди у сандиқчасини сим билан боғлаётиб, — ёшлик тошқин сув, суғорадиган экиннингизни суғориб қолмасангиз ўтиб кетади. Кейин қексаликнинг кўзойнагини тақиб игна билан қудуқ қазишдан иш чиқмайди. Шафрин яхши йигит. Сиз уни ёмон кўрасиз, бу билан унинг ҳақиқага жабр қиласиз. Биз, сиз учун жонини берадиган йигит, қадрига етиш керак. Нима учун университетга олинмаганлигингизни айтмадингиз. Агар илмингиз етишмаса Шафрин ҳамма вақт тайёр. У университетнинг иккинчи курсида, маълумоти бор. Сизнинг бир ёмон одатингиз бор: одамга қўшилмайсиз. Ҳатто Шарифдай бир хушфёъл, кўнглида кири йўқ йигитдан ҳам ўзингизни олиб қочасиз.

— У катта одам. Мен кичик, шунинг учун...

— Нимаси катта? Сиз ҳам комсомол, у ҳам комсомол. Ўзингиз ёмон ўрганибсиз. Одамга қўшилмайсиз-да, бунга ҳар нарса баҳона бўлаверади.

Эҳсон узоқ вақт бегона элларда юриб ўз онасининг олдига кетаётган ёш боладай югурар, елар эди.

Эҳсонни узатгани вокзалга куп одам чиқди. Поезд жўнаб кетгунча Саидий ўлиб бўлди, чунки кўнгли тортиб гапиришадиган битта одам Эҳсон бўлса, у ҳам бу одамлар ичида шуларнинг бирига айланди.

Платформадан чиққандан сўнг Саидий булардан ажралиб қочиш йулини кўзлади ва эвини қилиб қочди.

Кечқурун хужрага Шафрин келди. У елгиз қолган Саидий билан бирпас гапиришиб утиргани келган эди. Саидий уни кўриб малол билан урнидан турди.

— Қалай, Раҳимжон, диққат бўлиб қолмадингизми? — деди Шафрин. — Хусусан яқин уртоғингиз кетса уй жуда ҳувиллаб қолади.

Саидий ёмон кўришини Шафрин хаёлига ҳам келтирмас, баъзан ундан қаттиқ гаплар эшитса ҳам, дарҳол унутар ва ичидан «бунинг фёъли шу», деб қўя қолар эди.

Саидий афтини буруштириб ўзини касалликка сол-

ди. Шафрин ростдан ҳам касал гумон қилиб, бошини ушлади.

— Иссигингиз йуқ.

— Қимирласам, биқиним санчади, — деди Саидий худди ҳозир санчгандай афтини буруштириб.

Шафрин доктор тугрисида огиз очган эди. Саидий шошиб:

— Қаратганман. Дори берган. Ҳозир ичдим, — деб сюзини қисқа қилди.

Шундан сунг жимлик чуқди. Саидий кузини юмди ва ичида: «Шундай ҳам бетамиз одам буладими, кўрдингки, сени хушламаётирман, чиқ кет...» дер эди.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Шафрин оёгининг учида юриб чиқиб кетди.

Шафрин кейин ҳам тез-тез келиб турди. У ҳар келганида Саидий ё зарур иши бўлиб чиқиб кетмоқчи буларди, ёки жим, индамасдан утирарди.

Бора-бора икки орадаги Эҳсон тугдирган яқинлик иплари узила бошлади. Саидий буни билар ва шу ишларнинг мутлақо йуқолувини тезлатишга тиришар эди. Кейин-кейин Шафрин кам келадиган ва келганда ҳам кўп утирмайдиган бўлди. Эҳсон кетиб, орада ўн беш кун ўтгандан кейин Саидий университетга ўрин олиш учун марказга кетди. Бу, ўз наздида, йуқолган гавҳар — қизга томон босилган биринчи қадам бўлиши керак эди.

IV

Саидий университетга кириши билан белгисиз йуқолган гавҳар — Мунисхонни топди. Бунинг устига, бир вақтлар комсомол ячейкасини талаб қилиб университет эшигига ғов булганларга ғолиб ҳам келди. Унинг стипендияга ўтишида ҳам жанжал бўлди. Бу тугрида ҳам марказдан қоғоз олиб келишга тугри келди.

Университетда кўп ишлар Саидийга маъқул бўлмади. У билан бир гурӯпада утирганлар ичида яхши, вужудидан қобилият ёғилиб турганлар ҳам бор; назарида қўпол, минг йил ўқиганда ҳам «нам» ўтмайдиган кўринган, аслида жисмоний меҳнат учунгина яратилганлар ҳам бор. Буларни кўрганда Саидий афсусланар эди: «Шулар ҳам студент! Ўзларигина эмас, ўқишга юборган ташкилотлар ҳам сарф қилинадиган меҳнатнинг бскорга кетмаслигига ишонади!»

Ростдан ҳам булардан баъзилари ўқишда кучсизлик

қилади. Партия, комсомол ячайкаси кучли студентларни буларга бириктирарди. Саидий купдан бери айтмоқчи булиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган профессор айтди:

— Сиз университетга муносиб эмассиз, — деди у, Саидий «тунгак» деб ном қуйган бир йигитга, — бориб кетмонингизни чопинг!..

Кимдир қарши сўз айтган эди, муаллим жеркиб берди:

— Бу — фан. Буни декрет билан соддалаштириб булмайди!

Эътироз билдирган кишининг товуши супурги билан урилган арининг товушидай бирдан учди. Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Ячейка ҳамон уз ишини қилар эди. Саидийни раб-факда ўқийдиган қупол, йўгон гавдали, новча бир шахтёрга боғлаб қуйди. Саидий индай олмади, аммо ичидан гижинар эди.

«Тунгак» билан профессор уртасида утган бу гап бутун университетга доврўқ булди. Бу — ут теккизилган мушакнинг пилтасидай гоҳ йилт этиб уч берар, гоҳ сўнгандай куздан йўқолар, аммо зур бир портлаш булиши кутилар эди. Вақти соатига бориб портлади. Унинг товушини бутун жамоат эшитди. Бу вақтда жумҳурият пролетар студентларининг конференциясига ҳозирлик, бутун факультетларда вакиллар сайлаш, наказлар топшириш борар эди. Бу воқеа шунда бир очилди, сўнгра конференцияда гапирилди, бир неча газеталарда ёзилди. Бу ва шунга ўхшаган бирмунча фактлар устида шовқин кўтарилиб, профессор университетдан ҳайдалди. Саидий бу портлашдан чучиб, ҳатто ўзининг ҳамдарди Мунисхонга ҳам қобилиятсиз кишилар тўғрисида индамай юрди.

Мунисхон билан Саидий орасидаги муносабат ҳамон ўқиш йилининг бошидагича эди. Дарс вақтларида купинча иккаласи бир жойда утириб қолади. Дарс тамом булгандан сўнг, то Мунисхон ўрнидан туриб эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимирламайди. Баъзан Мунисхон ҳам шундай қилади, аммо у ҳеч қачон Саидийни кутиб турганига иқрор булмас эди.

Эшикдан чиқилгандан сўнг икковининг йўли бир томонда булса ҳам, ҳеч бирга кетишмайди. Айрилиб иккови икки томонга кетгандан сўнг эса, худди айтади-

ган бир гапини эсдан чиқаргандай, иккови ҳам дадил қадам ташлаб кетолмас эди.

Бир куни дарсдан чиқилганда қаттиқ ёмғир ёғмоқда эди. Муниسخон пальтосининг ёқасини кутарди-ю, эшикдан чиқишга юраги дов бермай, туриб қолди. Саидий ҳам тўхтади. Унинг юзи ташқарига ўгирилган бўлса ҳам, кўзининг қири билан қараб Муниسخоннинг узун, қора киприкларига зеҳн солар эди. Муниسخон бир нарса сурамоқчи бўлгандай, бирданига Саидийнинг юзига қараб, кўзи кўзига тушди. У бошини шундай тез ва кутилмаган вақтда бурдики, Саидий кўзини ололмай қолди ва худди гуноҳ иш қилиб тургани устида тутилгандай, эсанкиради, қизарди.

— Ёмғир... — деди у.

Аммо нима демоқчи бўлиб гапни ёмғирдан бошлаганини билмас эди. Хайриятки, Муниسخон унинг сўзини давом эттирди:

— Ёмғир куни уйда чақчақлашиб ўтирсанг, шамол куни ухласанг...

Саидий боши билан «шуни айтмоқчи эдим», дегандай ишора қилди.

Ёмғир тинди. Эшик олдидаги ариқчадан лойқа сув тошиб оқар эди. Муниسخон юз эҳтиёт билан қадам босиб куприкдан ўтди, аммо йўлкага чиққанида ҳар иккала оёғи бирданига тойилиб, чалқанчасига кетди; агар Саидий қулоч ёзиб тутиб қолмаганда майиб буларли даражада зарб билан тушар эди. Омон қолишдан тамом умид узган Муниسخон ваҳима билан ичига олган нафасини чиқармай туриб, худди ким тутиб қолганини билмагандай, Саидийнинг юзига қаради. Қандай бўлиб уни кучоқлаб олганини билмай қолган Саидий узр сўради.

Шу куни иккови анча ергача бирга кетди. Шу кундан бошлаб буларни куп гапиришмасликка, бирга кетмасликка мажбур қилган аллақандай куч таслим бўлди. Секин-секин аудитория, кутобхона ва бошқа шундай жойларда иккови ўтириб дарс тайёрлайдиган бўлди. Дарслар купайган сайин Муниسخон ўзини кучсиз ҳис қилар ва Саидий билан дарс тайёрлашга эҳтиёж сезар эди. Саидий ундан куп билар, билганини тушунтиришга жон-дили билан тиришар, шахтёрдан аяган вақт ва сабрини унга берар эди.

— Сиз аллақандай тушунтирасиз, — дер эди Муниسخон, — дарров тушуна қоламан. Бошқа одам ҳеч тушунтиролмайди.

Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда дарс тайёр-

лаш учун кечкурунлари факультетга келишга тўғри келди. Муниسخон ваъда берган вақтида келмай қолмайди, ҳатто баъзан Саидийнинг келмай қолишидан қурқади. Саидий эса бир келишга умрининг ярми кетганда ҳам тарк қилолмас эди.

Бир куни мутолаа ярим кечагача чузилиб, Саидий Муниسخонни уйига элтиб қўядиган бўлди. Камқатнов — хилват кучанинг йулқасидан боришар эди. Бир дарвозанинг остида суяк ғажиб ётган катта бир ит ирил-лаб буларга қарши юрди. Муниسخон Саидийнинг биллагидан маҳкам ушлаб, ўзини унинг орқасига олди. Шу дамда фақат Муниسخонгина қолиб, бутун олам Саидийнинг кўзидан йўқолди. Муниسخон ҳеч қачон унга бунчалик яқин келган эмас! Йиқилганда унинг қучоғига тушган экан, тасодифда Саидийнинг қучоғи билан ер ёки ўша ерда турган бирон тош орасида фарқ йўқ эди. Ҳозир-чи! Ҳозир Муниسخон итдан қанча қурқса ҳам Саидийнинг урнида булак киши булганда унинг биллагидан бундай ушлаши гумон эди! Ит ириллаганича дарвозадан беридаги эшикка кириб кетди. Муниسخон кулиб юборди.

— Улгур узидан қурққан экан-ку!..

Бир-икки қадам босилгандан кейингина Саидий хушига келди.

— Шу итнинг ақли булса ҳозир юзта ўзига ухшаган итни эргаштириб чиқиб бизни ураб олар эди, — деди Саидий.

— Эй... қўйинг... Мен итдан қурқаман, — деди Муниسخон ва унг ёқдаги тор кўчага бурилиб, қўлини кўтарди.

— Ҳу ана, бизнинг ҳовли...

— Оббо... Жодугарликни билсам ҳовлингизни минг чақирим нарига сурар эдим.

— Нега?

— Энди... сурар эдим-да.

— Ёмон экансиз-а... — деди Муниسخон курсаткич бармоғи билан таҳдид қилиб, кейин хайрлашиб қоронғилликка кириб кўздан йўқолди.

V

Кунлар бир-биридан фарқсиз, аммо ҳаётда янгидан-янги манзаралар вужудга келтириб утар эди. Муниسخон билан бирга дарс тайёрлаб ўқазилган вақт Саидий учун умрининг энг ширин соатлари эди. Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда шахтёр унга уз ихтиёри билан

жавоб берди. Саидийнинг бу хурсандчилигини Мунисхон чапак чалиб қаршилади.

— Бундан кейин ҳеч кузига куринманг. Акамнинг айтгани рост: «Ўзингни ҳеч нарса билмаган, купчиликнинг ишига уқувсиз қилиб кўрсатсанг, куп гапирмасанг кулоғинг тинч булади», деган эди. Рост. Сизнинг ода-тингиз ёмон — биров бир нарса сўраса ўзингизни билмасликка солмайсиз. Энди ундай қилманг. Энди дарсни ҳам бошқа жойда тайёрласак. Тинчгина, биров халал бермайдиган, студентларнинг кўзидан узоқ жой булса яхши булар эди. Шу имтиҳонлардан утиб олгунча... бизники ҳам яхши-ю, тинч эмас. Акамнинг уртоқлари куп келади. Қуриб кеткурлар бирам бевош-э...

Мунисхоннинг назарида, Саидий нимаси биландир бошқа студентлар, ҳатто барча йигитлардан ажралади. У ювош, огир, яна қобилгина йигит, гапга тез тушунади ва киши қандай кайфиятда булса шунга муносиб муомала қилади. Шунинг учун Мунисхон унга булган муносабати холис, бегараз, гарчи ўзи учун бир қадар эришроқ туюлса ҳам, уртоқлик муносабати, деб билар ва ҳамма-нинг ҳам шундай қарашини тилар, лозим келганда ишонтиришга тиришар эди.

Имтиҳон ҳафтаси кириши билан факультетда хилват бурчак қолмади. Шунинг учун бундан бир неча кун илгари бир қузғалиб яна босилган «бошқа бирон мувофиқ жой топиш» фикри заруриятга айланди. Мунисхон шу тўғрида гапирса Саидийнинг кўз олдига ўзининг ҳужраси келарди. Мунисхон истаган мувофиқ жой бундан ортиқ булмаслигини билса ҳам, «менинг ҳужрамга борармиди», деган андишага бориб, таклиф қилолмас эди.

Бир куни, бўш гумон қилинган аудитория банд булиб чиқди. Шунда китобларни қултиқлаб қаёққа боришни билмай танг булинганда, Саидий беихтиёр ўзининг ҳужрасини эслатиб юборди. Мунисхон майда урилган сочининг учини уйлаб уйланар экан, Саидий шамнинг алангасидай булиб қолди: Мунисхоннинг ҳар бир ҳаракатидан эсган шабада уни тебратар, агар шу онда у «йуқ», деб юборса, уни абадий сундирар эди. Мунисхон бундай қилмади.

— Узоқми? — деди Саидийнинг юзига қараб.

Саидий ўзидаги ҳаяжонни товушидан билдириб қўймаслик учун бош чайқади. Мунисхон яна сочининг учини қўлига олди. Саидий анчадан кейин ўзини босиб олди-да:

БИБЛИОТЕКА
Ташкент 31279

БАДИИЙ АДАБИЯТ

— Почтанинг қаршисида, автобусга йигирма қадам ҳам келмайди... — деди...

— Хужрангиз яхши экан, — деди Мунисхон эртасига келганида.

— Бир уртоғим бор эди, ўша кетгандан бери хужрага қарамайман.

Саидий утиришини ҳам билмай қолди, туришини ҳам. «Чой қуйиш керакми, ё чой қуйсам буни узим билан тенглашгирган, кўкдаги фариштани ерга туширган булманми?» деган савол бошига худди бармоқ билан турткандай туртар эди. У ҳамма ишни қилибди, ҳамма тайёрликни кўрибди, аммо шуни ҳал қилиб қуйиш эсига келмабди. У маълум қарорга келмасдан туриб керосинка олдига борган эди, Мунисхон фаҳмлаб «раҳмат» деди ва китобни очиб маҳтал бўлиб турди. Китобни эса, русчани тез ва ургуларини жойига қуйиб ўқий билгани учун, Саидий ўқиши керак эди.

Мунисхон қозиққа пальто илаётган Саидийнинг орқасидан қараб ўзида ҳеч қачон булмаган бир ҳис сезди: ё ўзи кўкдан ерга тушди, ё соғлом, ҳар иш қўлидан келадиган, кучга тўлиб-тошган бу йигит унинг кўкига кутарилди. Унинг бу уйга келиши бунинг сабаби эмас, натижаси эди.

Саидий одатдагича Мунисхондан узоқ утириб китоб ўқир, китобнинг тили оғирлиги устига жумлалари узун бўлгани учун Саидий ўқиган жумлаларини бир-икки қайтариб, тушунтириб беришга мажбур булар эди. Шундай қилиб ҳар соатда ўн беш минут дам олиш одати ҳам унутилди. Иккинчи соатнинг сўнгги минутлари утаётганда Саидий кўзи чарчаб, туртина бошлади, китобни нари суриб, кўзини ишқади. Мунисхон китобни варақлаб кўриб яна бир ярим соат ўқилса тамом бўлишини ва сўнгра ўн беш минут эмас, ярим соат дам олиш мумкин эканлигини айтди. Дераза ёнига бориш учун ўрнидан турган Саидий яна утириб китобни олганда, Мунисхон инсофга келди: ўзи ўқимоқчи бўлди. Мунисхон ҳам тузук ўқийди, аммо баъзи сўзларга тили келишмайди. Шундай сўзлардан бири Саидийни ёрдамга чақиришга мажбур қилди. Тили келишмаганидан хижолат тортган Мунисхон ўша сўзни йўқотиб қўйди.

— Тухтанг, тухтанг, мана, — деди Саидий унинг қўлини маҳкам ушлаб.

Мунисхон қўлини тортиб олмади, аммо Саидийнинг юзига қаради. Саидий буни сезиб ўзини жиддий уйлаёт-

ганга солди, бироқ ҳозир бу сўзнигина эмас, китобни ҳам курмас эди.

— Булди, майли, — деди Мунисхон қўлини тортиб олиб ва гуё бундан сўнг ҳеч қачон Саидийнинг ёрдамига муҳтож булмайдигандай давом этди.

Саидий яна жойига утириб, ўзини диққат билан қулоқ бераётганга солди, аммо қулоғига гап кирмас эди.

— Дарвин наботот ва ҳайвонот оламининг тараққиёт қонунини очгандай, Маркс инсоният тарихининг тараққиёт қонунини очди, — деб ўқиди Мунисхон охирги жумлани ва китобни нарига суриб, Саидийга қаради, — улай агар, шу охирги саҳифадан ҳеч нарса тушунмадингиз!..

— Нега, — деди Саидий шошилиб, — жуда диққат билан қулоқ солдим. Аксинча, шу охирги саҳифа жунроқ ёзилган экан.

— Хуп, охирги жумлада Маркс, Дарвин нима қилибди? Айтинг-чи...

Саидий шу дамда бу жумланинг маъносини эмас, унда Дарвин, Маркс борлигини ҳам билмас эди, китобни олмоқчи бўлган эди, Мунисхон қўймади, ўқимасдан тахминан бўлса ҳам маъносини айтишга мажбур қилди ва кўзига тикилиб туриб олди. Саидий, пешонаси ялтиради, чунтагидан рўмолча излаб тополмай шу баҳона билан урнидан турди-да, нари-бери юрди. Мунисхон китобда остига чизилган жумлаларни дафтарига кўчиратиб пичинг отди:

— Дам олмасдан бир неча соат ўқиш кўзни тиндирар экан-да! Эҳтиёт булинг, ўзингизни бирон нарсага уриб олманг тагин!..

Бу сўзни шундай оҳангда айтдики, Саидий орқасида туриб, «О, билган экан» деб лабини тишлади, кўнғироқ сочларини чангаллади.

Бир-биридан фарқсиз утган кунларнинг бу икки вужуд ҳаётида тугдирган янгилиги шу бўлдики, Мунисхоннинг бу ҳужрага келиши одат ҳукмига кириб қолди.

VI

Қишки таътил кунларини Саидий изтиробда утказар эди. Мунисхон келмайди, ўзи йўқлаб борай деса, уни ранжитишдан қўрқади...

У бир куни китоб магазинида ўзининг ҳаммактаби Жамол Каримийни учратди. Жамол йўғонлашган, семирган, танимаслик ҳолига келган, шу китоб магазини-

нинг хужайинидай мағрур қадам ташлаб айланиб юрар эди. Унинг устидаги кийими ва савлатини куриб, Саидий яқинига боргани ийманди, куриб қул узатганидагина сурашди.

— Ҳмм,— деди Жамол Каримий қулидаги кумушдан нақш солинган йуғон ҳассасини ликиллатиб, — уқиешибман денг. Қачон мулла буласиз?

Саидий унинг олдида узини жуда оёқ остида қолган сизди.

— Қаердасиз? — деди Саидий магазиндан чиқишда.

— Менинг муайян урним йуқ. Узингизга маълум, одам етишмайди. Бир кишига бир неча ишни топшириб қуйишади. Газетада адабий булимни олиб бораман. Билим юртида адабиёт дарси бераман. Янги журнал чиққан, шунга ҳам ҳайъат таҳририя аъзоси қилиб тиқиб қуйишди. Нима дейсиз энди... Қилмасдан илож йуқ. Ижод ишлари қолиб кетди...

Саидий унинг ёзувчи эканини билмас эди.

— Ҳеч очик имзо қуймайсиз шекилли?..

— Шу «Улфат» кейин-кейин очик имзога айланиб қолади. Ҳозир ҳам ҳеч ким уз исмимни айтмайди. «Улфат» дейишади.

Саидий «Улфат»нинг шеърларини ўқиган, аммо «Улфат» Жамол Каримий ёки бошқа шунга ухшаш киши, деб уйламаган эди.

— Пайшанба куни соат бешда маориф уйида мажлис бўлади, — деди Улфат хайрлашаётиб, — келинг, гаплашамиз... Шоирларнинг шеърлари текширилади. Ёш ёзувчиларга тарбия масалалари музокара қилинади. Сиз ҳам мактабда шундақа ишларга қизиқар эдингиз-ку...

Саидий ҳақиқатан талабалик вақтида кўп шеърлар ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган, баъзиларини талабалар куйга солиб, адабиёт кечаларида айтган эди.

Уша куни Саидий ўзида бор журналларни титиб, Улфатнинг шеърларини топди ва ҳар қайсисини алоҳида диққат билан ўқиди: кўпчилиги ёқмади, аммо шундай булса ҳам, буларни ёмон дейишга журъат қилолмас эди. Шу кечаси у қандайдир хаёлга бориб иккита шеър ёзди.

Саидий пайшанба куни кучкурун маориф уйига борганида зал ўқитувчилар, ўрта, ҳатто ибтидоий мактаб ўқувчилари ва бошқа ёшлар билан тўлган эди. Жамол Каримий олдинги қаторда ўтирар, нақшли йуғон ҳассасини уйнар ва ҳар замон бармоқларини уч, икки, беш қилиб ёнидаги ўзидан серсавлат, ўрта ёшлардаги бир

кишига гап маъқуллар эди. Қорни чиққан йуғон гавдали нотик — узининг урта мактабдаги мураббийси Саидийнинг диққатини жалб қилди. Бу одам шу кунларда адабиёт майдонида узининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи Аббосхон эди. У сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз санъаткорлар яланғоч хотиннинг суратига қарар эканмиз, хотиннинг яланғочлигидан эмас, унинг тасвир қилинишидан завқ оламиз. Узингиз иқроор бўлдингиз: унинг шеъри юқори санъатга эга, дедингиз. Демак, «мафкурасига теккизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мафкуравий соғломми, бўлди!

У утиргандан кейин йуғон гавдали, кенг елкали, қорачадан келган бир йигит сўз сўради. Зал говур бўлиб кетди. Кўпчилик унга сўз берилишини талаб қилар, раис эса бош тортар эди. Олдинги сафда утирганлардан бири туриб, масалани эътирозга урин қолмайдиган тарзда ҳал қилиш ваъдаси билан сўз олди, бир оз холис сўзлаб туриб, сўз берилмаган йигитни дўппослаб кетди:

— Шоирни ўзига муносиб кучга эга бўлган одам танқид қилса алам қилмайди. Тўрт чақалик қиммати бўлмаган шеърларингизни дастак қилиб шоирлик даъво қилганингиз етмай, яна танқид ҳам қиласизми? Ҳали уқинг, мулла булинг...

Зал говур бўлиб кетди. Қичқира-қичқира раиснинг томоғи қирилди.

Саидий шу фикрга келди: умуман кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув бўлади, аммо бу билангина уша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизим томизиш керак. Бу «аллақандай дори» эса Аббосхон қўлида.

Мажлис тамом бўлиб, кишилар бир-бирига сўз маъқуллаб, бир-бири билан уришиб, тарқала бошлади. Саидий ҳамон утирар эди. Жамол Каримий унинг ёнидан кузи билан салом бериб, утиб кетди. Аббосхон президиум столи ёнига утирди. Уни яхши кийинган, алланарсасига мағрур бўлган бир неча киши ўраб олди. Яна бир қанча ёшлар улардан узоқроқда, худди бировнинг ош еганига қараб турган очлардай, мултиллашиб утирарди. Қаердандир Жамол Каримий пайдо бўлиб, Аббосхонга бир қути папирос узатди. Аббосхон гуё кўп мол билан келган ва кўнглига ёқадиган кишиларга арзонроқ нарҳда мол бера оладиган катта савдогар, унинг атрофини ўраб «ака-ака» деганлар эса эски, янги дўкандорлар. Булар мумкин қадар шу одамга ёқишга,

ундан арзонроқ мол олиб, кўпроқ фойда қилишга уринади. Аббосхон нима деса тўғри, бир гапни айтиб кулса, ёки бирон нарсани мазах қилса, гапида ҳеч куладиган жойи бўлмаса ҳам атрофдагилар кулар ва ҳар қайсиси қаттиқроқ кулишга тиришар эди. Саидий бу ерга келганига пушаймон бўлиб чиқиб кетди.

VII

Саидий эртасига пальто киймасдан костюмда қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қаршисидаги почтахонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни куриб қолди. Мунисхон қора бархит пальтосининг ёқасини кутарган ва икки учини бир қули билан ияги остидан ушлаган ҳолда бировни кутгандай турар эди.

— Вой... — деди Мунисхон, сўрашгани қул узатиб, — шоирлик қуллуқ бўлсин, кеча мажлисга борган экансиз...

— Ҳа, бекорчилик... Зерикиб бир борган эдим... Нима қилиб турибсиз?

— Почтага келган эдим, танаффус бўлиб қолди. Бир соат... Кетайми, кутайми, деб уйланиб турган эдим.

— Уйга кирайлик... Хатингизни узим олиб чиқаман...

Мунисхон «қандоқ булар экан» дегандай, бошини бир ёққа ташлади, Саидий иккинчи мартаба таклиф қилганда тилар-тиламас қадам босди.

У ҳужрага кириб яна одатдаги жойига утирди ва стол устида турган журнални олиб:

— Бу журналнинг кейинги сонини кўрдингизми? — деди.

Саидийнинг қайси куни ёзган шеърлари ҳам шу ерда турар эди. Мунисхон журналга қул узатганда Саидий «қулёзмага қул узатаётир», деб бир ирғиб тушди; кейин қулёзмаларини четга суриб, устига оғир китоблар ташлаб қўйди. Мунисхон таътил кунларини қандай утказётганлигини, қандай романлар ўқиганлигини сўзлади; ҳамда ўзбек шоирларини ном-баном айтди ва ҳар қайсисига баҳо берди.

— Жамол Каримий яқинда менга бир шеърини ўқиб берди. Унинг ҳамма шеърларидан шуниси менга ёқди.

Бу гап Саидийга оловли қамчи бўлиб тегди, ҳозир ўзи ёлғиз бўлса бошини деворга уриб, ёш боладай ҳунграб йиғлашга тайёр эди.

— Жамол Каримийни танийсизми?

— Ҳа, — деди Мунисхон, бундоқ одамлар писанд

эмас, дегандай, — бизникига тез-тез келиб туради. Жуда хушчақчақ, мулойим, дилкаш йигит... Акамнинг улфати. Ўзининг тахаллуси ҳам «Улфат».

Муниسخон билагидаги олтин соатга қараб ўрнидан турганда Саидий ҳам турди ва маст кишидай тентираб кетди.

У Муниسخонни қандай кузатганини ҳам билмади, шу кечаси тонг отгунча утириб қайси куни ёзган шеърларини қайта-қайта тузатди, эрталаб ўша журнал редакциясига юборди. Бу Муниسخоннинг Жамол Каримий ҳақидаги сўзидан сўнг қалбида аланга олган рашк оташини бир оз босгандай бўлди.

VIII

— Шу бу кун дарсни бизникида тайёрласак. Акам командировкада... — деди Муниسخон март кунларининг бирида.

Саидий шунча гангидики, Муниسخоннинг таклифи бир неча минут жавобсиз қолди.

«Бизникида!» Наҳот шу қиз ҳам одам қўли билан бино қилинган бирон иморатда турса! Тўғри, Саидий кўп вақт элтиб қўйганда жун бир дарвозага кириб кетар, агар дарвоза берк бўлса-да, занжир қоқишга тўғри келса, бу занжирнинг шиқирлаши ҳам оддий занжирларнинг шиқирлашига ўхшар эди. Аммо Саидий шу дарвоза ва шу занжирнигина оддий деб билиб, ичкарини сира кўз олдига келтиролмас ва келтирмоқчи бўлганида фақат бир туманликнигина курар эди. Ким билади бу туманликнинг ичида қандай сирлар бор. Муниسخон бу туманликка кирганида балки қанот боғлаб учар, балки учар отга минар...

Кучқурун борганида эшик олдида Саидийни биров қарши олиб, йулакка киргизиб юборди. Йулакдан утиб ўнг қўлга қайрилганда рўпарада пишиқ гиштдан шарқ услубида солинган бир бино турар эди. Ўта кўринадиган парда осилган иккита катта-катта деразадан нопормон шуъла тушиб, ундан баҳор ҳиди келар эди. Босинқирок эшитилиб турган рояль товуши Саидий даҳлизга кирганда тўхтади-да, урта эшик очилди ва Муниسخоннинг товуши эшитилди.

— Ким?.. Раҳимжон!.. Вой... одамни мунча интизор қилдингиз.

Муниسخон эрга ёқишда кундоши билан рақобатлашган келинчақдай абжирлик билан Саидийнинг қўлидан

пальтосини олиб, қозикқа илди ва ушандай ширин сузлик билан уни ичкарига таклиф қилди. Саидий эшикнинг оғир, аммо юмшоқ пардаси орасидан утиб, уйга кирди. Мунисхон енгил кийимда, узун ва йугон йугон икки кокилини бошига ураган, унинг устидан оқ тагдузи дуппи кўриниб турар эди. У Саидийни духоба қопланган юмшоқ креслога утқазиб, ўзи ҳам ушандай креслолардан бирига утирди-да, нафас утмай урнидан турди ва нопормон чироғини учириб рангсизини ёкди. Уйнинг манзараси узгарди. Бу манзара Саидийга илгаригидан ҳам ёкди, аммо уйнинг хилватлиги йўқолгандай булди. Уй қоронгироқ вақтда Саидий Мунисхонни одатдагидан кўра ўзига яқинроқ сезган эди. Мунисхон бир қучоқ китоб келтириб уртага ташлагандан сўнг ҳаммаси йўқолди. Яна одатдагича интихосиз ўқиш бошланди.

— Китобингиздаги фикрлар миямга тегиб қочиб кетаётир, — деди Мунисхон уч соат муттасил ўқишдан кейин.

Саидий ўқиб турган жумласини охирига етказмай, китобни нари сурди ва қаттиқ керишди; сўнгра кенг елкаларини креслонинг суянчигига суяб юқорига — узум, сўйилган тарвуз, олмаларнинг сурати солинган шифтга қарар экан:

— Чарчаган вақтда мусиқа куп роҳат беради-да, — деди.

— Сиз мусиқани севасизми? — деди Мунисхон. — Роялда куйларимизнинг ҳаммаси ҳам чиқавермайди... Мен сизга бир машқ чалиб берай. Бу жуда кекса машқ. Кишини шундай ҳайратлантирадики, буни эшитганда улик ҳам тирилиб жангга отилади. Эшитинг, Раҳимжон... Буни менга бир турк зобити ургатган эди. Кейин унинг суратини курсатаман. Ўзиям ғайратли одам эди.

Унинг бармоқлари рояль клавишлари устидан урмалади. Машқни эшитганда Саидийнинг кўз олдига гинжинглаган араб отлари, қалқонлар келиб, қулоғига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилиб кетди.

Кейин Мунисхон жавонлардан бирини очиб, унинг юқоридаги қаватидан бир тўп сурат олди; ҳамма суратларни тўпича тескари қўйиб, ичидан кераклигини қидира бошлади: суратлардан баъзиларини Саидийга кўргани берар, баъзиларини эса айнима суратдай яширар, ҳатто стол устига ҳам қўймас эди.

— Мана, — деди Мунисхон бир суратни узатиб, — бу одам менга бундан бошқа машқларни ҳам ургатишни ваъда қилган эди-ю, кетиб қолди.

— Э, бу Исҳоқ афанди-ку! Буни биламан. Урта мактабда уқиб юрганимда келиб-кетиб турар эди. Ажойиб одам... Ҳали ҳам кўп гаплари эсимдан чиқмайди.

Муниسخоннинг ранги учди, аммо сирни бой бермади.

— Балки... Шу одам бизникига бир-икки келди. Мусиқа... Акам хушламади. Кейин қаёққа кетганини билмадим. Қизиқмадик ҳам. Салимхон акам ёмон кураар эди. Туркияга қайтиб кетгандир-да...

— Йўқ, босмачига чиқиб кетган, улган. Мактабимизда икки турк зобити бор эди, шуларнинг олдига келар эди.

Эшик тақиллади. Муниسخон югурганича чиқиб, серсавлат бир йигитни эргаштириб кирди. Йигит унинг акасини сураган бўлса керак, Муниسخон:

— Билмайман, ҳали хат ёзганлари йўқ, -- деди.

Йигит маст куринар эди. Муниسخон Саидий билан таништирганда у «Илҳом» деб қўл берди.

— Утирар эдим, аммо эшикда одам бор, — деди у эшикка томон бурилиб, — бир татар шоири келган эди.

— У кишини ҳам олиб киринг!

— Йўқ! Жиндай мазаси қочиб қолган...

Муниسخон узатиб қўйди, қайтиб келиб уни Саидийга танитди:

— Бу шоир Илҳом... Адабий журналда ишлайди. Маст экан, унча қистамадим. Ўзи яхши йигит. Сизни яқиндан таништирмоқчи эдим. Акамнинг жонажон уртоқларидан биттаси.

Муниسخон унутган бир нарсасини хотирламоқчи бўлгандай туриб қолди.

— Энди кетсанг ҳам булади, деёлмай турибсиз-а? — деди Саидий кулиб.

— Йуууқ... Вой, галатисиз-а...

Саидий урнидан турди.

IX

Қиш қандай секин-секин, кишиларни аччиқ, бурунни ачиштириб, куздан ёш чиқарадиган изғиринларига куниктира-куниктира келган бўлса, шундай секинлик, ушандай куниктириш билан чиқиб кетди. Дарахтларнинг тиниқ япроқлари кундузги тинимсиз ҳаракатдан кутарилган чангни ўзига кўндиришни истамагандай, кучсизгина эсан шабадада елпинади. Мусичалар кукулайди, дарахтларда, деворлар устида, бир-бирини қувлашади. Осмон кум-кук. Унда-бунда сузиб юрган оқ булут

парчалари гуё қишдан қолган хиралик-губорни артиб юргандай.

Бу баҳор Мунисхонни ҳам ёзнинг иссиқ, нафасни қайтарувчи дим кунларига, ҳам сунгги чоқларда таҳлил қилишни истамагани ҳисларнинг ҳаяжонли пайтларига кўниктирар эди. Унинг уйлагиси келмайди. Оқим узини қаёққа олиб кетаётганлиги тўғрисида узига ҳисоб беришни ҳам хоҳламайди. Авваллари Саидийнинг ёнида юришга унғайсизланар эди. Унинг ёнида юриш худди ҳали шаҳарда расм бўлмаган кийимни кийиб энг гавжум кучада юришдай кўринар, ҳамма баъзан ҳайрон қолиб, баъзан кулиб қарагандай булар эди. Сунгги ойлар ичида гуё бу кийим ҳаммага расм бўлиб, бундан сунг ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмагандай бўлди. У қишнинг оғир кийимларини қачон, қайси куни ташлаб енгил, этаги шабадасида пирпираб турадиган шоҳи кийимларга уралганини қандай билмаса, буни ҳам шундай билмас эди. Бунга ёлғиз узигина эмас, бошқа студентлар ҳам кўникишди. Мунисхонга шайдо бўлиб, шиша ичидаги гушт атрофида миёвлаб жонини ҳалак қилган мушукбола сингари баъзи йигитларни эътиборга олмаганда, ҳамма Мунисхоннинг Саидий билан муносабатига ортиқ қизиқмайдиган бўлди.

Шундай қилиб булар жуда иноқлашиб кетишди. Қачондандир бошлаб бир-бирини сенсирайдиган бўлди. Саидий Мунисхонни узининг кўзидай эҳтиёт қилар, унга бор-йўгини берганида ҳам ҳеч нарса талаб қилмас эди. Мунисхон ҳам бунга тушунади, аммо бу иноқликка «шундай, орада ҳеч гап йўқ, истасам шу минутдан бошлаб ундан юз ўгира оламан», деб қарарди, лекин шундай бўлса ҳам Саидийнинг бошқа қизлар билан кулиброқ сўзлашганини кўрса чехраси бузилар эди.

Имтиҳон айна қизиган кунлар эди. Иккови одатдагича шаҳардан ташқарига, ишчилар шаҳарчасининг боғига дарс тайёрлагани чиқди. Шунда Мунисхон одамларнинг гийбатидан нолиди:

— Мен ҳайронман, — деди у катта сойнинг буйидаги майсазорда ёнбошлаб ётиб, — рус қизлари, йигитлари бир-бири билан истаганича иноқ бўла олади, аммо шу ишни биз қилмоқчи бўлсак — гийбат, фитна... ҳақорат...

Саидий китобни қўйиб ёнбошлади ва узоқ ўқишдан толган кўзларини етти-саккиз саржин пастда, қуёшнинг нурида ярқираб, тошларга урилиб, купикланиб оқаётган сувга, сунгра кум-кўк дарахтлар ичига кўмилган шаҳарга, ундан кейин сойнинг чиқиб келган ери — тоғ

оралигига ташлади. Тез жавоб була бермаганидан кейин Муниسخон яна деди:

— Комсомолларинг шу тугрида яхши экан, бегараз алоқани тан олади... Ана у қурумсоқлар-чи, бай, бай, бай... бирам кунгли эгри-ей-й... балога учрасин!

— Комсомолларинг ҳаммаси безори демаганмидинг?

— Ҳа, энди... фойдаси тегса яхши ҳам дейман-да!

— Ҳар бир янгилик қаршиликка учрайди. Ҳар бир янгилик диққатни жалб қилиб, ўзи тугрисиди турли-турли фикрлар тугдиради. Ҳарҳолда биз эски турмушнинг болаларимиз. Хотин-қизларга қарашимизда ўша эскиликнинг изи бор. Шуларнинг натижаси. Хайр... аҳамияти йуқ. Уйлашга, сўзлашга арзимайди. Буни қуй, соат бешгача ўқиб тамом қилишни айт. Соат беш бўлиши билан бу боғда хилват бурчак қолмайди.

Яна узоқ толиқтирувчи ўқиш бошланди. Яна сатрлар, саҳифалар Саидийнинг куз олдидан ўта бошлади. Яна Муниسخон майса устига ёйилган оппоқ руйжа устида ёнбошлаб қулоқ беришда давом этди...

Курган билан тўйиб бўлмайдиган манзара, баҳорнинг шўх уйлари чарчаган Муниسخоннинг хаёлини ҳар томон сочар эди. Саидийнинг «эски турмуш болаларимиз», дегани унга болалигини эслатди. «Эски турмуш» калимаси танбурнинг титроқли садосидай уни ўтмишга олиб кетди.

У кичкина қизча эди. У усган баҳорнинг кунлари узун, у усган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У усган боғ тинч, холи; асалариларнинг гўнғиллаши, ҳовузга оқаетган сувнинг шилдираши, қушларнинг сайрашигина унинг сукунатини бузар эди. Боғнинг уртаси — ҳовуз бўйига солинган шийпоннинг олдида боргани Муниسخондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадди йуқ, отаси шийпонда ётган ёки ўз приказчиклари билан ҳисоблашиб, чўт уриб утирган бўларди.

Кечқурунлари силлиқ салла ураган, шапка кийган турли қиёфадаги меҳмонларнинг кети узилмас, баъзан погонлилар ҳам келар эди. У одамларнинг ҳаммаси ҳам мулойим, сермулозимат, сертаъзим, ширинсўз эди.

Муниسخон ҳар замон отаси билан извошга тушиб узларининг магазинларига борарди. Узундан-узоқ кетган магазиннинг ичида отаси билан айланиб юриб чарчарди; отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикарди; кейин отасининг бриллиант кўзли олтин узук таққан бармо-

ғидан ушлаб «кетамиз» деб тортарди; шундай булса ҳам, отаси Москва ёки бошқа шаҳарларга сафарга кетганида извошга тушиб магазинга боришни соғинар эди.

Ушандай турмуш, ушандай кишиларнинг йуқ булиши учун бир неча йилгина кифоя қилмас, күп йиллар керак булар эди. Буларнинг ҳаммаси бир неча ойда йуқолди. Магазин куйди. Отаси улди. Катта акаси домдараксиз йуқолди. Ҳозирги Салимхон акаси бу вақтда Оренбургдан қайтган булса ҳам, бу ерга келмаган эди. Отасининг кулиб туриши күз олдига келиб, Муниسخоннинг күзи жикқа ёшга тўлди.

Муниسخон уша вақтда ҳам ҳозир утирган ерини билар эди. У вақтда бу ерлар зиёратгоҳ эди. Уйилиб хасхашаги чиққан томлар, ёмғир суви ювиб нураган эгрибугри деворлар, чордеворга зийнат бўлиб унда-бунда ағнаб ётган арава шотилари, гупчаклар, турли рангдаги синиқ сополлар, занг босган тунука парчалари, шохларига алам боғланган кекса тут, чинорлар, уларнинг остидаги қўтир сағаналар, ўхшовсиз усган буталар, худди шу ернинг ўзи сингари кишиларда бир гашт бор эди. Ҳозирги ипга тизилгандай солинган бинолар, ёш шаҳар, ёш боғ, ёш ҳаво, ёш дарахтлар, гулларнинг гашти йуқ. Муниسخон учун буларнинг ҳаммасидан у зиёратгоҳнинг бир синиқ сополи, бир қўтир сағанаси ортиқроқ, гузалроқ, ширин турмушнинг рамзи эди. Унинг күзига яна ёш келди, аммо бу сафар тез-тез киприк қоқиб ёшини ютдида, ихтиёрсиз хўрсиниб яшириқча уф тортди. Саидий ўқиганда Муниسخоннинг ҳар замон товуши чиқиб тургувчи эди, бир соатдан ортиқ унинг товуши чиқмагани Саидийни шубҳага солди, бир бобнинг охирига келиб тўхтади-да, Муниسخонга қараб уни ғамгин кўрди.

— Ҳа, чарчадингми?

— Йуқ. Сунгги икки жумлани эшитолмадим...

Юз йил ниеда юриб, фил миниб, от уйнатсам,
Ажал уйинчи бўлиб бир куни қилур мени мот...

Саидий кулди.

— Табиат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратсаю, ажалга мот қилдирса телбалик булади, Муниسخон. Сен олам борича яшайсан...

— Йуқ, ҳар бир бошланишнинг охири булади. Тугилмасам улмас эдим...

— Ҳаёт абадий, Муниسخон. Шунга иқроп булсанг

бас, абадий яшайсан. Инсон ва бутун жониворлар шунга иқроп.

— Сен-чи?

— Ундай савол бериб булмайди. Якка иқроп булишнинг маъноси йуқ.

— Албатта!

— Икковимиз иқроп булайлик, булмаса...

Эндигина эмас, Муниسخон узини соддаликка солиб Саидийнинг йигитлик қонини тез-тез купиртириб турар эди. Бу сафарги шухлик ҳар галдагидан очикроқ булди. Шундай булдики, Муниسخон қизарди, кулди, юзини яширди. Саидий шунда ҳам унинг гапига яраша жавоб қилгани ботинолмади.

Саидий умуман Муниسخоннинг шундай шухликларига яраша шухлик қилган эмас, жонининг борича узини тутарди: «Сузига яраша жавоб қилсам, балки мендан шуни кутмаган булар ва кунгли қолар», деб уйларди.

Муниسخон одатдагича гапни бошқа ёққа бурди: эркаланиб, ҳозир кунгли гура тусаётганини айтди. Саидий дарров урнидан туриб сой буйига тушиб кетди ва еш урикнинг шохини эгиб гура тера бошлади. Муниسخон жар буйида унга қараб турар эди.

— Ҳой, Раҳимжон, шохини синдирасан... Тиканли шекилли, қулингга эҳтиёт бул!.. Булди, иккита булса бас...

Муниسخон гуллар ёнидан утиб бориб жойига ёнбошлади. Анчадан кейин Саидий ёнбагирдан чиқиб келди.

— Мана, — деди бир ҳовуч гура узатиб, — шуни зурга топдим, сийрак...

Муниسخон севина-севина гураларни олди-да, егани кузи қиймай, биттасини лабиға теккизди. Саидий урнига ўтираётиб, китобнинг устида қизил гул гунчасини курди.

— Бу менгами?

— Сулиганда кукрагингдан олиб ташламасанг сенга, — деди Муниسخон, гурани карсиллатиб чайнаб кулиб.

Саидий «Муниسخон иккинчи мартаба суз ташлаётир, мендан сузига яраша жавоб талаб қилаётирми?» деб уйлади-да, эҳтиёт булиб жавоб берди:

— Гул секин-секин сулади, секин-секин гузаллигини йуқотади, кексара борадиган кунгилга ҳеч қачон сулган булиб куринмайди. Гулда сира гузаллик қолмаса, кунгилда ҳам гузалликка талаб йуқолган булади. Демак, гул билан кунгил уз умрини баравар тамом қилган булади.

Саидий яна сузлашга тайёр эди. Мунисхон буни фаҳмлаб, дарров гапни бошқа ёққа бурди:

— Шу боғни менга берса, — деди атрофга қараб, — шу биноларнинг ҳаммасици ҳам. Бошлаб боғнинг атрофига баланд паҳса девор урдирар эдим, кейин мана бу ерга шоҳона бир шийпон солдирар эдим...

Саидий Мунисхоннинг ҳалиги сузига муваффақиятли жавоб қилганидан сунг яна ўшандай сузлатиб жавоб қилишни хоҳлади.

— Қанча шоҳона шийпон солдирганинда ҳам уша шийпонда узинг пойгаҳда утириб, турда ёнбошлаб ётган амирингга чой қуйиб берасан-да!..

— Арзиса майли-да...

Саидий «не, ана гапирмоқчи» деб уйлади.

— Борди-ю, арзимаса, турга сени утқизса-чи?

— Унинг гапти йуқ!

— Башарти?

— Сен шундай қилармидинг?

Саидий бир оғиз ҳам суз айтолмади, аммо бутун вужуди «ҳа» деб турар эди.

— Мен сенга тегмайман-да!

Саидий баланд ердан боғни билан тушгандай кузига юлдузлар куринди, аммо бирни бой бермасдан, Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Унгайсиз жимлик ҳукм сурди. Гириллаб турган шабада очик қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қоғоз парчаларини учириб кетди.

Х

Ёзги таътилда Мунисхон акаси билан Қримга кетиб, Саидий шаҳарда ёлғиз қолди. Унинг борадиган ери, сузлашадиган кишиси йуқ; куни буйи ҳужрасида утириб турли ёзувчиларнинг мақталган асарларини ўқиш ва ҳикоя ёзиш билан вақтини утказар эди. Яна бурмунча шеър ва ҳикояларини уша журналга юборди.

Бу журнал ёзувчиларни уч турга булиб, асарларини тақдим қиларди: талантли шоирлар, тарбия ва кенгашга муносиб ёш қаламлар ва ҳаваскор ёзувчилар. Саидий эса сунггисига ҳам кирмас, унинг исми мудом охириги саҳифада «босилмайди» сузи билан зикр қилинарди. Саидий умидсизланмади, чунки ўзи ёлғиз эмас, «босилмайди» деган суз бошқа яна йигирмалаб исмларга уланар эди.

У узини тарбия ва кенгашга муносиб даражага кўтариш учун жуда куп китоблар ўқиди, бир неча ой ичида

икки юздан ортиқ бадий асарларни уз ичига олган кутубхонага эга булди; булардан купини уқиган, қолганларини ҳам уқиш учун ҳар бир буш минутдан фойдаланар эди. Аммо Саидий ҳафта сайин журналнинг охири саҳифасида уз исмини «босилмайди» безаги билан куравергандан сунг, ёзувчи булиш учун узининг тутган йули туғри эканига шубҳалана бошлади. Бир куни у «балки асарим босилишга мувофиқ булса ҳам, қалам ҳақи тулашга арзимас, шунинг учун бошқарма қайтарар» деган уйга бориб, сунгги юборган асарларининг устига «гонорарсиз» деб ёза бошлади. Бундан ҳам натижа чиқмади — ҳамон уша, сира узгармайдиган қуйма жавоб чиқишда давом этди.

У тарбия ва кенгаш беришга арзийдиганлар қаторига кираман, деб узини қийнаб қуйди, ёз буйи ҳеч қасрда ишламади, бисотидаги пули тугашдан ташқари, баъзи кийимларидан тортиб Эҳсондан қолган парку ёстиққача бозорга чиқди. Университетда унинг уч ойлик стипендияси бор, аммо бориб олгани комсомол ячейкасида қурқади, чунки шаҳарда туриб сира мажлисга бормади, ячейкага қорасини курсатмади; яқинда келдим, деслмайди, чунки у вақтда ячейка қасрда қандай ишлагани ҳақида ҳужжат сўрайди. Бундай ҳужжатни эса Муниسخондан булак киши топиб беролмас эди. Шу кунларда унинг қора нондан бошқа нарсага кучи етмай қолди, жуда озиб кетди, уч-турт соатдан ортиқ ишлашга мадори қолмади, ушанда ҳам кечаси ишлашга туғри келса, кечаси билан ёмон тушлар кўриб чиқарди.

Бир куни Муниسخондан хат келди. У узоқда туриб хати билан ҳам Саидийни энтиктирар эди: «... Сен, бадий асарни яхши кўрган кишинг билан бирга уқисанг яхшироқ лаззат топасан, деган эдинг. Қрим манзараларини кўриб эсимга шу сўзинг тушди...»

Бу хат Саидийнинг ёзишга булган иштиёқини янгилади, янги иштиёқнинг биринчи, дардли минутларини Муниسخонга жавоб ёзишга сарф қилди. Хатни юборгани почтага чиққанида почтахонада Улфат дуч келди.

— Э... мирзо йигит... Опоқ йигит, омонми? — деди Улфат худди узидан йигирма ёш кичик бола билан сурашгандай.

Саидий хатни топширгунча Улфат қараб, орқада гапириб турди. Сунгра, иккови почтадан чиқиб эшик олдида узоқ туришди. Улфат узининг қандай ишлаётгани, қандай шоирлар билан қасрга боргани, уларни нима деб сўкишга ҳадди сиққани, оқибат, қандай асарлар

ёзмокчи экани тугрисида сузлади. Саидийнинг оёқлари толди, белига оғриқ кирди; қараса, гапи тугамайдиган, хужрасига таклиф қила қолди. У ҳам таклифни кутиб турган экан шекилли, дарров кунди.

Саидийни гам босди: буни нима билан меҳмон қилади? Хужрада қора нондан булак нарса йуқ. Пул эса ҳисобли. Улфатнинг савлати, оғзидан чиққан гапларидан, Саидий бор бисотини сотиб турли овқатларга сарф қилганида ҳам манзур қилолмасди. Аммо хужрага киргандан кейин Улфат чой ҳам қўйдирмади, Саидийнинг китобларини кўрди. Буларнинг номини ҳам тугри уқий олмагани Саидийни ҳайрон қолдирди.

— Бу китоблардан... уқигандирсиз? — деди Саидий тутилиб.

— Вақт қаёқда дейсиз. Китоб эмас газет, газета эмас, ҳатто босилиб чиққан уз асаримни ҳам кўриб чиқолмайман...

Саидий «булмаса қандай қилиб шоир булдинг, қандай қилиб шеър ёзасан?» деб сурагани уялди.

— Хужрангиз куп дилкаш экану, битта этажерка билан битта яхши стол етишмайди. Шулар булса хуп ишлашлик хужра булади. Этажерка менда бор. Берсам булади.

«Овқатдан гапирсанг-чи, бетамиз!» деди Саидий ичида ва кулиб қўйди.

— Давлат нашриётида икки юз етмиш бир сум пулим бор, — деди Улфат, — сира юбормайди. Ваъдаси буйича чоршанба куни қулимга тегиши керак. Эртага чоршанбами? Албатта юборади-ку! Аммо шаллақи бир кампирнинг уйида тураман, шу куп бемаза қилаётир-да. Уттиз сум қарзим бор. Ҳозирча ун тўққиз сумини ол, чоршанба куни қолганини бераман, десам унамайди-да!.. Ўзингда йуқ — оламда йуқ. Муҳаррирдан сураган эдим, унда ҳам йуқ экан, бечора хижолат булди. Ҳар кимдан сурайвергани кишининг юзи чидамайди. Уйга боришга юрак йуқ, кампирга рупара булгани тоқатим қолмабди.

— Менда озроқ бор... — деди Саидий ёнини ковлаб.

— Йу... йуқ...

— Йуқ, бемалол. Менда ун уч сум бор. Икки суми менга етиб туради. Майли...

Улфат чоршанба куни соат бирга етказиб беришни ваъда қилиб, Саидийнинг сунгги пулидан ун бир сумини олди ва ярим чақаси булмаган буш чунтагига солиб урнидан турди.

Қолган икки сўмни Саидий беш кунга еткизди, олтинчи куни эса оч қолиб, кечқурунгача ётиб ухлади. Шу кунгача ҳам серпул, серсавлат шоир — Улфатнинг чоршанбаси келмади. Саидий еттинчи куни эрталаб унинг олдига боришга бел боғлади-ю, ўзи учун куп, аммо Улфатнинг савлат ва обрўси олдида арзимаган ўн бир сўмни қистаб боргани сира юзи чидамади: қиёмгача каравотда чузилиб ётиб, бошқа жойдан пул топиш фикрини қилди, ҳеч бир қарорга келолмади.

Ниҳоят, Саидий Улфатнинг олдига боришга қасд қилиб отланди, у ишлайдиган идоранинг эшиги олдига боргунча ҳам, ердан пул топиб олиб, ушанинг олдига киришдаги хижолатликдан қутулиш хаёлини сурди. Улфат Саидийни кўриши билан сайраб кетди:

— Ҳей аттанг... ҳей аттанг... Бу албатта кечирилмайдиган гуноҳ. Сизни овора қилдим. Уялиб қолдим. Аммо бунга мингларча сабаб бор. Ҳозир айтаман. Кеча бораман, деб бел боғлаганимда бадбахт Илҳом мени зарур бир ишга рўпара қилиб қўйди. Шу... ҳей аттанг... этажеркани бушаттириб қўйганман... Оббо... сизга ёлғончи бўлдим-да! Яна сизга озроқ кутишга тўғри келганини айтмайсизми...

Улфат Саидийни бошлаб ўзи ишлайдиган хонага олиб кирди. Саидий унинг ҳар бир сўзига «майли, атайлаб пул учун келганим йўқ», деб жавоб берарди.

— Бадбахт Илҳомни бир жойга пулга юборган эдим, дараги йўқ, — деди Улфат, уз урнига утириб, — баччагар ичиб, бир жойда учиб қолдимми?.. Унга ишониб ёнимда бор пулимни ҳам биров сўраганда бериб қўйибман... Ҳали овқат қилганим йўқ. У келмаса ҳам бари бир, топамиз. Кутиб қоласиз-да. Атттанг... Келмаса жуда чатоқ бўлади-да. Кечқурун бировга ваъда берган эдим. Янги танишган қиз, ун уч ё ун турт ёшда. Мен шу кунда гудагини хоҳлаб қолибман. Упсангиз ҳам йиғласа! Сизчи?.. Дафъатан ваъдага вафо қилинмаса яхши бўлмас... Вақтингиз бўлса кечқурун истироҳат боғига чиқайлик. Жуда утқир қиз-да.

Улфат столнинг тортмасидан алланарса излаб тополмади-да, гуё бошқа, янги, ҳар томондан мувофиқ бир фикрга келгандай қулларини кутарди:

— Бундоқ қилсак: мен кечқурун сизнинг олдингизга борсам; кейин, икковимиз овқат қилсак-да, қиз ваъда берган жойга борсак. Аббатта унинг ўзи ёлғиз бўлмайди. Сизга ҳам бўлади... Нима дедингиз? Унанг, хуп денг! Мунисхонни танир экансиз?..

Саидий хайрлашиб чикди. У йулда шаҳар кутубхона-си эшиги олдида турган Шафринни узоқдан кўриб қолди. Шафрин билан кўришишни истамас эди, кўча-нинг нариги юзига утди. Шафрин уни кўриб қолди, чақирди ва орқасидан югуриб борди. Саидий унинг кўзига касал кўринди, хужрага келгандан кейин зийрак-лик қилиб у «касал»ликни фаҳмлади шекилли, кўчага чиқиб харид қилиб келди.

— Туринг, Раҳимжон! — деди у чой дамлаб. — Бир-икки пиёла чой ичинг, нон енг, бўлмаса ҳолдан тоясиз!

Саидий чиндан ҳам лоҳас, ҳозир ёлғиз чой ичгуси келар эди, холос.

Шафрин кечқурунғача утириб, Саидийнинг универ-ситетда тўрт ойлик пули бор эканини билди; кечқурун қоронғи тушгандан сўнг хужрани йиғиштириб, чироқни ёқди-да, хайрлашди. Саидий қорни тўйиб, оғирлашди.

У бош томонида, дераза тоқчасида турган китобни олди ва чалқанча ётиб ўқимоқчи бўлди, китобни очи-ши билан кўкрагига уч сўм пул тушди. «Тавба, — деди у, — қачон қўйган эканман?!» Китобнинг иккин-чи варағидан яна уч сўм тушди. Саидий ирғиб урни-дан турди. «Шафрин!» деди қичқириб ва ўзидан-ўзи хижолат бўлди, қизарди; шу кунгача узининг Шаф-ринга қилган муомалаларини эслаб, иккала қўли би-лан юзини гижимлади.

У серсавлат, серпул шоир кечқурун ҳам келмади. Орадан тўрт кун ўтгандан кейин Шафрин яна келди. Бу тўрт кун ичида Саидий хийла жонланиб қолган эди. У Шафриннинг юзига қарай олмас ва ҳар бир ҳаракати билан гуё афв сўрар эди. Шафрин узини гулликка солди, узоқ ўтирмай, Саидийнинг олдига бир юз йигирма сўмни санаб қўйиб, урнидан турди.

— Стипендиянғиз, кеча факультетингизга борган эдим...

Ер ёрилмадики, Саидий кириб кетса.

Шафрин кетди.

Орада уч ҳафта ўтгандан кейин навбатдаги сон журналда Улфатнинг яна бир шеъри босилиб чиқди. Улфат буни Ялтада ёзган эди. Саидий ўн бир сўмидан умидини узди.

Шундай қилиб, Саидий ёз бўйи уриниб ҳам тарбия ва кенгаш доирасига киролмади. Бу доирани Улфат, Аббосхон, Илҳом сингари адабиёт майдонининг «баҳо-дирлари» ураб олган. Булар бир-бирига киришган темир ҳалқалар бўлиб, бу доирага кириш учун шу ҳалқалардан

бирини ё синдириш, ё эритиш керак эди. Синдириш Саидийнинг қулидан келмас, махсус йул билан булардан биронтасини эритиб, қултиғи остида утиб кетиш мумкин эди.

XI

Каламуш билан кумир конида буладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнити билан шимолдаги «камалак», ҳатто тиш оғриғи билан кўз оғриғи орасида ҳам бир муносабат — боғланиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жун бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканлиги бошини қотирар эди.

Салимхон синглиси билан нотаниш бир студент орасидаги алоқа муҳаббатдан, уз тили билан айтганда «ахлоқсизликдан» холи эканига ишонса ҳам, ҳарҳолда, буларнинг узаро муомалаларини уз кўзи билан бир кўришга жазм қилди, аммо узининг шубҳасини Мунисхонга сира билдирмас, гапидан, ҳаракатидан «Раҳимжон ёш боладир, унинг келиши ҳеч бир диққатни жалб қиларли ҳодиса эмас» деган маънони англатар эди. Бир куни у атайлаб бевақт келди. Мунис билан Саидий дарс тайёрлаб утиришар эди. Салимхон оёқ учида юриб дераза ёнига борди-да, ундан ун қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. Деразадан тушган шуъла супага тушмас, шунинг учун у хотиржам бўлиб, икковининг ҳаракатини узоқ кузатди. Мунисхон қаршида, Саидий эса девор томонда бўлиб, фақат бошиқ билан кўкрагигина кўринар эди. Иккови нима тўғридадир сўзлашади. Мунисхон тез-тез кулади. Саидий ёзишдан тўхтаб, китобни қўлига олган эди, Мунис тортиб олиб четга қўйди ва кулди. Салимхон оёғининг учида юриб бориб бир неча минутни ташқи эшикни ғижирлатмасдан очишга сарф қилди. Йулакда узоқ турди. Иккови масала талашаётган экан. Пойлаганига яраша маъноли бир гап чиқмагандан кейин, Салимхон яна ушандай эҳтиёт билан қайтиб чиқди, яна пойлади; шунда ҳам бир янгилик кўрмаганидан сўнг, эшикни ошкора, одатдагича очиб йулакка кирди ва ўрта эшикни тақиллатиб, киришга рухсат сўради. Ичкаридан Мунисхон жавоб қилди. Салимхон кирди. Саидий эшикка орқасини бериб утирар эди, Мунисхон ўрнидан туриши билан у ҳам турмоқчи бўлди. Аммо

Салимхон етиб келиб қули билан «қузғолманг» деб ишора қилди ва қул бериб самимий куришди.

— Оббо Раҳимжон-эй, — деди Салимхон сочини тараган тарогини пуфлаб, — шунча куришни орзу қиламан, ҳеч тугри келтириб булмайди. Жума кунлари келмайсиз ҳам... Хайр, қалай, уқишлардан хурсандмисиз?

— Энди... Яхши, ишқилиб... — деди Саидий бош бармогининг тирноғига қараб.

Салимхон жон-дили билан Саидийни бегонасирамасликка, узи билан тенг куриб муомала қилишга тиришар ва ҳатто, узини нодонликка солиб, Саидийнинг салмогини орттирар эди. Университет аҳволи, студентлик ҳаёти, Саидийнинг тутган йули тугриларида куп суроқлар берди. Салимхон узини паст олгандан сунг Саидий тилга кирди. Бир соат утар-утмас, икки орадаги бегоналик чизиги анча хиралашди, аммо Саидий унинг шахсига нақадар эл булса ҳам обруйи, улугсифатлиги ҳарҳолда озми-купми тортинишга мажбур қилар эди.

Салимхон гап ковлаб, муносабат туғдириб, Саидийнинг бошланғич ва урта таҳсил олган ерлари, муаллимларини сўради. Бир ёки бир-бирига яқин қишлоқда яшайдиган икки киши авлод-аждодларини суриштирганда қариндош чиқиб қолгандай, Саидий қанча ёшлик йилларини эсласа, шунча Салимхонга яқин келар эди. Муниسخон Саидийга Исҳоқ афандининг суратини курсатганини ва Саидий уни таниганини акасига айтишдан боя қурққан эди, энди бу сир булмай қолди. Муниسخон устидан оғир бир юк тушгандай, яйраб кетди-да, шу ондаёқ бу гуноҳнинг бутун губоридан кунглини поклашга шошилди:

— Раҳимжон Исҳоқ афандини танир экан... Эсингизда борми, ака? — деди ва акасининг кузига қаради.

Салимхон талмовсиради:

— Қайси у? Исҳоқ... ҳа, ҳа... Исҳоқ афанди! Бу одам сунгги вақтда босмачига чиқиб кетган, деб эшитар эдим... Аҳмоқ...

Саидий бош иргитди ва унинг улими тугрисиди билганини сўзлаб берди.

Саидий сўзлаётганда роялни секин-секин дингиллатиб утирган Муниسخон, у сўзини тамом қилиши билан машқ бошлади; машқни тамом қилгандан сунг аввал акаси, сунгра Саидий сўраган куйларни чалиб берди.

— Уз жойингиз, — деди Салимхон Саидий кетишга қузғалганда, — мана энди, бир курган таниш, икки курган билиш... Биз бир куришганда дустлашдик... Му-

нисхон сиздан хурсанд. Сизлар уқийдиган фанларни мен билмайман. Мен Мадрасаи олиядагидан бошқа таҳсил кўрмаганман, шунинг учун бунга ёрдам қилолмайман. Энди сиз, ҳар қалай, ёрдам бериб туринг. Биродарона бир илтимос... Жума кунлари бушсиз, мен ҳам бушман... Шу куни дунёнинг ишини қўйинг-да, келинг, утиришамиз. Ҳар ҳафтада бир кун дам олиш зарур. Истасангиз яқин кўрган уртоқларингизни ҳам олиб келинг.

Саидий таъзим қилиб чиқди. Салимхон уни кўчагача узатиб қўйди; қайтиб кирганида чеҳраси очиқ эди. У икки қулини қўймучига қўйиб, уйнинг ўртасида андек уйланиб турди-да, сўнгра диванга утирди. Мунисхон китобларини йиғиштираётиб, акасининг чойга майлини сўраган эди, акаси жавоб бериш ўрнига сўради:

— Нима муносабат билан Исҳоқ афанди тўғрисида сўз булди?

Мунисхон бундай сўроқни кутмаган эди, юраги «шув» этиб кетди-да, акасига ўгирилди. Салимхон илжайиб турар эди.

— Худо урсин агар... Ўзи айтди, — деди Мунисхон, акасининг илжайишидан шубҳаланиб.

Салимхоннинг илжайиши қаҳқаҳага айланди.

— Мен сени айбламадим... айбламадим...

— Нима, булмаса... одамга аллақандай қарайсиз? Ўзи айтди. Саидийни Исҳоқ афанди чет элга олиб кетмоқчи булган экан. Мен айтдимки, бу одам... бир вақтлар... акам ёмон кўрар эди, бизни кига ҳам бир келган эди, дедим...

Шу кечаси Салимхон эрта саҳарда поездга чиқади-ган одамдай хотиржам ухдай олмади. Бу кеча унга одатдагидан узунроқ туюлди.

XII

Сўнги ҳафталар давомида Салимхон Саидийни шунча тез-тез сўрайдиган булдики, ҳатто, Мунисхоннинг кўнглига турли гаплар кела бошлади. Сўз ўрни келганда, у Саидийда заковат белгилари кўрганини, бу йигит оддий студентлардан юқори туришини сўзлар, буни эса Мунисхон оқизмай-томизмай Саидийга еткизар эди.

Саидий келган кунлари Салимхон уйда булишга тиришар ва Саидийнинг жума кунлари келишини кўп писанда қилар эди. Саидий кўпинча турли баҳоналар

билан келолмаслигини билдирарди. Бир сафар, катта одамнинг гапини ҳадеб қайтараверишга юзи чидамай, жума куни келишга ваъда берди; келганида қандай бўлдики, икки-уч соат утиришни мулжаллаган одам кечаси соат ўн биргача утирди. У келганда Мунисхон йўқ эди. Қаёққа кетганини сурагани бўлмади, аммо уни шу вақтгача бу ерга боғлаган ип ҳарҳолда Мунисхон эмас эди. Нечукдир Салимхон билан икки орада Мунисхондан бошқа яна бир восита тугилди. Бу восита ўргимчакнинг туридай кучсизгина бир ип бўлиб, унинг нимадан иборат эканини Саидийнинг ўзи ҳам билмас эди. Бу нима эканини ўша кечаси ҳужрасига бориб курпага кирганидагина пайқагандай бўлди: Салимхон узининг обрўйи, улуг сифатлигига қарамай, такаббур эмас, дилкаш, кўнглида кири йўқ, ким қандай ёмон аҳволда қолса ёрдам қўлини чўзади; маданиятни севади, ўзбек халқидан доҳийлар чиқишини тилайди; одам танийди; кишидаги қобилият, заковатни гўё ўта кўради. Хусусан шу сўнггиси ўша ишнинг асосий унсури эди.

Шундай қилиб, Саидий авваллари ҳар замон, сўнгги чоқларда ҳар жума, баъзан пайшанба кечалари Салимхоннинг қисташига кўра келиб турадиган бўлди. Саидий ҳафталик ҳордигини чиқариб қайтарди, пайшанба кечалари келганида баъзан ётиб қоладиган бўлди.

Куни бўйи ва кечалари билан бўлган суҳбатларда гап мавзудан мавзуга сакрарди. Жуда кўп мавзулар ўтди: Панама каналининг қазилиши, Рус-Япон урушининг сабаб ва натижалари, «Императрица» пароходининг ҳалокати, инглиз олими Рамзейнинг ер остидаги кўмирни газга айлантириб фойдаланиш мумкин эканлигини очгани, Байроннинг жаҳонгашта бўлгани, Англиянинг мустамлака сиёсати, Туқай давридаги татар адабиёти, инсондаги қобилият ва заковат, ислом ва ислоҳ, турклар билан арманилар орасидаги адоват, компартиянинг миллий сиёсати, Туркистоннинг фатҳ қилинуви ва ҳоказо.

Бир жума куни сўз Толстойнинг вафоти ҳақида кетиб, Салимхон Абдулла Туқайнинг шу муносабат билан ёзган сочма шеърини ёд ўқиб берди.

Толстой улганда Салимхон Уфа мадрасасида бўлиб, янги борган чоқлари эди. Отаси уни узининг дўсти — тараққийпарвар машҳур бой Хусайновнинг қисташи билан юборган. Хусайнов Салимхонни Қозонга олиб бориб, узининг ёш куёви билан Уфага юборди. Унинг куёви жонли, хушёр, қўлидан ҳар иш келадиган ёш бир

йигит эди. Салимхон кўп йилларини шу билан ҳамхужра бўлиб ўтказди. Бу йигит уша вақтдаги Салимхонни хайрон қолдирадиган масалалар билан шуғулланар, газета-журналлар ўқиб, мақолалар ёзар эди. Кейин-кейин Салимхон унинг фикрига тушуна бошлади, ҳатто баъзи бир масалаларда баҳслашадиган бўлди. Бу одам динда, мактабларда турли ислохотлар ўтказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим: «Ҳар қасинг ҳуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулмонлари бу ҳурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон назарида эса чор ҳукумати ёмон бўлса ҳам, Россиянинг фабрика-заводлари яхши эди; бир неча йил шу фикрда юриб, бир мартаба Туркистонга келиб кетганидан сўнг, йигитнинг гапи маъқул, ўшандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрнинг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди; сўнгги йилларда «Вақт», «Таржимон» ва бошқа бирмунча газеталарнинг нима деяётганини англаб, Туркистондаги миллий ҳаракатни шу гоё байроғи остига буриш учун хизмат камарини боғлади. Бу даврдаги Туркистоннинг ёш зиёлилари эса, шундай тажрибали устод қўлидан чиққан шогирларга муҳтож эди.

— Оламнинг коридан холироқ бир суҳбат ҳам қурайлик, Раҳимжон, — деди Салимхон бир жума куни Саидий келганда, стол устидаги икки шиша конъякни курсатиб.

— Конъякнинг кайфига тушуниб булармикин? Конъякка ҳеч ишим тушгани йўқ.

Ташқарида қор ўпқинлар, азамат шалоладай вашиллаб турган шамол вақти-вақти билан қутуриб, кучадаги электр симларини чийиллатар, деразаларга уриларди.

Мунисхон ҳануз жизиллаб турган бир лаган кабобни келтириб уртага қўйди-да, ўзи ҳам утирди, аммо бир рюмкадан ортиқ ичмади. Шу бир рюмканинг ўзи унга кифоя қилди: қизарди, кўзлари қисилди. Саидий Салимхоннинг интиҳосиз жаврашига қулоқ берар экан, пайт пойлаб кўз қири билан Мунисхонга қараб қўяр эди. Мунисхон ўзининг ҳозирги ҳолатидан хижолат; Саидий ҳар қараганда яна ҳам уялар ва шарбат томчилаб турган лабини тишлаб ерга қарар эди.

Ҳар бир рюмка ошқозонга тушуви билан бир неча юз оғиз сўзга айланар эди. Шиша бўшаган сайин Саидий ўзини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади. Бу қалин деворлар уни ташқаридаги қутурган шамолдан, бурондангина эмас, оламнинг ҳамма ғавғосидан ҳам

сақлар эди. Бу ерга комсомол ячейкасининг қули етмайди! Унинг кунглидаги доимий гашлик кутарилди; узини сордан қочиб, онасининг қаноти остига кирган жужадай ҳис қилди. Биринчи шиша тамом булгандан кейин Салимхонни ўзига шунча яқин кўрдик, назарида, ҳар қандай эркалик қилса кутарадиган, ҳатто Мунисхонни ўпса ҳам индамайдиган кўринар эди.

Салимхон иккинчи шишани олгани урнидан тураётиб, узун сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз кишидаги қобилиятга эътибор қилмаймиз, кишидаги қобилият очилмай чириydi...

Саидий узининг муваффақиятсизликка учрагани, ушандай чиришга маҳкум булган қобилиятлардан бири эканини Мунисхоннинг олдида айтолмасам ҳам, Салимхоннинг фикрини қувватлаб, чарчагунча сўзлади.

Шундай сўнг Мунисхон рояль чалди. Саидий утирган ерида машқ мақомига тебранар эди. Мунисхон машқни тутатиб урнидан турмоқчи булганда, Саидий гандираклаб бориб унинг икки елкасидан босди ва бир неча машқнинг номини айтиб, шуларнинг ҳаммасини чалиб беришини сўради. Мунисхон чалар экан, Салимхон качалкада тебраниб утириб, ашула айтар ва тез-тез пардадан чиқиб Саидийнинг гашига тегар эди.

Қоронғи тушиб, чироқ ёқилганда ҳам Саидий узини билар эди, кейин билмай қолди. Кимдир келди. Бегона бир хотиннинг кулги товушини эшитгандай бўлди.

У ҳужрасига қандай борганини билмади; сахарда ҳаддан ташқари чанқаб уйғонди; сув излаб тополмади, деразани очиб бир сиқим қор олмоқчи булган эди, дераза очилмади; чироқни ёқиб ташқарига чиқмоқчи булганида, стол устидаги бир парча қоғозга ва учта беш сўмликка кўзи тушди. Хатни ўқиди:

«Дустим Раҳимжон!

Кечаси кайфингиз жуда ошиб кетиб, бизникида қолишга сира унамадингиз. Илҳом лаънатининг олиб келган нарсаси ортиқчалик қилди. Ҳеч гап булгани йўқ. Нималар қилдим экан, деб ташвишланманг. Мумкин булса дарсга борманг. Ҳар эҳтимолга қарши деб озроқ пул қолдирдим. Бу тугрида ҳам уйлаб утирманг. Тинч булинг. Сизга битмас ҳурмат билан С. 3 февраль.»

Саидий сочини чангаллаб юлиб олгундай бўлди: наҳот, мен пулим йўқлигини айтган булсам! Оббо... нималар қилдим экан? Илҳом келди, кетди. Мен йигла-

димми? Нега? Муниسخоннинг қулини упдим... Йигла-
дим. Муниسخон кулар эди. Бу вақтда Салимхон қаерда
эди?...

Буларнинг ҳаммаси тушдай эди. У ҳатто ортиқ уйлай
олмас эди. Ишқилиб, Салимхон қолдирган хат унга
тасалли бермади. Нима ишлар булганини эртага Мунис-
хон кула-кула ёки упкалаб сўзлаб бериши керак эди.

XIII

Бир куни Саидий уқишдан қайтиб, хужрасининг
эшигини очганида оёғи остига бир конверт тушди.
Конверт узунчоқ, юпқагина бўлиб, устида бир идора-
нинг штампни босилган эди. Поччаси билан бирга экани-
да Молия шуъбасининг билдиришини, тергов идорала-
рининг чақирув қоғозларини кура-кура юрак олдириб
қолган Саидий кўрқиб кетди. Хира тушган штампни
синчиклаб уқишга сабри чидамай, конвертни йиртди.
Унинг ичидаги икки букланган қоғознинг юқорисида
Саидийни ёнига йулатмаган уша журналнинг штампни
бўлиб, остига «Уртоқ Саидий!» деб ёзилган эди. Саидий
бу хатни ҳаёт-мамотдан дарак берадиган телеграммадай
кўздан кечирди:

*«Уртоқ Саидий! Идора хизматчиларимизнинг эҳ-
тиётсизлиги орқасида бўлса керак, қоладиган материал-
лар орасига тушиб кетган «Водий» сарлавҳали шсърингиз,
«Қаландар» сарлавҳали ҳикоянгизни кечикиб бўлса ҳам
навбатга қўйдик. Шу икки асарингиз юзасидан идорага бир
кириб чиқишингиз сўралади.*

Уртоқлик саломи билан: Кенжа»

Саидийнинг вужудини титроқ босди, бу титроқ кўр-
қувданми, кутилмаган севинчданми эканини ўзи ҳам
билмас эди. У хатни икки-уч қайта уқигандан сўнг,
узини андак босиб олиб, атрофига қаради, назарида,
бутун ашёлар туси ўзгарган, кулиб тургандай кўринар
эди. Саидий хатарли довонга ёпишиб охири эсон-омон
унинг устига чиққандай уф тортди-да: «Олам яхши. Ҳаёт
гузал. Натижасиз меҳнат бўлмайди», деди.

У эшикни ёпиб печкага суянди, сўнгра пальтосини
ечиб каравотга иргитди-да, каравот ёнига борди, унинг
остидан журналларни олди ва тиз чукиб ҳаммасини
варақлай бошлади; журналларнинг муқовасидаги литог-

раф бусқларининг ҳиди, нечукдир, димогига хуш келар, уни атайлаб ҳидлар эди.

Саидий шу куни кечгача ҳужрада ивирсиб овқатга ҳам бормади; кечаси ҳужрани яхшилаб йиғиштирди, китобларни қайтадан терди, хатни оппоқ қоғоз ёйилган столнинг бир четига қўйиб, шеър ва ҳикояларини кучириб қўйган дафтарини узоқ варақлаб утирди; бирон нарса ёзишга уринган эди, сира бошлай олмади; бирон нарса ўқишни эса сира хоҳламас эди.

Саидий эрталаб ваҳимага тушди: хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очиқ айтилса-да, ёзувчилик иши назарига бир тилсим бўлиб кўрингани учун, бунга тўла ишониб етмас эди. У Кенжанинг ким ва қандай одам эканини билмайди. Ким билади, балки у жўрттага шундай хат ёзгандир: борса ё уришиб берар, ё «шоир бўлмаган бир сен қолган эдинг, яқинда ариза ва қарорлар ҳам шеър билан ёзиладиган бўлади!» деб купчилик ичида ўсал қилар. Бормай қўя қолса-чи?

Саидий ҳарҳолда боришга қарор берди, аммо юраги орқасига уриб, нонушта ҳам қилолмади, нон оғзида айланади, худди бир нарса томоғидан бўғиб тургандай, ютолмайди.

Саидий журнал идорасига етгунча ўзини ўзи огоҳлантириб борди: «Ҳой бола, асли, қачон бўлса-да, рўёбга чиқиш умидида машқингни қилиб юраверсанг булар эди. Энди-ку, боришга бораётирсан, сулиб қайтишни бир мартаба бўйнингга олиб қўй!»

Бутун қийинчилик қовоғини солиб тургандай кўринган бошқарма биноси бусағасидан утишда бўлди, йўлакка кирганидан сўнг ўзини дадил тутди, ҳатто икки томондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиққан улғусифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини тортинмай сўради, ўшандай дадиллик билан эшикни очиб кирди. Кираверишда унг томонга қўйилган абжаққина стол ёнида бир йигит утирар эди. Уйнинг тўридаги, кўринишда каттароқ одамнинг ўрни кўринган стол устида даста-даста қоғоз ётар, аммо эгаси йўқ эди. Ҳалиги йигит бошини кўтариб, Саидийга бир қаради-да, яна ўз иши билан машғул бўлди. Саидий уни таниди. У бир вақт боргани ёзувчилар мажлисида калтакланган, беобрў қилинган йигит эди. Саидий тўғри серсавлат стол ёнига бориб кутди. Озгинадан сўнг пакана, юмалоқ, бўйни калта, юзи шишинқираган, заҳил бир йигит кириб, Саидийнинг афтига ҳам қарамай, столга утирди

ва қоғозларни титкилай кетди. Саидий анча кутди. Бу одам бошини кутариб қарамагандан сунг, секин:

— Уртоқ Кенжа сиз буласизми? — деб сўради.

Шунда ҳам бу одам Саидийнинг юзига қарамай жавоб берди:

— Ана у киши!

Саидий бурилиб кетди, Кенжанинг олдига борди. Кенжа ишлаб турган ишини бир четга суриб, Саидийга қаради ва сўрашгани қўл узатди.

— Сиз Раҳимжон Саидийми? Яхши, қани утиринг!

Саидий утирди. Кенжа столнинг тортмасидан Саидийнинг қўлғизларини олди.

— Бу сизнинг биринчи асарларингизми ё илгари ҳам ёзиб юрар эдингизми?

— Шу... Унча-мунча машқ қилиб юраман. Бир-иккитасини юборган эдим.

— Ҳар иккала асарингиз ҳам босишга ярайди, аммо икковида ҳам, хусусан шеърда, менинг билишимча, бирмунча камчиликлар бор. Мен буларни айтай, истасангиз ҳозир, шу ернинг ўзида, йўқса кейинчалик бафуржа муҳокама қилиб кўринг. Агар тўғри булса — ўзимиз ва бошқа уртоқларнинг ёрдами билан тузатармиз.

Оламда кишини яйратадиган нарсаларнинг ҳисоби йўқ, аммо буларнинг ҳаммаси заҳарли сўз, оловли қамчи кутган кишинг томонидан булган илтифотга етармикин? Кенжа «мумтоз шоирлар»дан эмаслигини Саидий билса ҳам, ҳарҳолда, ундан заҳарли сўз, оловли қамчи кутган эди.

— Ёзган нарсаларим маслаҳат беришга арзирлик булса, яна сиз кўмак ваъда қилсангиз суюнаман...

Саидий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичида уйлар эди: «Бу юмшоқлик, ширин сўзлик билан одамнинг адабини берадиган хилдан кўринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган эди. Мулойимлик билан шеърни чиқитга чиқарди. Энди ҳикояни ҳам секин қўлимга қайтариб беради-ку!»

— Ҳикоянгиз яхши, аммо нотаом, — деди Кенжа.

«Ана, — деди Саидий ичида, — айтмадимми». У нимадир демоқчи эди, Кенжа давом этди:

— Ўзбек қизининг ёмон турмушини усталик билан курсатган булсангиз ҳам, шу билан кифояланмаслик керак эди. Биз, булажак адиблар, турмушнинг ботқоқ ерларинигина эмас, ундан чиқиш йўлларини ҳам курса-тишимиз лозим. Шунинг учун мен ҳикоянгизга бир боб

қушдим. Ҳақиб бераман, рози булсангиз — шундай, йуқса, аслича босилар.

Бу боб ҳикоягагина эмас, Саидийнинг узига ҳам жон киргизди.

— Биласизми, Кенжа ака, — деди Саидий, — шу ҳикоя босилиб чиқса қанча хурсанд булишимни куз олдингизга келтира оласизми? Ҳозир мен ундан неча ҳисса ортиқ севиндим. Ҳикоя босилиб чиққанда мен фақат унинг босилганига қувонар эдим, холос. Шу ҳикояни тузатиш учун қанча вақт, сабр ва меҳнатни аямаганингиз менга бошқа бир шодликдан дарак беради: демак, ёзаверсам бўлади, демак, маслаҳат ва кўмак беришга арзийман, демак, одамлар асаримни куриб «орзуга айб йуқ», ё булмаса «нотавон кунгил», деб кулмайди.

Кенжа кулди.

— Демак, шу бобга розисиз?

— Дустона кўмагингиз учун ташаккур билдиришдан бошқа сузим йуқ.

Кенжа қўлёмаларни стол тортмасига солди. Саидий урнидан турмоқчи булганда, Кенжа тўхтатди.

— Шеърингизда чиройли сатрлар бор, бошқа шеър ёзганингизда шуларни ишлатинг. Мавзу танлашда бу кун майдонда булган ҳамма асарларга ҳам эргашаверманг. Бир ёш шоира утмишдаги хоқонларни соғиниб шеър ёзбди. Ҳолбуки хон-хоқонлар замонасида унга ухшаган унлаб аёллар битта эркакнинг чўриси эди. Нимасини соғинади уша ҳаётнинг? Кулги! Мен биламан, бу аёл хон-хоқонларни соғингани йуқ, баъзи бир катта шоирларга таъсир қилиб шундай шеър ёзган... Хабарингиз бор, яқинда Ўзбекистон коммунистлар партиясининг Пленумида ер ислоҳотига тайёрлик масаласи муҳокама қилинди. Ер ислоҳоти камбағал деҳқонлар, ерсиз батрақлар учун шубҳасиз мисли кўрилмаган шодлик. Қани энди шу бизнинг бу кунги мавзуимиз булса!

Саидий ҳозир маст кишидай — унинг кўзига қийин иш осон, филдай нарса ҳашаротдай кўринар эди. Агар бу хушфеъл, хушмуомала, оқкунгил, одамга одамларча муомала қиладиган киши ер ислоҳоти мавзуи яхши, дер экан, нима учун шу мавзуда беш-олти ҳикоя ёзиш мумкин булмасин? Камчилиги булса узи дўстларча кенгаш ва ёрдам берар экан. Саидий шу мавзуда бир ҳикоя ёзишга ваъда берди ва кетгани урнидан қўзғалаётиб, миннатдорчилик билдирди.

— Қимматли вақтингизни берганингиз ва курсатган

дўстона ёрдамингиз учун раҳмат. Мен илгарироқ билмаганман, агар билсам илгариги шеърларимни почта орқали юбормасдан ўзим олиб келар эдим.

— Илгари ҳам шеърлар юборганмидингиз?

— Йўқ, гап уларнинг босилмаганида эмас. Ўзим олиб келганимда камчиликлари кўрсатилар ва бу кўрсатмаларнинг кейинги ишларим учун катта ёрдами тегар эди.

— Илгари ҳам шеър юборганмидингиз? Бизга келмаган, — деди Кенжа ва нариги столда утирган бадқовоқ йигитга қаради.

— Ёқубжон, Раҳимжон Саидийнинг шеърлари сизга тушганми?

Ёқубжон негадир зардобга тулиб утирган экан, дунгиллаб жавоб берди:

— Билмайман, курганим йўқ!

— Шундайдир, уртоқ Саидий, юборган булсангиз ҳам бизга келмаган бўлиши мумкин, бундай ҳодиса бўлиб туради.

— Журналда жавоб ҳам чиққан... Кўп жавоб берилди... — деди Саидий тортиниб.

— Қани, қачон, қайси сонларда? — деди Кенжа ва чиққан журналларни олиб Саидийнинг олдига қўйди.

Саидий журналларга қўл теккизмай «утган ишга салавот» демоқчи бўлди. Кенжанинг ўзи қараб чиқди. Бир неча сон журналда муттасил ва баъзи бир сонларда икки жойда Саидийнинг исмини «босилмайди» сузи билан безалганини кўриб аввал ҳайрон қолди, сўнгра бир оқарди, бир қизарди.

— Ёқубжон, шу нарсаларни мен ҳам курганмиканман?

Ёқубжон ўзини ишга ҳаддан ташқари берилиб кетган ва унинг гапини эшитмаганга солди.

— А, Ёқубжон?

Саидий ўнғайсизланар ва Кенжанинг афтини кўриб, бирон можаро бошланишидан қўрқар эди.

Кенжа саволини яна бир такрорлагандан кейин Ёқубжон, юзида асабий табассум билар жавоб берди:

— Сизнинг курган-курмаганлигингизни мен қасқдан биламан? Кеча қайси пивохолада учиб қолганингизни ҳам мендан сўрайсизми?

Кенжанинг ранги оқарди.

— Ёқубжон, мен сиздан насияга мол сўраётганим йўқ, идорада, иш устида, иш юзасидан гапираётирман?

Кенжа бутун журналларни қўлтиқлаб Саидийни етаклади, уни муҳаррирнинг олдига олиб кирди ва

воқеани бошдан-оёқ баён қилди. Муҳаррир жуда оғир одам экан, журналларни кўриб чиқди-да, бош қашлаб деди:

— Хуш, ким кўрган экан бу нарсаларни?

— Ҳамма гап шунда-да! Афтидан, ҳеч ким кўрмасданок, «босилмайди» жавоби берилаверган. Журналда ёшларга тарбия ва кенгашни реклама қиламиз, ҳолбуки бир ёш ёзувчи йигирмалаб асар юбориб бир оғиз маслаҳат ололмайди.

Муҳаррирнинг жаҳли чиқди.

— Нега шунга қарамайсиз, ахир? У асарларни кўрмаган бўлсангиз, мана бу жавобларга диққат қилмайсизми? Нима бу, кетма-кет йигирмалаб «босилмайди». Уртоқ Саидий, битта ҳам ёзма жавоб олганингиз йўқми?

Саидий «йўқ» дегани тортинди. Кенжа жавоб берди:

— Энг охирги асарларини ҳам мен корзинкадан топдим. Битта ҳам ёзма жавоб олган эмас. Мен «босилмайди»ларга диққат қилмабман.

— Қани, Ёқубжонни чақиринг!

Кенжа чиқиб Ёқубжонни олиб кирди.

— Хуш, Ёқубжон, — деди муҳаррир, — бу «босилмайди»ни купайтириб юборибсизми? Ёш қаламларингизга ёзма маслаҳат юборишни эсингиздан чиқарганингиз йўқми?

Ёқубжон хийла шошиб қолди:

— Бориб туради. Баъзилари қайтади. Берилган адрес нотўғри бўлади.

— Мана бу кишининг узи келибди, агар кўрсатган адреси чатоқ бўлиб, хат қайтган бўлса, ҳозир узига беринг.

Ёқубжон чинакам гангиди.

— Қайтган хатларни сақламаймиз.

— Э, қайтган хатни сақламасангиз унинг юборилгани ва қайтганини қандай биламиз? Мана ҳозир бу киши бизга даъвогар. Айб бизда эмаслигини қандай исбот қиламиз? Бу ярамайди. Ёшларга тарбия ва кенгаш учун ойига минг сўмлаб жамоат пулини сарф қиламиз. Берилган маслаҳатлар ҳавога учаверса, сарф қилинган пул исроф ҳисобланади-я! Бунинг учун шуро ҳукуматининг қонуни бор. Қани, Илҳомни чақиринг.

Ёқубжон урнидан турмоқчи эди, ундан илгари Кенжа чиқиб Илҳомни олиб кирди. Саидий Илҳомни таниди, уни икки марта Салимхоннинг уйида кўрган эди. Муҳаррирнинг авзойини кўриб Илҳомнинг ҳам ранги учди.

— Хуш, уртоқ Илҳом,— деди муҳаррир, — ёш қаламларингизнинг аҳволидан хабардормисиз ё маслаҳат бериш ишини ҳам тўхтатиб қўйдиларингми? Юборилган маслаҳатлардан копия қолмас экан. Иш расво-ку! Хуш, гапни қисқа қилайлик-да, эртадан кейин соат ун бирга шу ишга алоқадор кишиларингизни тўпланг. Эрта-индин чиқадиган сонда ҳам бир талай «босилмайди» бордир-а, Ёқубжон? Босмахонага бориб, олиб ташланг. Минбаъд журналда жавоб беришни тарк қилинг. Калламиз тоза шишган экан!

Ёқубжон чиқиб кетди. Унинг кетидан Илҳом ҳам чиқди.

— Жиноят! — деди муҳаррир.

Кенжа қўзғолгандан кейин Саидий ҳам урнидан турди. Шундай кунгилсизликка сабаб булгани учун Саидий куп хижолат тортар эди. Кенжа билан хайрлашганида афв суради.

XIV

Муниسخон дарс тайёрлагани келадиган куни Саидий ўзи учун бу қадар азиз булган хатни мумкин қадар яққолроқ жойга қўйди. Бироқ, Муниسخон хатни курдию, совуққонлик билан жойига ташлади-да, оғзига қурут солиб китобини очди. Агар хат тўғрисида у бир оғиз гапирганда Саидий журнал идорасида булган гапларни бошдан-оёқ айтиб берар, бу эса уни Муниسخон олдида факультетдаги бошқа минглаб студентлардан бир оз булса-да, юқорига кутарар эди. Муниسخон хатга эътибор қилмаслиги билан ўзини яна ҳам юқорироқ кутарди. Шундан сўнг, Саидийнинг назарида, бу қиз уфқдай булиб қолди: унга томон қанча юрсанг, у сендан шунча узоқлашади.

Бироқ Саидий чўкмади, чунки яқин кунларда босилиб чиқажак ҳикояси то Саидий етгунча бу уфқни бир жойдан қўзғолмайдиган қилишга ваъда берар эди.

У ҳар куни дарсга кетаётиб, йулда учраган будкаларга кўз ташлаб ўтарди. Унинг куни факультетга етгунча, журнал бутун ҳам чиқмаганлигига ишониши билан куннинг ҳар бир минути зериктирарди, ҳатто Муниسخон билан ўтказган кун ҳам навбат кутиб ўтказилган умрдай узоқ туюларди.

Бир куни дарсдан қайтишида йул устида учраган биринчи будка унинг бир ҳафталик ҳордигини чиқарди. Бу будкада ўша журналдан бир даста ётар эди. Саидий

бирданига икки нусха олди ва дарҳол мундарижасини қараб, ўз исмини уртада кўрди. У маст кишидай тентирар ва назарида, ер оёғи остида кигиз сингари юмшаргандай эди. Шунча узоқ йўлдан ҳужрасига қандай ва қайси кўчадан келганини, эшикни қандай очиб стол ёнига борганини, қулидаги китобларни нима қилганини билмас эди. Ҳикояни ҳаял утмай уқиб чиқди. Кенжа орттирган боб ҳикоя қулёзма эканида билиниб тургандай эди, ҳозир тамом ёпишиб кетибди.

Яна уқиди. Шундан сунг, назарида, «Қаландар» банд қилган саҳифалар эскирган, кўп уқилган китоб сингари кирлангандай бўлди. Журналнинг иккинчи нусхасини қирқди. Дам утмай бу ҳам, назарида шундай кўринди. Чиқиб будкадан яна бир нусха олиб кирди-да, қирқмасдан столнинг тортмасига солиб қўйди. Столнинг тортмасида туриб унинг ҳам шу саҳифалари эскираётгандай булар эди.

Кучага чиқса худди биров муборакбод қилаётгандай, Саидий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» тўғрисида гапиришаётгандай булар, «С» ҳарфи булмаган сўзлар ҳам қулоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди.

Шу биринчи муваффақиятдан сунг Саидийнинг икки йил ичида бушаёзган иликлари тулди, анчайин оғирликдан синиш даражасида эгиладиган суяклари қотди, пулатга айланди, йўл устида очилган лола сингари нурсизланган юзига қон югуриб тиниқлашди.

У янги куч, қайнаб турган ҳавас ва мароқ билан яна ёзиш ишига киришди. Унинг эндиги ҳикояси Кенжа айтганча, бу куннинг муҳим мавзуи — ер ислоҳоти тўғрисида эди. Шу ҳақдаги материалларни газеталардан қидира бошлади ва бу ишга киришган, шу ҳақда муҳтож бўлгани маслаҳатлар тўғрисида журнал идорасига хат ёзди. Хатнинг жавоби уч кунга қолмасдан келиши керак эди, бироқ орадан ун кун утди ҳамки, келмади. Биринчи боришда Ёқубжон сингари кишиларнинг нотинч бўлишига сабаб бўлгани учун узи боришни истамас эди.

Навбатдаги сон журналда ер ислоҳотига доир бир сатр ҳам асар чиқмади. Саидий шошиб ҳикоясини юборди.

Бир неча кундан кейин марказий газеталарнинг бирида Кенжанинг бир таассуроти чиқди. Бу, қишлоқда

утказилган мажлисларнинг руҳи, камбагал деҳқонлар, батракларнинг қанча ер, қандай шартлар билан қанча муддатга берилиши тўғрисида берган суроқлари, ер ислоҳотини амалга оширишни тезлатиш тўғрисидаги талаблари ва бунга тайёрлик юзасидан бошланган ишда кўрсатаётган фаолиятларини ўз ичига олган очерк бўлиб, Кенжа буни Фарғона водийсининг Ганжиравон қишлоғидан ёзган эди.

XV

Ёш ёзувчиларга тарбия берадиган бу журнал Саидийни талай вақтгача поймол қилган бўлса-да, ҳарҳолда, «Қаландар» муваффақият қозонди, ҳатто алоҳида ёзувчилар, танқидчилар орасида баҳс-мунозарага сабаб бўлди. Буни Саидийга Муниسخон етказиб турарди. Муниسخон, албатта бу гапларни махсус Саидийни хурсанд қилиш учун эмас, акасининг олдига қандай катта кишилар келишини айтиб мақтаниш учун гапирар эди.

Бир куни Салимхон Саидийни соғиниб Муниسخондан айттириб юборди. Саидий шуни кутиб юрган эди.

Саидий келадиган куни одатда Салимхон ўзи ёлғиз булар ва Саидий бор вақтда биров эшикни қоқса, уйда эканини билдирмасдан қайтартирар эди. Саидий одатдагича эшикдан тортинмай кирди. Салимхон уни ҳовлининг юзида қарши олди. У ялангбош, пальтосиз, андак ширакайф куринар эди.

— Одам борми? — деди Саидий тисарилиб.

— Йўқ... ҳеч ким... ўзимизники, — деди Салимхон ва Саидийни қўлтиқлаб эшикка томон олиб юрди. — Бу кун шундай бир тасодиф... Ўзингиз билган Аббосхон...

Уй тамакй тутунига тўлган. Стол устида тўғралган пиёз, тузланган бодринг, кабоб сихлари, бири бўшаган, яна бири ярим бўлган икки шиша турар ва бир четдаги кулдондан папирос тутуни ингичка, узун бўлиб кўтарилар эди. Диванда ёнбошлаб ётган Аббосхон Саидийнинг ҳурматига қимирлаб қўйди.

— Танийсанми, Аббос, бу кишини? — деди Салимхон. — Бу киши... «Қаландар»ни ёзган ёш адиб.

Аббосхон илжайиб қўл узатди.

— Жуда яхши танийман. Бу киши менинг шогирдим. Куп йиллар бўлади, кўрганим йўқ эди.

Саидийни сур босди. Салимхон ҳали қўл урилмаган бир тарелка кабобни Саидийнинг олдига суриб, бости-

риб-бостириб бир неча рюмка узатди. Саидий бу рюмкарларни қийинчилик билан олиб, осонгина бушатар эди. Аббосхон Саидийнинг ёшлигидаги ҳаммактабларидан бир неча кишини ном-баном айтиб, Саидийнинг уша вақтдаги адабиётга булган ҳаваси тўғрисида сўзлаб кетди:

— Уша вақтда бу кишининг шеърларини деворий газетада кўрар эдим. У шеърлар ҳозирги «тегирмончи» шоир... Газетадаги таассуротини ўқидингми? Ҳий... таъсирланибдилар!..

Саидий сўз Кенжа устида кетаётганлигини тушуна қолди. Аббосхон билан Кенжа орасидаги келишмовчиликни Саидий бир вақт боргани мажлисда кўрган эди. Икки орадаги, тўғрироғи, икки тўп орасидаги душманлик уша мажлиснинг руҳидан билиниб турган эди. Сўнги вақтда матбуотда булган чиқишлар Саидийнинг бу фикрини тасдиқлади. Аммо душманликнинг ҳар бир сири танқид, тақриз сўзлари билан ёпилар эди. Кенжанинг таассуротини Аббосхон «санъаткорона бир нарса яратишдан ожиз бўлиб, уз исмини шундай нарсалар билан чиқаришга, шоирлик обрўини арзиган-арзиманган нарсаларни ёзиб матбуотда кўриниб туриш билан сақлашга булган тараддуд», деб баҳолади.

Ичган вақтидаги одати буйича, Аббосхон ҳеч кимга сўз навбати бермади. Унинг кўп сўзлаши хусусан Саидийни зериктирмас эди. Аббосхон ҳам унга, Салимхондай маданиятни севгучи, санъатга ҳурмати зўр, талантнинг «заршунос»и бўлиб кўринди. У «Қаландар»даги турли камчиликларни таъна қилиб, Саидийни уялтирди, хусусан, охирги бобни шунча ёмонладики, Саидий уни ким қўшганини айтишга мажбур бўлди.

Даҳлизнинг ташқи эшиги очилиб кимдир кирди. Салимхон дарҳол ўрнидан туриб, урта эшикни очди ва кутиб турган кишиси келгандай:

— Эй, муҳтарам домла!.. — деди ва четланиб йўл берди.

Урта буйли, йўгон гавдали, кўк мовут аврали пустилкийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди. Унинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўшиси қошлай олманган тепакал боши ҳозиргина пардозланган сариқ этикнинг тумшугидай ялтирар эди. Домла ҳаракатда айиқ, юришда урдакни хотирлатарди. У ҳеч ким билан сўрашишга интилмади, ҳурматига ўрнидан туриб девор остида қисилиб турган Саидийга қарамади ҳам. Аббосхон келиб сўрашди. То бу

одам курсига секин, эҳтиёт билан утирмагунча ҳеч ким утирмади. Салимхон шишанинг остида қолган коньякни рюмкага бушатиб, кабоб билан унга узатди. Домла дарров ичиб, орқасидан ҳеч нарса емади ҳам.

— Булдими энди, шу? — деди у, Салимхонга рюмкани кўрсатиб.

Унинг товуши жуссасига қараганда ҳам йўғонроқ эди. Салимхон кулди.

— Сизнинг тегишингиз алоҳида, домла! Ҳозир кабоб тайёр булади...

Аббосхон билан домла нима тўғрисидадир сузлашар, бу сузлар бош-кетсиз бўлганидан, Саидий ҳеч нарса англамасди. Кабоб кириб, янги шиша очилгандан сўнг суз турли мавзуларда бўлиб, домланинг чехраси андак очилди.

Домла Муродхўжа узининг юриши билангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам урдакка ухшарди. Урдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда юзади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошқора бўлмаса ҳам, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар унга фақат она тили муаллими — тилчи, деб қарарди. Зотан, Муродхўжа домла бошқа улфатлари сингари узини «қизил» кўрсатишга уринмасди. Унинг шу феъли кўп дўстларига ёқмасди. Шунинг учун, унинг ранжишига сабаб бўлса ҳам, булар у билан очиқ борди-келди қилмасди, ўрни келса мажлисдами, матбуотдами сўкишарди. Домла эса бундан унча ранжимасди. Шу Аббосхоннинг ўзи неча мартаба мажлисларда уни ёмонлаган. Шаҳарда кўп кишилар Салимхон билан домла орасида душманлик бор гумон қиларди.

У эрталаб гулқанд билан нонушта қилишни, пешинда кобили шўрва ва қизил гулнинг барги билан солинган мусаллас ичишни қанча яхши кўрса, ўзбек тилида софликни сақлашни ҳам шунча севарди: ҳатто самовар ўрнига ўзиқайнар, электр ўрнига симчироқ, деб суз тўқиб юрарди.

У соф тил ургангани ҳар замон қишлоққа чиқарди, Ниёзмат Ҳожи деган кўп йиллик қадрдони бор. Унинг келгани маълум бўлган соатдан бошлаб, Ниёзмат Ҳожининг уйига дастурхон ёғила бошларди. Домла улфатларидан соф тил ўрганса, улфатлари ундан хужаликни бошқариш йўлларини ўрганарди.

Домла бу ерга келиб биринчи рюмкани ичгунча ҳам табиати хира, асабийлашган эди; ичгандан сўнг орага

бошқа гаплар тушиб, овунди. Аббосхон Кенжанинг таассуроти тугрисида сузлаганда домла яна асабийлашди.

— Бу ислохоти билан шуро ҳукумати узбек қишлоқларини вайрон қилмоқчи! — деди у қичқириб, худди бунга шу ерда утирганлар айблидай. — Тегирмончи шоирларинг таъсирланган эканлар, кўрдим...

— Фирқа аъзолари, масъул ишчилар орасида ҳам бу ислохотга бетарафлик, ҳатто, норозилик кайфиятлари йуқ эмас, — деди Аббосхон узоқ жимликдан сунг, — Кенжага ухшаган кишилардан ҳам ункалаб булмайд, чунки унинг иши ном чиқариш...

Саидийнинг шу кунги суҳбатдан олган таассуроти шу бўлди: санъат мустаҳкам кўрғон, уни эгаллаш ҳар кимнинг ҳам иши эмас. Бу тилсимнинг сирларини билмасдан туриб бу соҳага қадам қуйиш ҳалокат даражасида хавфли. Бу тилсимнинг сирлари шу Аббосхонгагина маълум. Бу одам, бошқа кўп кишилардай бировнинг камолотини кўролмайдиган киши эмас. У қобилият тугрисида «заршунос» бўлиб, ҳар кимга, ўз иқтидорига қараб, шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шоирларнинг мумтозлик сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин. Кенжа — шоир эмас. Унда қобилият ҳам йуқ. Ундан кейин чиққан ёш шоирлар жуда илгарилаб кетган. Буларни Кенжа кўролмайд, шунинг учун шоир булишга ҳаваси бўлиб, тугри йулга тушган ёшларга узини хайрихоҳ кўрсатиб, уларни жуда усталик билан адаштиради. Шунинг учун Кенжанинг маслаҳатларига қулоқ солиш — адашиш, ер ислохоти узбек қишлоқларини хароб қилади.

Саидий ҳужрасига ярим кечада қайтиб кетди. У ланж эди, эртасига факультетда ҳам шундай бўлиб юрди, то кунглини ундан ҳам баттар гаш қиладиган янги ташвиш ортгунча шундай бўлиб юради. Бу кунларда марказий газеталар йирик-йирик сарлавҳалар қуйиб, турли жойларда ер ислохотига тайёрлик ишининг бошлангани, унинг бориши тугриларида хабарлар босар ва уларнинг ичида ёшларнинг шеърлари, очерклари ҳам кўринар эди.

XVI

Факультет комсомол ячейкаси ер ислохотига тайёрлик кампаниясини утказишда қатнашиш учун йигирма комсомолни сафарбар қилиб, район комитетининг их-

тиёрига юборди. Кенжа ва унинг маслаҳатларидан ихлоси қайтган, Аббосхонни ўзига ягона хайрихоҳ деб билган Саидий учун бу — вужуди билан нафратланадиган иш, зур ташвиш бўлди. Ячейка котиби суз орасида «боришдан бош тортганларга нисбатан ташкилий чора кўрамиз», дегандан сўнг Саидий ваз-тақал қилишга ҳам юраги дов бермай, район комитетига боришга мажбур бўлди.

Район комитетида бу ишларни эски таниши Шариф бошқарар эди. Саидий уни кўриб, худди кўриниш беришдан кўрқиб, қочиб юрган одамига дуч келгандай, юраги «шув» этиб кетди. Шариф эса у билан дустларча кўришди.

— Хуш, уртоқ Саидий, — деди Шариф, — Эҳсондан ҳеч хат оласизми? Ноинсоф, бизни тамом унутиб юборди, шекилли.

— Анча булади хат олганим йўқ. Хат ёзай десам адресини йўқотиб қўйибман.

Шариф кулиб тегишди:

— Хайрият, отини эсдан чиқармабсиз?

— Қишлоққа ўзингиз ҳам чиқасизми? — деди Саидий гапни чалғитиш учун.

— Чиқамиз, ҳеч қандай узримиз йўқ.

Саидий, «узримиз йўқ» дегандан «сенинг узринг булса айт, олиб қолай» деган маъно англади-да, секин:

— Бир ҳафта қишлоқда юриб келсам бу йил курсда қоламан, — деди.

— Нега?

— Жуда қолоқман.

— Қайси фанлардан?

— Асосий фанларнинг ҳаммасидан.

Шариф хунук хабар эшитгандай, унинг юзига тикилиб қолди.

— Шеф билан ишлаб ҳам уҳда қилолмаётгирсизми?

— Мен шеф сўраганим йўқ.

Шарифнинг жаҳли чиқди:

— Шеф олиш учун сизнинг сўрашингиз шарт эканми? Ким дарслардан қандай кетаётганини ячейканинг ўзи билмайдими? Сизни ячейка нима учун бу ерга юборди?

Шариф бу гапни айтиб телефонга қўл узатди, авзойидан ҳозир ячейка котибини чақириб, тоза қовурадиган куринар эди.

— Шошманг, шошманг, — деди Саидий қўти учиб, — бошқа узрим бор.

— Ҳа, шундай денг! Бу узрингизни ячейкага айтган-мидингиз?

— Йуқ, узингизга айтиб қуя қолай.

— Бизга айтишнинг ҳожати йуқ.

У нақадар расмиятга кучса ҳам, Саидий ҳарҳолда бу елгон важини уринлатиш умидида эди.

— Майли ячейкага айтаман, аммо сизга ҳам айтай: касалман, доктор юришни ман қилган.

— Э, нима булди, комсомол олдида шундай катта вазифа турса-ю, бизнинг Раҳимжон юролмайдиган бўлиб утирса! Ростдан айтасизми? Мен сизни руйхатда кўриб суюнган эдим, ёзувчисиз, кўрган-билганларингизни ёзиб турсангиз яхши булар эди, деб уйлаган эдим. Хайр, бундай булса ячейкага доктордан қоғоз келтириб берсангиз ўзлари сизни қолдиришади.

Боя Саидий ўзига жуда яқин келгандай сезган Шариф ундан яна узоққа кетди, яна аслига қайтди.

XVII

Комсомоллар уч арава бўлиб нонушта маҳалида қишлоққа кириб келишди. Ҳаво очиқ уфқда киприк сингари турган тераклар орасидан кутарилган қуёшнинг нурлари томлардаги қор, тарновлардан осилиб турган чумаклар ва оёқостидаги музларда акс этиб, кўзни қамаштирар эди. Қишлоқнинг бу куни қиш кунларига эмас, кўпроқ аввал баҳор — қуш маҳалидаги кунларга ўхшар эди. Баҳорнинг энг юмшоқ офтобшувоқ кунида қурт-қумурсқаларга жон кириб, ер остидан чиққандай, одамлар тузиган. Қишлоқнинг ҳар кучасида ҳаракат, қичқирик. Боласининг тунчасини ёпинган хотинлар, оёқлари загча оёғи сингари қора, юз ва қўллари кукарган болаларини койийди ва ҳозир уйга кирмаса отаси келганда урдириш билан қўрқитади. Болалар писанд қилмасдан музлаган лой устида иргишлаб юради. Ёш қизчалар укаларини кутариб, худди ҳозир ватватлаб утадиган карнайни кутгандай, деворлар остига тизилган.

Аравалар бурилиб бозор бошига томон йуналганда муюлишдан чиққан гавдали, жулдур кийинган бир йигит, оғзидан чиққан бугдан оқарган муйловини енги билан арта-арта аравалар кетидан қувиб етди. Унинг кетидан ушандай жулдур кийимли, аммо унга қараганда кекса бир киши ҳам келар эди. Йигит сўнгги араванинг кетидан ушлаб баланд товуш билан сўрашди, сўнгра сўради:

— Ростини айтинглар, мулла акалар, чучунтиргани келдиларингми, ер булиб бергани келдиларингми?

Ҳамма қайрилиб қаради.

— Ер керакми, ахир?

— Узим бир батракман... — деди йигит сураган кишидан кузини олмай, — куч куп... хотин, бола-чақа йук. Союзкушчига ер беринглар, деб ариза бердим; яланг чучунтиради денг. Ерди тайини йук... Ана, мана... деб.

Унинг кетидан келаётган мўйсафид бир нима деб йигитнинг биқинига туртди, сунгра эгри бармоғи билан унинг пешонасига ниқтаб:

— Пешонангга ер битган булса оласан... — деди ва шундай эмасми, демоқчи булиб аравадагиларга қаради.

— Битмаганига қарайдими, вой... — деди йигит, чолни нодонга чиқарган оҳангда, — пешонамга чойракорчилик қиласан, деб битган булса, уни учириб йигирма танобгина ер битса ҳам булади...

Ҳамма кулди. Йигит давом этди:

— Ҳар ерлар бор денг... Агар шу куптирма нондай ерлар чойракорнинг узиники булса-чи, ҳой... Яна ҳукумат машина, омоч берса... элик пайса уругликдан унта туяга юк унмаса жиртак чалинг, афандихон!.. Охунбобосв мияси путун одам экан, деб қуйдим... Шуни билади. Лекин иш бошига камбағал утирсин, дегани — мияси путун одам утирсин, дегани экан-да! Ё гапим беандозами?...

Аравалар оёқ остидаги музларнинг қовурғасини синдириб, гижирлаб бориб, бозорбошидаги қизил чойхона олдида тўхтади. Қизил чойхона эшиги ҳар очилганда ундан чиққан оппоқ буг, ҳудди пуфлангандай юқорига урар, тиниқ кук осмонга кутарилиб, тарқаб кетарди. Қаердандир пайдо булган бир киши комсомолларни бошлаб қизил чойхонага олиб кирди. Ичкарида одам куп. Самоварчи шошилган. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда чойнак қопқоғи чиқирлайди. Чилим қуриллайди. Комсомоллар бу ерда тўхтамай, тўрдаги эшикка кирди. Ғовур, кулги андак босилиб турди. Комсомоллар кирган бу кичкина ҳужра ер ислоҳоти комиссияси урнашган уй эди.

Бу уй эрталабдан то ярим кечагача очик. Ҳар куни сон-саноксиз одам кириб чиқади... Қишлоқ усталари ясаган икки стол устида даста-даста қоғоз. Стол ёнида комиссия аъзолари қушчи-батрак фаоллари утирарди.

Ер, асбоб ва гайриларнинг ҳисобини билиш учун бутун халқдан маълумот олинар эди.

Арава кетидан эргашиб келган йигит секин энгашиб, комиссия раисига нимадир деди. Раис бош иргатди-да, яна ишида давом этди. Унинг қаршисида урта ёшлардаги, боши кукчага ухшаган узунчоқ, узи ориқ, аммо вужуди пай бир киши утириб жавоб берар эди.

— Узимнинг отим Урайим, отам Раҳматулла. Бувам... отини билавермайман. Ёшим уттиз олти яшар. Бир суям ҳам ерим йуқ. Қуриқ берсаларинг ҳам майли, узим очиб оламан.

— Хужайинингизнинг қаерда, неча таноб ери бор?

— Узимдан суранглар... — деди Иброҳим қизариб ва атрофига қаради. Ҳамма жим, ундан жавоб кутар эди. У ноилож давом этди. — Икки йилдан шу ёққа ҳақ олганим йуқ. Узим олмадим. Аяхти тўртта қиламиз деб...

Раис кулди.

— Хужайинингиз хотин олиб бераман, деганмиди?

— Ҳа-да...

— Хуш, майли, ерини айтинг-чи!

— Энди... бир жойда. Гадоёй Топпосда икки юз етти таноб, Қургончада бир юз етмиш уч таноб. Шу, бошқа йуқ.

— Шундан қанчасини уз кучи билан экади?

— У киши кетмон чополмайди. Парзати йуқ...

— Хужайинингизнинг оти нима?

— Ниёзмат Ҳожи Дусмат ули-да, билмайсизми?

— Ердан бошқа тагин нимаси бор?

Иброҳим ҳаммасини айтиб булгандан кейин, раис ручкани сиёҳга ботириб, анкетанинг остига қул қуйишини таклиф қилди. У ручкани олмай иккала бош бармоғига қаради ва ёрилмаган, текисроғини тутиб кулди:

— Энди, мулла ака, муҳр босиб қуя қолай... Отабувамиз ҳам муҳр босган. Бировнинг эшигида юрган одаммиз. Қул қуйиш у ёқда турсин, намозликни ҳам билмаймиз...

Раис унинг бармоғига сиёҳ суртди. У бармоқ босиб урнидан тургандан сунг, бошқа киши утирди ва савол-жавоб давом этди.

Саидий ҳозиргина бозордан олиб келинган қуйдай бегонасираб, бурчакда утирар эди.

Шаҳардан чиққан комсомоллар орадан икки соат утгандан сунг жамоаларга тақсим қилинди. Саидий яна

бир комсомол билан шу ерда ишлаб турган комиссиянинг ихтиёрида қолди. Шериги кечгача ишга киришиб кетди, Саидий эса умрида ўйин тушмаган, аммо кўпчиликнинг зўри билан ноилож ўртага чиққан кишидай нима қилишини билмас, қизарар эди. Бунинг устига, ерсиз деҳқонларнинг ислохотни ўтказишга ёрдамчи гуруҳидан кўп кишилар турли саволлар бериб уни гаранг қилишар эди.

Бу сон-саноксиз чоракорлар, батраklar ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши «пешонамдан чойракорчиликни учиртириб, йигирма танобгина ер биттираман», деган йигит — Йулчибой будди. Йулчибой очик, хушчақчақ, барвасталигига қарамасдан абжиргина йигит; гапга ҳам уста, ҳар бир ибораси Саидийни завқ қилдирарди.

Йулчибой купинча кечқурунлари Саидийнинг олди-га — ётоққа келади, Саидий билан узок сузлашиб ўтиради. У нима тўғрида гап бошласа охирини шу ер ислохотига боғлайди-да, Саидий учун қанча саволлар чиқаради. Саидий эса унинг кўп саволларига жавоб беролмасди.

— Хуп, — деди Саидий бир кечаси Йулчибойга, — ерни олдингиз, пешонангиздан чойракорчиликни учирдингиз, борди-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?

— Оқ пошшо келса дейсизми?

— Йўқ, оқ пошшо ўлган, бошқа... Уруш булса дейман.

— Бари бир-да... Оқ пошшо булмаса кўк пошшо булар. Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради, ҳар ким ўзи ишласин, дейди. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттаинки, бойни яхши кўрадиган пошшо урушади. Николай ҳам бойни яхши кўрар эди. Энди, алваттаинки ҳукуматимиз «қани, Йулчивой», деса «лаббай», деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да, Раҳимжон ака!

Комиссия эртадан кечгача тинмай, баъзан кечалари ҳам ишларди. Чоракорлар, батраklar куракчасини ушлаб, сумалак қозони атрофида юрган ёш болаларга ухшарди: ҳар ишга тайёр, ҳар сўроққа ҳозиржавоб ҳар бир янги келган кишидан янги бир маълумот олишга шошилади; ер ислохотига тайёрлик ишининг бориши тўғрисида ёзиб турган газеталарни ўқитиб эшитади, комиссиянинг тайёрлик иши тезроқ битишига ёрдам беради. Ери кўп кишилар сўроқ берганда уларини анқовликка солиш билан кўп вақтни олишади. Бир кун

икки кишининг суроғи яқин тўрт соат вақтни олди. Булардан бири ўрта деҳқон, иккинчиси кўп ерли одам эди. Ўрта деҳқон эшикдан кириши билан дир-дир титради, комиссия аъзоларига, нарида турган қушчи-батрак фаолларига бир-бир қаради-да, ҳеч ким савол бермасидан жавраб кетди:

— Ўттиз икки таноб ерим бор. Газетага қирқ танобдан ортиғини оламиз, деб битилган... Меникени ҳам олармишсизлар, деб эшитдим. Агар оладиган булсаларинг жавур, укалар... Ҳукумат камбағалпарвар бўлса, мен бой эмас...

Комиссия раиси унинг сўзини бўлди ва ери олинмайдигина эмас, керак бўлса қўшиб берилишини билдирди. У тулдирилган анкетага бармоғини босганидан сўнг, ўрнидан тураётиб орқа томонида турган қушчи-батракларга қаради.

— Мана, ҳой Қучқорвой, Сатторқул, Йулчивой... Мана сизлар эшитдиларинг, комиссия укам нима дедилар? Ер бермасалар ҳам гўрга, ўзимизникига тегмасалар бўлгани. Мана, эшитиб қўйинглар, ерингга тегмайман, дедилар. Лавз ҳалол.

У худди биров «тўхта» деяётгандай, орқасига қараб-қараб чиқиб кетди. Ундан кейин новча, пахмоқ соқолига оқ тушган, ранги сарғимтир, кўп уйқудан қолган кишидай кўзлари қисилган, қизарган, эски чопон бир одам кирди. У худди бир айб иш қилиб қўйгандай, ҳеч кимнинг юзига қарамасди. Қизил чойхонадаги ғовур босилди ва эшик олдида бир неча илжайган сиймо намоён бўлди. Қоғозларни дасталаб турган Саидийнинг ёнида утирган Йулчибой секин уни туртиб, бу одамга томон имлади. Ҳамманинг диққати шу одамга жалб бўлган, ҳамма унинг жавобини кўтарди.

— Отингиз нима? — деди раис ручкани сиёҳга ботириб.

— Ниёзмат Дусмат угли...

Йулчибой, таранг тортилаётган ипнинг узилишини кутгандай, ҳаракатга тушди ва секин:

— Ҳожи бува, отингизни жуфт айтинг... — деди ва енги билан оғзини артди.

— Сен биласанми, ахир? Билсанг айт!..

Раис аввал Йулчибойга, сўнгра Ниёзматга қараб «Ҳожи» сўзини қўшиб ёзди.

— Қанча ерингиз бор?

— Қирқ-эллик танобча бор...

Йулчибой ва унинг кетида турган батраklar типирчинди. Говур кутарилди.

— Жим, уртоқлар, — деди раис ва давом этди: — Узингиз экасизми?

— Экамиз... чойракор ҳам бор...

— Қаролингиз ҳам борми?

— Узимизга қарашлик... қарол эмас... Қариндошимиз...

— Хуп, уша қариндошингизнинг оти нима?

— Едимдан кутарилди.

Стол атрофида ва эшик олдида илжайиб турганлар баравар:

— Раҳматулла ўғли Урайим! — дейишди.

Ниёзмат Ҳожи қизарди, асабийлашди ва ҳамманинг юзига бирма-бир қаради-да, ҳеч кимга ҳеч нарса деёлмай, Йулчибойга ёпишди:

— Одам деган бунақа ғаламис булмайди, нима чиқади шу ғаламисликдан!.. Ҳар кимнинг ўз феълига қараб худо беради. Шу феълинг чакки, ука!..

Атрофда пиқир-пиқир кулги бошланди. Саидий дасталаётган қоғозлари ичидан Иброҳим Раҳматулла ўғлининг анкетасини олиб ўқиди:

— Иброҳим Раҳматулла ўғли... Ниёзмат Ҳожи Дусмат ўғли деган бойнинг қароли. Бу бойнинг бир жойда икки юз етти таноб, яна бир жойда юз етмиш уч таноб ери бор...

— Жами уч юз саксон таноб, — деди Йулчибой тескари қараб...

Кулги товуши шағал тўкилгандай бутун бинони кутариб юборди. Ниёзмат Ҳожи шолгомдай қизарди, терлади ва ўрнидан туриб, Йулчибойга хитобан алланарсалар деди. Шарақлаган кулги ичида унинг товуши аранг эшитилар эди:

— Эй, хайр сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайгамбаримиз бир...

— Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир булсин-да, ахир! — деди Йулчибой яна тескари қараб.

Яна кулги кутарилди, аммо Йулчибойнинг узи кулмас эди.

Шундай қилиб кунлар ўтди. Саидийнинг қайтиш вақти ҳам яқинлашди, аммо жамоаларга кетган шерикларидан қайтиш тўғрисида ҳеч қандай хабар булмади. Улардан қайси бирларининг исмлари ҳар замон баъзи бир маълумотлар, тайёрлик ишининг бориши ҳақида

газеталарда босилган хабарлар остида куришиб қолар эди. Сафарбарлик муддати битиб, орада икки кун утгандан сунг Саидий бу муддат яна бир ҳафтага узайтирилганлиги ҳақида хабар эшитди. Бу хабар унда ҳеч қандай норозилик тугдирмади, чунки тезроқ қайтишга жуда ҳам орзуманд эмас эди.

Саидий бир куни ишдан анча эрта — қоронги тушартушмас қайтиб келди. Ётоқда ҳеч ким йуқ. Тинч. Уйнинг сукунанини печкага ёқилган ҳул утиннинг пишиллашигина бузар эди. Эшикни биров худди мушук таталагандай тиқирлатди. Саидий югуриб бориб очди.

— Ассалому алайкум, шервачча, — деди бир кекса товуш ва бу товушнинг эгасидан илгари «туқ» этиб ҳасса кирди. Саидий дарҳол четланиб йул берди.

Эркак савзига ухшаган бу чол ҳассанинг ердами билан курсига секин утирди-да, ёнидан бир қоғозни чиқариб, Саидийга узатди. Саидий чироқни ёқиб, хатни куздан кечирди. Бу хатдан унинг ўқий олган жумлалари шулар бўлди:

«Ер ислоҳоти садрларига арзимиз шулким, биз фуқаролар дуогуйи ҳукумат... Ҳукумат аз руйи шафқат оч ва қашшоқ ва муҳтожларга илтифотеки қилибдир, албатта дуо қилурмиз.. зероки, қашшоқ кимарсаларга таом ва нон ва либос ҳама нарсаики эҳсон худои таоло йулига булиб қилмоқ ва бермоқ суннатдир... деб қулим қуйдим чинорлик масжид имоми, Мулла Мирбоқи Миршоди уғлидурман».

— Куп яхши, — деди Саидий хатни буклаб, — мен комиссия раисига бераман.

— Шервачча, — деди чол иккала қулини кукрагига қуйиб, хириллаб, — газетага берсалар.. мардум огоҳ бўлса... камолга етинг... тупроқ олсангиз зар бўлсин...

У хириллаб, хайр-саховат, камбағалларга мурувват дин нуқтаи назаридан қанчалик яхши эканини исбот қилишга тиришиб бирпасда қанча оятлар, ҳадислар ўқиди. Саидий сўзни қисқа қилиш учун хатни эртага газета бошқармасига юборишни ваъда қилди. Чол жаврай-жаврай уйдан чиқди ва шу кетганича тўғри хатмиқуръонга борди ва у ерда куриган муъминларга, шу жумладан Ниёзмат Ҳожига ҳам кузини бақрайтириб ёлгон гапирди: «Ҳозир ҳукумат мени чақиртириб, пешонамга тўппонча тираб ер ислоҳоти жоиз, деб фатво ёздирди», деди.

XVIII

Саидий, уша Раҳимжон Саидий, қишлоқдан кетишга шошилмас эди.

У қишлоққа келганида дастлаб янги муҳитга урганолмай кўп қийналган эди, аммо ўрганганидан сўнг, таъби очилиб кетди. Унинг бошида сон-саноксиз тайёр, фақат қоғозга туширишга маҳтал бўлган ҳикоялар бор. Буларнинг ҳаммаси бир ипга тизилиб роман бўлишни ваъда қиларди.

Саидий эртасига шериклари билан шаҳарга қайтадиган куни кечқурун ётоқхонага кетаётиб, йулда Муродхужа домлани учратди. Бу учрашувни Саидий шунча кутмаган эдики, кўзига ишонмади. Йўқ, Муродхужа домла! Домла уша кўк мовут аврали пустинига ўралган, бошида қозоқи телпак, ўрдак юриш қилиб келаётир. Саидий аллақачон салом беришга қарор берди, аммо сурашиш керакми, ё бўлмаса сўрашиш улуғ кишини йўлдан қўйиб оғринтириш бўладими, шунини тездан ҳал қилолмади. Саидий то бир қарорга келгунча домла стиб келиб кўл узатди. Домланинг чеҳраси очиқ, ўзи мулойим, ҳаракат ва сўзлари билан Саидийни сира камситмас эди. Саидий «Салимхон хўп тушунтирганга ўхшайди-да», деб ўйлади ва ўзини анча одамшаванда, салмоғи ортган сизди. Домла сўрашганича унинг қўлини қўйиб юбормай, тор куча томонга стаклади. Саидий қаёққа, деб сўрашга ёки ётоқхонага бормоқчи эканини айтишга тортинар, бундан ташқари домла унга сўз навбати бермас ҳам эди.

Тор кучанинг охиридаги кўримсизгина эшик олдида турган норғул бир йигит олдинда бораётган домлани таъзим билан қарши олди-да, четланиб, йўл берди; Саидий билан ҳам ўшандай таъзим қилиб сўрашди. Саидий қоронғи йулакка кирди. Қаердадир, деворнинг орқасидами, от кишнади, кимдир: «Хўш!» деди. Бу ертўладан чиққан товушдай бўғиқ эшитилар эди. Яна қаердадир биров жоди босар, «ғирт-ғирт» этиб бедами, поями қирқар эди. Саидий қоронғида домланинг кетидан тусмол билан қадам ташлаб кетаётиб йулакнинг охирига борганида оғилнинг очиқ турган эшигидан ичкарига қаради. Ундан ҳовур ва гўнг ҳиди чиқар, ичкарида кимдир жинчироқ ушлаб қўйларнинг орасида юрар эди. Саидий ҳовлининг саҳнига бурилди, димоғига зирбак ҳиди келди.

Баланд айвоннинг туридаги сариқ бўёққа бўялган

деразадан пастланган осма чироқ кўриниб турар эди. Домла эшикка етганда четланиб Саидийга йул берди. Даҳлизда кавуш, калиш кўп, ичкаридан ғовур эшитилар эди. Домла даҳлизга кирганда ғовур бирдан босилиб, урта эшик очилди. Урта ёшлардаги, жағи кенг, пешонаси дунг, маймун қиёфасидаги бир киши кўринди. У Саидий билан кўришиб, таъзим билан ичкарига таклиф қилди. Ичкарида пойғаҳда тизилишиб тикка турган ўнга яқин киши ҳам Саидийни шундай қарши олди. То домла кириб утирмагунча бу одамлар утиришмади.

Саидий бу одамлардан фақат икки кишини таниди: бири қайси кун «қаролининг исмини ёдидан чиқариб қўйган» Ниёзмат Ҳожи, иккинчиси эса кечаги хирилдоқ имом. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Саидийга сира қарай олмас ва унинг назаридан қочишга тиришар эди. Имом бир бурчакда қисилиб утирди. Ҳожи эса пойғаҳда озроқ утириб, сўнгра чиқиб кетди. Ҳамма тек қолди. Кимнингдир чўнтагида соат чиқиллар эди. Ниёзмат Ҳожи ош олиб кирди. Маймунга ухшаган киши тоқчадан қора бир кўзачани олиб, мусаллас қўйди.

Ошдан кейин Саидий кетишга рухсат сўради. Ҳамма Муродхўжа домлага қараб жавоб кутди.

— Шундайми? — деди домла ва урнидан турди. — Мен сизнинг келганингизни эшитиб келган эдим. Уч-тўрт кун хурсандчилик қиламиз, деб... Ишлайверсангиз булмайдимми?

— Университет чақиртираётир.

— Яна бир-икки ҳафта ишлайман, десангиз...

Саидий жавоб бермай, эшикка томон йўналди. Маймунга ухшаган одам уни кучагача кўзатиб қўйди-да, хайрлашаётиб:

— Уйингизгача элтиб қўяр эдим, аммо узингиздан утар гап йўқ... Қишлоқ жойда ғаламис одамлар кўп бўлади, — деди.

Саидий миннатдорчилик билдириб, катта йулга чиқди ва бурканиб олиб, бозорбошига томон кетди.

Ётоқ қоронғи, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ. У қоронғида ечиниб муздек кўрпага кирди-да, тиззасини қучоқлади.

XIX

— Юр, Мунис, зиёлиларнинг кенгашига борамиз, — деди Саидий январь кунларининг бирида кечқурун университет биносининг зинасидан тушаётиб. — Ша-

ҳарнинг ҳамма зиёлилари тупланади. Вилоят Ижрокомининг раиси доклад қилади... эшитамиз.

Лайлақор уриб турар эди. Мунисхон ёқасининг қундузи билан буйнини ураб, тийганчиқ ердан утишга ёрдам қулини чузиб турган Саидийга қул бермоқчи эди, бу гапни эшитиб узатаётган қулини тортиб олди ва упкалаб, орқага қайтмоқчи бўлгандай, зинанинг охириги пиллапоясида тухтаб қолди.

— О, Раҳимжон, — деди, — узингга муносиб гапни гапирсанг-чи!.. Туппа-тузук... ҳатто яхши йигитсан. Иштирок этишга мажбур бўлганимиз мажлисларни-ку, безгак дори ютгандай, кузни чирт юмиб аранг утказамиз, энди уз ихтиёримиз билан ҳам борайликми?..

— Мажлисда менинг Муродхужа домлага қарши ёзган мақолам тўғрисида гап бўлса эҳтимол, — деди Саидий ва бир зина юқорига чиқиб, Мунисхонни етаклаб тушди.

Муродхужа домла ер ислоҳоти тўғрисидаги фикрларини унча ҳам катта бўлмаган мақолага жойлаб, вилоят газетасида бостириб чиқарди. Мақолани вилоятнинг тарихидан бошлади-да, ер ислоҳотини шамол қайси томондан қай вақтда келишидан тортиб то тоғдаги қорларгача боғлади ва оқибат, вилоятда ер ислоҳотини утказиш учун кўп йиллар керак, деган хулоса чиқарди. Бу кўнларда домланинг ўзи газета бошқармасида ишлар эди. Унинг мақоласига қарши тўртта мақола келди. Буларнинг ҳаммаси, хусусан, Кенжа уни қаттиқ айблар, ҳатто аксилинқилобчи, деб сўкар ва ер ислоҳотини тез фурсатда утказиш мумкин эканини исбот қилар эди. Домла буларнинг ҳеч қайсисини муҳаррирга курсатмади, марказий газетага бошқарма номидан хат ёзиб, бу мақолага қарши раддияларни босмасдан бошқармага юборилишини сўради, бу масала газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилинишини билдирди-да, ер ислоҳоти тўғрисида хабарлар ёзиш ҳақида муҳбирларга ёзилган мурожаатномалар орасида муҳаррирга қул қўйдириб, тезда юборди. Шу куни кечқурун Аббосхон Саидийни уйига чақиртирди ва унинг қишлоққа бориб келгани, шундан сўнг факультет комсомоллари орасида бўлган гаплардан бохабар эканини айтиб, «мен умуман сизни сўраб турман», деди.

Саидий қишлоқдан қайтиб келгандан сўнг факультет комсомол ячейкасининг бюроси унинг ер ислоҳотида яхши ишламагани тўғрисида алоҳида қарор қабул қилди: «Саидийда комсомолик сифатлари кам»,

деди. Агар район комитетидан келган вакил — Шариф «яна ишда синаш керак» демаса, Саидий билетидан айрилар эди. Шундан сунг Саидийнинг факультетга қандай кирганини, унинг ким эканини текширадиган одамлар пайдо бўлди. Буни Аббосхон факультетдаги ҳар бир студентдан яхшироқ билар эди, шуни Саидийга айтиб, Муродхўжа домланинг мақоласини ўқиганми эканини суради. Саидий ўқиган эди.

— Шу мақолага қарши бир нарса ёзмайсизми? — деди Аббосхон. — Ёзсангиз факультетдаги гаплар ҳам босилар эди.

Саидий кунди.

Мақоланинг планини Аббосхон тузиб берди. Кечаси соат бир яримга жом урганда Саидий мақоланинг остига яширин имзо қўйиб, диванда китоб ўқиб ётган Аббосхонга узатди. Аббосхон куриб бирмунча жойларини тузатди ва яширин имзони учуриб, Саидийнинг очиқ имзосини қўйди-да, эртага оққа кўчириб, муҳаррирнинг уз қўлига топширишни таъкидлади. Икки кун ўтмасдан бу мақола газетанинг охириги саҳифасида, кўримсизгина сарлавҳа билан босилиб чиқди.

Шундан бери у Муродхўжа домлани кўрмаган эди. Бугун зиёлилар мажлисида уни Мунисхон кўрсатди. Домла ўртадаги қаторда утирар, ҳозир ҳаммомдан чиққандай терлаган, қизарган ва чакка томирлари чиққан эди. Минбарда сузлаётган Кенжа нутқини шу сузлар билан тугатди:

— ...Хатодан жинойтни айира билиш керак. Бу хато эмас, меҳнаткаш деҳқонлар оммаси манфаатига қарши жинойт.

Бирдан кутарилган қаттиқ қарсак зални ларзага келтирди. Муродхўжа домла бир неча мартаба ўрнидан туриб утирди, ҳар турганда худди сувга гарқ бўлаётган кишидай талпинар ва говур ичида бўғиқ товуши аранг эшитилар эди:

— Менга сўз... мен инқилобчи...

Мажлис раиси Салимхон кўнғироқ чалиб қарсакни босолмаганидан сунг, столнинг олдида чиқиб икки қўлини кутарди. Қарсак босилди. Шу пайтдан фойдаланиб домла яна ўрнидан туриб бақирди:

— Мен инқилобчи... менга сўз беринглар..

Яна қарсак, говур кутарилди. Ҳамма бир оғиздан унга сўз берилмаслигини талаб қилар эди.

Охириги қаторда утирган ўрта буйли, чуққи соқол,

гуппитуннинг остидан қайрилма ёқа камзул кийган кекса бир муаллим сўз олди:

— Яхшилар! — деди узун енгини тирсагига суриб. — Ер ислоҳоти нима? Ер ислоҳоти октябрнинг самараси, уз йулида бу ҳам бир инқилоб, бир октябрча, унинг давоми. Мамлакатимиз зироат мамлакати. Чунончи бизнинг вилоятимизда уч фоизни ташкил қилган бой хужаликларнинг ҳар бири беш юз таноблаб, олти юз таноблаб ерга эга. Туқсон етти фоизни ташкил қилган қолганларнинг қўлида эса, ё арзимаган бир парча ер бор, ё бутунлай йуқ. Буни ҳар биримиз биламиз. Муродхужа ҳам биздан кам билмайди. Шунингдек, ер ислоҳоти натижасида мамлакатимизнинг иқтисодияти кутариллишини ким билмайди? Шунини била туриб ер ислоҳотига қарши турар экан, албатта, яхшимас... Уртоқ Кенжа айтгандай, биз зиёлилар, иштирокиюн фирқасининг бошлаган бу ишини олқишлаб, ёрдам беришимиз керак. Чунончи, қишки таътил кунларида ун беш кунми, йигирма кунми ер ислоҳоти хизматига тайёр эканимни, ҳар қандай вазифа юклатилса қўлимдан келганича адо этишимни билдираман.

Яна қарсак зални кутаргундай бўлди. Раис сўз сураб кутарилган қўлларга илтифот қилмай, боши билан «сўз Аббосхонга» деб ишора қилди. Аббосхон минбарга чиқиб, бир-икки оғиз сўзламагунча қарсак босилмади.

— ...Ер ислоҳоти, шубҳасиз, яхши, ёмон дейдиган одам бўлса, майли, десин. Агар ёмон дейдиган одам бўлмаса, «яхши»нинг ўзидан ҳеч нарса чиқмас эди. Бу ерда ер ислоҳотининг фойдасига улароқ бирмунча сўзлар бўлиб ўтди. Бу фойдали, чунки шу гаплар айтилмаса билмаганлар билмаганича, шубҳаланувчилар ўз шубҳасида қолиши мумкин эди. Бунга нима сабаб бўлди? — «Ёмон!» Яъни Муродхужа домла, Муродхужа домла тушунмади. Бу ерда хатоми, жиноятми, деб фалсафа сотиб ўтиришга урин йуқ...

— Бу фалсафа эмас! — деди кимдир.

— Яхши... Агар мен бу мақола эгасини билсам, яъни Саидийни шахсан танисам, балки мен ҳам шундай фарққа борар эдим. Ким ёзган бўлса бўлсин, домланинг чиқишига яхши жавоб. Киши ҳайвондан узининг иккита кўланкаси билан ажралади. Унинг биттаси — шу хатодир. Киши бор ерда хато бор. Гап уни ўз вақтида тузатишдадир. Биз ишонамизки, Муродхужа домла ўз хатосини буйнига олиб, бизнинг сафимизда, қизил зиёлилар сафида ижтимоий жамият учун курашгусидир.

Бутун зал домлага қаради. Домла, ҳар бири бир асрдай туюлган бир неча секунддан кейин урнидан турди.

— Мен биламан, — деди у, — хато қилдим, аммо мен ер ислоҳоти бўлмасин, демадим. Шундай деган бўлсам далил кўрсатинглар. Фақат қийин дедим. Қийин эканлиги муҳаққак, токи жами меҳнаткашлар, жумладан зиёлилар кумак бермасалар... Мен қишлоққа чиқдим ва ислоҳот бўлгани яхши, деб «Қушчи» аъзоларига тушунтирдим...

Шу ерда гувоҳликка тортармикан, деб Саидий кўрқанидан одамларнинг орқасига утиб турди. Домла давом этди.

— Салоҳиддин айтгандай, мана қишки таътил бўлади. Шунда, албатта фирқа кўрсатган йулдан борамиз. Умр довонининг энг юқори нуқтаси қирқ еш, ундан ўтгандан кейин киши яна пастга иккинчи турли болаликка қайтади. Нодонлик орқасида ҳар қандай эҳтиётсизлик бўлади. Бундан кейин албатта...

Гапнинг охирини ҳеч ким эшитмади. Шу билан бу тўғридаги гап тугаб, навбатдаги музокарачи зиёлиларнинг ер ислоҳотидаги вазифалари ҳақида маърузачи томонидан эслатилмаган масалалар тўғрисида сўзлаб кетди.

Муродхужа домла терини артиб, ерга тушиб кетган пустинини олди-да, ёнида ўтирганларга эътибор қилмасдан, қоқа-қоқа атрофига қаради ва Саидийни кўриб қолди. Саидий Мунисхоннинг ёнида, деворга суяниб турар эди. Домла секин унинг ёнига бориб, юмшоқ ва иссиқ қўли билан Саидийнинг қўлини ушлади. Сўзга диққат билан қулоқ солиб турган Саидий бир чўчиб тушди.

— Нега музокарага чиқмайсиз? — деди домла секин.

— Нима дейман? — деди Саидий домлага қарамасдан.

— Ҳеч бўлмаса савол беринг. Мана шундай тузук-тузук одамлар бўлган мажлисда ўзингизни кўрсатсангиз яхши бўлади-да. Кўрдингизми Кенжани? Мен сизга иккита савол ёзиб бераман, шуни беринг.

Саидий рози бўлган эди, домла орқага утиб бир минутдан кейин Саидийнинг қўлига қоғоз қистирди. Қоғозда шулар ёзилган эди:

«1. Биров ўз ерини ўзи хоҳлаб бировга берса бўлади-ми?»

2. Шаҳар муаллимларининг ерлари олинадими?»

Саидий уқиб куриб, домланинг қулогига секингина пичирлади:

— Аттанг... Бизнинг факультетда ҳам мажлис бор. Озгина туриб кетмасам бўлмайди.

Домла бориб урнига утирди. Саидий секин Муниسخонни туртиб, кузи билан эшикни курсатди. Муниسخонга бу жуда маъқул бўлди ва кучага чиқиб, ёруғ электр чироғи ёниб турган симёғоч остида Саидийни кутиб турди. Қор тинган. Шамол томлардаги, йулкалардаги қорларни тўзителиб деворларга, деразаларга урар эди.

Саидий Муниسخонни қўлтиқлаб олди. Анча ергача жим боришди.

— Биласанми, — деди Муниسخон бирдан, — шу мақоланг жонингга ора кирди, йўқса сени факультетдан ҳайдашар эди. Кўнглингга ғашлик тушмасин, деб сенга айтмаган эдим. Ҳали ҳам дўнғиллаб юрган комсомолларинг бор...

— Кенжа бу мақола Муродхужа домлага гуё қарши ёзилгану, ҳақиқатда домлани ҳимоя қилади деди-ку! Лекин тўғри, топиб гапирди.

Муниسخон ўз маҳалласи — қоронғи кучага бурилаётганда тухтади.

— Энди нарига борма, Раҳимжон, узинг биласан-ку, маҳаллада биров курса...

Саидий зорланди:

— Ҳамма вақт шунақа қиласан, Мунис... Яна йигирма қадам босайин...

Муниسخон йигирма қадамни санаб тухтади...

XX

Саидий эртасига Муниسخон айтган вақтда келиб жуда ноқулай ҳолатда қолди. У эшикни очишга очиб, киришини ҳам билмади, қайтишини ҳам: ичкарида одам кўп эди. Рўпарада оёғини чалмаштириб утирган Салимхон, ялқовлик билан сузиб юрган тамаки тутуни ичидан утиб келиб, сурашди ва ичкарига тортди. Саидий таниш, аммо билиш бўлмаган кишиларга одоб билан салом бериб пойгаҳдаги курсига утирди. Дераза остида худди ёмон бир ҳиддан нафратлангандай, оғиз-бурнини қўли билан қоплаб утирган ёшгина, чиройли йигит — туман партия комитети ташвиқот-тарғибот шуъбасининг мудирининг саломига боши билан жавоб берди. Диванда утирганлардан бири — вилоят ижрокомининг

секретари, бири — вилоят сув хужалиги идорасининг бошлиғи эди. Бошқа яна икки кишини Саидий танимади.

Буларнинг ҳаммаси бошига зур мусибат тушган ва бунга қарши кўп иложлар топиб, қайси бири умидли илож эканини билолмай уйланиб утирган кишиларга ўхшар эди. Ижрокомнинг секретари папиросининг кули шимига тушганига ҳам қарамай, оппоқ тутунни лабининг бир четидан чиқариб Салимхонга қаради, шу қараши билан «бу одамнинг сенда иши булса битказиб тезроқ жунат» демоқчи бўлди. Буни Саидий Салимхондан яхшироқ фаҳмлади. Салимхон чекиб тугатган папиросининг утидан иккинчисини тугатиб, Саидийни меҳмонларга танитди:

— Бу киши ёш, талантли ёзувчиларимиздан, студент... комсомол. Хуш, уртоқ Саидий, роман ёзаётирсиз, деб эшитдим, қачон битади?..

Саидий қизарди, ерга қаради.

— Бу киши ер ислоҳоти ҳақида роман ёзаётир, — деди Салимхон анчадан кейин Саидий танимаган икки кишидан бирининг сўзини кесиб.

Бу одам бир ёзувчининг қўрқоқлигидан шикоят қилар эди. У Салимхоннинг сўзига эътибор қилмай, ижроком секретарига гап маъқуллашда давом этди.

— Ўзим текширдим. Шу ҳикояда курсатилган одамларни топдим. Дарров топдим, чунки у одам ўз қизини зурлаб эрга бераётганидан бохабар эдим. Ёзувчининг қўрқоқлиги аввали шуки, уша одамга, қизга ва булажак куёвга бошқа исм қўйибди. Бу ҳам майли, мен қизни, отасини, куёвни сўроққа чақирдим. Қиз бирма-бир айтиб берди. Эртасига ёзувчини чақиртирдим. Даъвогар суст бўлиб, қозини шарманда қилишини кўринг: «Йўқ, — дейди, — мен бу одамларни танимайман. Мен булар тўғрисида ёзганим йўқ. Бу фельетон эмас, ҳикоя». Ана, буни кўринг! Ахир булмади. Нима қилай, ишни тўхтатдим. Зиёлиларнинг энг қўрқоғи ёзувчилар экан, деб кўйдим.

Салимхон кулиб қўя қолди. Бошқалар бунга чандон эътибор қилмади. Бу эътиборсизлик гапнинг маъносизлигидан эмас, бу ердаги парижонликдан эди. Саидий бу гапни давом эттиришга бу ердагиларнинг майли йўқ эканини кўриб, индамади, аммо қисқагина қилиб булса ҳам жавоб бериш хоҳиши уни қитиқлар эди. Салимхон «англашилмовчилик бўлибди-да», деб кулди. Тсрговчининг бу сўзига изоҳ талаб қилиб қаради. Салимхон эса,

ҳозир нима тўғрида гапирганини эсидан чиқаргандай, бурилиб, сув хужалиги идорасининг бошлиғига нимадир деди-да, у билан мунозарага тушиб кетди. Терговчи Саидийга қаради.

— Менинг билишимча ҳам уша ёзувчи тўғри айтибди, — деди Саидий, — фельетон текширилади. Ҳикоя текширилмайди. Агар ҳикояни текшириш лозим келса кенг миқёсда текширилади. Ҳикоя алоҳида шахсларнинг яхшилик ё ёмонлиги тўғрисида ёзилмайди. Муваффақиятли чиққан бир ҳикоянинг бир типини мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин бўлади. Агар салбий типларнинг қилган гуноҳларига кўра жазо бераман десангиз мамлакатдан минглаб гуноҳкор топасиз...

Терговчи унинг сўзини кесди:

— Ахир, ёзганда булган ишни ёзиладими? Ичдан чиқариб ёзилмайдими?

— Булган иш эмас, булган ишлар, булаётган ишлар тўғрисида ёзилади.

Терговчи яна гапини маъқуллади. Саидий яна бошидан тушди. Мунозарага вилоят ижрокомининг секретари ҳам аралашди. У бу тўғрида Саидийнинг сўзини маъқуллар, аммо «адабиёт турмушни тўғри акс эттирмайди», дер эди. Терговчи, булаётган сўзларга тушунолмай, қаттиқ эснаб ўрнидан турди-да, бориб диванга ёнбошлади.

— Масалан, мана сиз, — деди секретарь, мунозарадан толиққан товуш билан, — роман ёзаётган экансиз. Шунда ер ислоҳотини акс эттирасиз. Сиз шунда ҳақиқатни акс эттирасизми? Гумон... Чунки, ислоҳот ёмон десангиз романингиз босилмайди, яхши десангиз... У вақтда менинг фикрим ҳеч далилсиз, исбот бўлади. Шундай эмасми?

— Қишлоққа чиқмасдан илгари мен ҳам ислоҳотни «зўраки ҳақиқат» деган фикрда эдим. Уз кўзим билан кўрдим... Ислоҳотдан манфаатдор булганлар учун бу — яхши, ери кетадиганлар учун ёмон...

Секретарь нимадир демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда эшик очилиб, сўзи оғзида қолди. Бўсагада кўк мовут аврали пўстинга ўралиб Муродхўжа домла турар эди. У ичкаридагиларни кўриб тараддудда қолди. Салимхон домлани ичкарига таклиф қилди ва кўп замонлардан бери кўришмагандай сурашди. Утирганларнинг ҳаммаси дсярли «Бу одам бу ерда нима қилиб юрибди?» дегандай Салимхонга ва бир-бирига қаради. Салимхон

домлага шунча совуқ муомала қилдики, Саидий хижолат бўлди.

— Мен бир иш билан келган эдим, — деди домла, бир неча минут ҳукм сурган унғайсиз жимликдан кейин. — Бухоро амири қочганда саройда қолган ҳужжатлардан бир қисмини биров менга олиб келди. Анчайин ҳақ билан қулга киради. Агар маориф шуъбаси шуни шаҳар кутубхонасига муносиб кўрса олиб қолай. Турли амр-фармонлар, ҳукмномалар бор. Кураман, десангиз олиб келишим мумкин...

Салимхон аввал домланинг бсвақт келишидан ранжиган эди, домла эвини қилгандан кейин чехраси очилди. Унинг топган баҳонаси жуда мувофиқ эди, чунки агар лозим келса домланинг шундай архивни олиб келишига ҳам Салимхоннинг кузи етар эди.

Шундай қилиб, Саидий мунозарани давом эттиролмади.

Озгина вақт утмай, Мунисхон келганда, Саидий унга секин «бир важ топиб мени бу ердан олиб чиқиб кет», деди. Мунисхон эшикка чиқиб келиб, домланикидан ҳам ишончлироқ бир баҳона билан Саидийни олиб чиқиб кетди. Нариги уйга чиққанда Саидий тажанг бўлиб, орада утган гапларни айтди. Мунисхон эшикни зичлаб, Саидийнинг қаршисига утирди-да, унга томон энгашиб пичирлади:

— Булар етти киши, масъул ишчилар; ер ислоҳоти утказилишига норози бўлиб вилоят фирқа комитетига ариза беришмоқчи. Шунга акамни қўшмоқчилар. Кеча Аббосхон келиб акам билан ярим кечагача утирди. У акамнинг бунга қўшилишига рози эмас: «Фалокат бўлса фирқадан чиқаради. Бошқаларни ишга солиб, ўзинг четда туравер, бунга қўшилмасликка катта бир баҳона топ», деди. Узи ер ислоҳотига қарши: «Ислоҳот қишлоқни қулдан кеткизади», дейди. Энди... ёмон бўлади дегани шекилли-да... Акам ҳозир ўзини бетараф тутиб турибди.

— Ҳақиқатда қаршими? — деди Саидий ҳайрон қолиб.

— Сен-чи?

— Мен илгари қарши эдим, ҳозир тарафдорман.

— Менга бари бир. Қишлоқда еримиз йўқ. Аббосхоннинг ҳам ери йўқ.

Фирқа аъзоси бўлган масъул ишчилар ер ислоҳотига қарши ва туман фирқа комитети ташвиқот-тарғибот бўлимининг мудури индамайди! Бу Саидийнинг мияси-

даги энди увиб келаётган фикрларни бутаб юборди. Шу дамда ўзининг бошлаган романидан шунча совидики, давом эттириш учун бир калима сўз тополишига ҳам кўзи етмас эди. Бу буталган фикрлар устида сувнинг бетидаги пўкак сингари булиб Муродхужа домланинг «Ислохот ўзбек қишлоқларини хароб қилади», деган фикри юзиб юрар эди. Унинг юраги қисилди, нафаси бўғилди, нима тўғридадир бировга шикоят қилиб, юрагини бушатгуси келди, аммо бу шикоят нимадан иборат эканини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Саидий марказий газетанинг бош мақоласида шу сўзларни ўқиди:

«...Ўзбекистон компартиясининг олдида катта-катта вазифалар туришда давом этади ва хусусан бу партиянинг бирлигини талаб қилади. Шундай бир пайтда, бу вилоятдаги бир неча масъул ишчиларнинг ишдан бушатилишларини талаб қилиб берган аризалари, партиянинг қаттиқ синфий йулидан ҳеч асоссиз қўрқиб булиб, унинг бирлигини, тутган йулини бузишга қаратилгандир. Партия бунга қаттиқ зарба беражак. Меҳнаткаш оммани қолоқ хўжалик тузумидан қийинчиликлар орқали социализмга олиб борадиган партия сафида бундай иккиланувчи, ўз манфаатини партия манфаатидан юқори қўядиганларга урин бўлуви мумкин эмас...»

Масъул ишчиларнинг шу чиқишлари тўғрисида газеталар бир неча ҳафта ёзишда давом этди. Кейинги кунларда бу товуш аста-секин пасайиб, унинг ўрнига яна бошқа товуш кўтарилди: «Ер ислохоти муваффақият билан бораётир», «Ерини яширганлар меҳнаткашларнинг душмани», «Ҳормангиз, ер ислохотини муваффақият билан ўтказган азаматлар!»

XXI

Шундай қилиб, Саидий Салимхоннинг уйига тез-тез бориб турадиган бўлди. Шундай бўлдики, унинг боришни истамаган вақти бўлмас ва ҳар қачон боришга ўнлаб сабаб ва баҳоналар топа олар эди.

Саидий баҳоргача кўп янги улфатлар орттирди. Буларнинг ичида масъул ишчилар, ёшлигидаги мураббий ва муаллимлари, суд ходимлари, шоирлар, журналистлар бўлиши уни шу доирага кундан-кун тортар эди. Улфатларининг кўпи уни мақташади. Хусусан «Қаландар»дан сўнг журналда босилган «Оламнинг ёш чоқлари» деган ҳикояси ҳар ўтиришда оғиздан тушмас ва

баъзан Муродхужа домла ҳазиллашиб «энди оламнинг ҳозирги, яъни кексалик чоқлари туғрисида ёзинг», дер эди.

Жума кунлари шундай тупланиш бўлганда, албатта озми-кўпми ичкилик бўлади. Унинг бир рюмкаси суҳбатни қизитади, иккинчиси учинчисига талаб қўзғотади, учинчи ва тўртинчиси эса бировнинг қулини бошқа бировнинг елкасига ташлатиб, оламнинг коридан ҳасрат қилдиради. Кайф шу даражага етганда, ичкилик тамом бўлади. Шундай вақтларда Саидий купинча узининг ёшлигидаги муаллими Маҳмуджон афандининг енига утириб қолар эди.

Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи гижимланган қоғоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган бу одам, ҳар сўзида «арз қилолдимми?» деб майин товуш билан сўзлайди:

— Инсон ҳаётдан қилган талабининг бир жузьинигина олади. Ҳали сабий бўлган инсон ундан шунча оз талаб қиладики, олгани уни таъмин қилолмайди. Бундан ёвузлик, бир-бирини кўролмаслик, ваҳшат, муҳораба ва ҳоказолар туғилади. Шу нуқтада мен Марксни танқид қиламан. Маркс бировнинг жаҳаннам азоби иккинчи бировнинг учмоҳ роҳатини вужудга келтиради, дейди. Йўқ, инсон ҳануз сабий, балоғатга етмагандир. Бу ҳолат мудом шу йўсинда давом этгуси демак — балиғ кимса катта гудак бўлгуси демақдир. Вақти келиб инсоният балоғатга етади, унинг сабийлик феъл-атворлари орқада қолади. Бунга осойишталик керак. Кишиларни синфларга айириш осойишталикни бузади. Арз қилолдимми?

Унинг бундай сўзларига негадир ҳеч ким, ҳатто узини марксист ҳисоблаган Аббосхон ҳам индамас эди. Шунинг учун Саидий ҳам Маҳмуджон афандини уволгина одам, деб купинча ранжитмасди; баъзан беихтиёр қарши сўз айтса, Маҳмуджон афанди мулойимлик билан:

— Икковимизнинг фикримиз қарама-қарши бўлса ҳам, сиз менга аввал қулоқ беринг, сўнгра бир гап булар, — дерди.

Октябрь инқилоби Маҳмуджон афанди севган осойишталикни бузиб, мамлакатни ларзага келтирганда, унинг отаси узининг босмаҳонаси, бир неча мусофирхоналари ва бошқа куп бойликлари устидан хазондай учиб тушди. Бу вақтда Маҳмуджон афанди чет элда эди. У келганда мамлакатда янги, ер юзидаги ҳукумат-

ларнинг ҳеч қайсисига ухшамаган бир ҳукумат барпо булган, урнашган эди. У эшитган «Шуро»дан фақат халқ оғзида ашулагина қолган:

Бериб фатво «урушинлар» демай қози Камол улсин,
Хаммани йулдин оздирган ушал фосидхаёл улсин,
Булиб «Шуро»га аъзо бетамиз бир неча мол улсин,
Яна Абдурашид ул ҳангги хардек оқсоқол улсин.

Маҳмуджон афанди вазиятни дарҳол англади ва «Шуро»дан қолган ожиз парчалар билан бирга кавакка кирди. Бу кавакда ҳануз кенг йул булиб, бу йулдан эҳтиётлик билан юрилганда ҳар қаерга чиқиш умиди бор эди.

Маҳмуджон афанди адабиёт муаллими, ишидан, турмушидан рози эмас. Норозиликдан кўра келажакда рози бўлиш умидининг йўқлиги кишини кўпроқ толиқтиради. Бундай одамлар ё ичади, ё намозхон булиб қолади. Маҳмуджон афанди эса ҳар иккисини ҳам қилар эди.

Бир куни Салимхоннинг уйида булган каттагина утиришга адабий журналнинг ходими Илҳом билан Ёқубжон ҳам келди. Ёқубжон суҳбатнинг аввалидан охиригача бир оғиз ҳам сўзламади, яна бир куни, май одатдагидан кўпроқ булганда, унинг айтган гапи «менга озор берманглар, бошим айланаётир» булди. Бир пайшанба кечаси булган утиришда иттифоқо Саидий унинг ёнига утириб қолди. Саидий бир сафар узининг май навбатини унга тутди. Шундан сўнг иккови шунча қалинлашдики, ҳатто бир жума куни Муродхужа домла-нинг меҳмонхонасида булган утиришда бу индамас йигит бир ҳафталик сўз бойлигини қадаҳ икки айлангунча айтиб тамом қилди:

— Кенжа улгудай доғули одам. Ҳамма ишни узи қилиб, уша куни муҳаррир олдида гуноҳни бошқаларга тункади. «Қаландар» аллақачон суратлар билан безалиб чиқиши керак эди. Мен муҳаррирга кўрсатиб суратлар буюрганамда Кенжа олиб кетди, сурасам ана-мана, деб бермади. Бир куни қарасам, ҳикоянгиз архивда ётибди. Олиб яна суратлар буюрдим. Муҳаррирдан «босилсин» деб резолюция қўйдириб олганимдан кейин Кенжа индаёлмай қолди. Тайёр булган суратларни қасддан йўқотиб юборди. Бир боб орттириб ҳикояни бузганидан ҳам унинг ким эканини билсангиз бўлади. Воқсани Аббосхон ҳам билади, Илҳом ҳам.

Шу куннинг узида бу гапни Илҳом ҳам тасдиқлади.

Узоқ вақт утмай, Саидий узига бу одамларни хайрихоҳ, деб ишонди.

Дарҳақиқат, Саидий бу одамларга қушилгандан буён русбга чиқа бошлади. Унинг асарлари ҳаммавақт булма-са ҳам ишқилиб босилади. Унинг шеър дафтаридан бир шеърни Илҳом уз қули билан кучириб олиб, журналда бостирди. Бу одамлар Саидийга мавзулар берар ва ёзишда кумаклашишга тайёр эканини билдирар эди. Бунинг ҳаммаси Саидийни Кенжадан кундан-кун йироқлаштирар эди. Кенжа йироқлаша-йироқлаша охири нотайин бир нуқтага айланди-да, бир замони келиб оёғи остидан чиқди. Аммо энди душман булиб чиқди.

Саидий бу доирадан, бу хайрихоҳлардан мамнун, узи ҳам буларнинг ҳар бирига хайрихоҳ бўлишини ва шуни амалда кўрсатишни орзу қилар эди.

XXII

Саидий биринчи хайрихоҳликни Илҳомга қилди.

Бир куни университет биносининг иккинчи қаватидан Мунисхон билан тушиб келаётганида зинанинг охирида бир бола «Раҳимжон ака» деб, сурашгани қул узатди. Саидий уни таниди. У ёшлигидаги ҳаммактаби — Теша эди. Саидийнинг кўз олдига дарҳол унинг рўзада сахарлик устида ухлаб қолиши келди ва мактаб мудирини турк офицерининг «Ҳоди, қалқ, бир уриб болта ёпарим» дегани қулоғига эшитилиб кетди.

— Бахайр? — деди Саидий.

— Рабфакда ўқиб турибмиз... — деди Теша, университет студенти олдида узини паст олиб.

Мунисхон зинадан тушиб, эшик олдида Саидийни кутиб турар эди. Саидийнинг бу бола билан гапиришадиган гапи зотан йўқ, бори ҳам тугади-да, уйга таклиф қилишдан бошқа гап тополмади. Теша Саидийнинг имзосини матбуотда кўрса ҳам, узини сира учратолмаганини айтганидан кейин, Саидий адресини берди.

Орадан икки кун утгандан кейин кечқурун Теша Саидийнинг ҳужрасига келди. Саидий ҳам уни яхши қарши олди. Мулойим, камтар бу йигит Саидийга шунча ёқдики, у билан ярим кечагача гаплашиб утирди.

Шундан кейин Теша тез-тез келиб турадиган бўлди. У ҳар сафар Саидийдан куп маълумотлар умидвор бўлиб келар ва ноумид кетмас эди. У кетгандан кейин Саидий узича «билимга чанқаган йигит», деб қўяр эди. Теша бир

куни ёзмоқчи бўлган бир мақоласи туғрисида маслаҳат сўраб келди. Теша одатда Саидий билан баҳслашиш кучидан келмаганини ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати билан билдириб турар эди, аммо бу сафар баҳс очилди. Теша Саидийнинг ҳамма сўзини маъқуллар, аммо муддаога келганда бошини чайқар эди. Ниҳоят, Саидийнинг аччиғи келди:

— Хуп, нима демоқчисиз?..

— Нима демоқчи булар эдим, Илҳом домланинг бу фикрлари нотугри! Комсомоллар ячейкасига масала қўйдик. Энди мана шу мақолани газетага бераман.

— Хайр, бера қолинг, балки босилар...

Шу билан Теша унинг ҳужрасига иккинчи қадам қўймади. Саидий бу хабарни Салимхонга етказди.

Орада уч кун утар-ўтмас, Илҳом турар жойининг узоқлигини баҳона қилиб, рабфак дирекциясига ариза берди ва муаллимликдан бўшаб олди. Шу билан Саидий Илҳомга хайрихоҳлик курсатган бўлди.

Шундан кейин Илҳом Саидийга илгаригидан ҳам яқинроқ бўлди.

— Бир ҳикоя, — деди Илҳом баҳор кечаларининг бирида, шаҳар боғида пиво ичиб утириб, — эридан учта гудак билан қолган хотин. Қиш, уйдаги бутун рўзгорини сотганда бир қадоқ нонга етмайди. Кечқурун. Қаттиқ шамол. Очдан ўлмаслик учун хотин болаларини етаклаб кучага чиқади. Одамларнинг совуқлиги қишнинг совуқлигидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хотин йиқилади, болалари унинг кўкрагида. Хотин жон беради. Қор кўмади. Истасангиз болаларни ҳам ўлдилинг, истасангиз уларни бирон фарзандсиз олиб кетсин.

— Сунъий чиқади, — деди Саидий, — турмушда бўлмайдиган нарса...

— Йўқ... Усталик билан берилганда бу манзаранинг қандай таъсирли чиқишини айтаман. Жуда бадиий чиқади...

Саидий унамагансимон қолди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Илҳом унга шу ҳикоянинг планини берди. Бунда ҳикоя уч бобга ажратилган: бола билан қолган беванинг турмуши, қиш совуқлиги ва одамларнинг совуқлиги, ижтимоий таъминот идораси.

— Охирги бобнинг аҳамияти йўқ, — деди Илҳом, — сийсий ёқдан керак, холос. Аввалги икки бобни ишлашда бор кучингизни курсатасиз. Бу бадиий лавҳа.

Атоқли танқидчи Аббосхон ҳам мавзуни маъқуллади:

— Башарти танқид қилинса яна яхши, таниласиз,

танқид даражасида асар яратиш осон иш эмас. Сўкилсангиз ҳам майли, уқувчингиз купаяди.

Саидий ҳикояни бир ҳафтада тамом қилиб, Илҳомга кўргани берган эди, икки кундан сўнг уни Аббосхоннинг қўлида таҳрир қилинган ҳолда кўрди. Ҳикоянинг деярли ярмини ташкил қиладиган охириги боби батамом учирилган ва ундан фақат шу жумлалар қолган: «Болалар ижтимоий таъминот идорасини топишди ва ягона соябонлари эканини билишди».

Аббосхон буни журналнинг навбатдаги сониди бос-тиришни ваъда қилган эди, бироқ журнал уч сон чикди ҳамки, ҳикоя босилмади. Шу ҳикоя туфайлидан Кенжа билан Аббосхон орасида кўп жанжаллар булибди. Буни Саидий кейинчалик Мунисхондан эшитиб, Кенжага булган адовати яна ортди.

XXIII

Теша билан ораси бузилгандан кейин Саидий қачон факультетни уйласа кўнглига ғашлик тушадиган булди, хусусан, рабфак залидан утиб факультет зинасига еткунча ярим соғлиги кетгандай булар эди. Худди бутун зал, унда кезиб юрган ҳар бир киши, ҳатто залдаги жиҳозларгача «Саидий ана шу» деяётгандай, худди залнинг аллақасерида комсомоллар умумий мажлис қилиб Саидийни кутиб тургандай, ҳар бир товуш худди «қани, Саидий мажлисга бир кириб чиқасиз» деяётгандай булар эди. Кейин-кейин у факультетда ҳам ўзини шундай ҳис қила бошлади. Агар бир одам топилиб силлиқлик билан факультетдан чиқарса-ю, комсомол учёт карточкасини қўлига олиб берса, Саидий шу одамга ярим умрини беришга тайёр эди.

Июль ойи кириб, имтиҳон кунлари бошланар олдида Саидий кўзини чирт юмиб, факультетга қатнамай қўйди. Мунисхон бир ҳафтагача синфбошига «Саидий касал», деб юрди.

Партия ячейкаси томонидан тузилган студентларнинг дарсида қолақлик, факультетни ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб уларга ёрдам берадиган комиссиянинг раиси Мунисхонни ҳар кўрганда Саидийни сўрарди. У Саидийга шунча ғамхўрлик қилардики, Мунисхоннинг назарида, бу одам Саидийнинг касал булиш сабабини ўрганишга ҳам тайёрдай эди.

Ахири бир куни Мунисхон, Саидийга ҳеч қандай

алоқаси булмаганлигини айтди. Шундан сунг у кам сурайдиган булди.

Саидий эса, ҳар замон Муниسخон келиб факультетда булган гапларни айтганда кулиб, дер эди:

— Доим кунглим гаш, худди бирон кор-ҳол буладигандай. Бунга сабаб шу факультет билан комсомолми эканини очик билмайман. Худди булардан бошқа катта бир сабаб бордай.

— Мен, докторга қаратиб турибди, дедим. Булмаса доктор юборадиган. Ҳозир юқори курс студентларидан икки киши сенга бириктирилган, қачон соғайсанг сени имтихонга тайёрлар эмиш...

Саидийнинг факультетни ташлаш фикрини улфатларининг ҳаммаси ҳам номаъқул топди. Маҳмуджон афанди сүз орасида «Хайр, ҳечқиси йуқ», деган эди, Муродхужа домла уришиб берди. Аббосхон эса Саидийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликни маслаҳат берди. Салимхон ҳам шу гапни айтди. Саидий сукут қилган эди, Аббосхон пича ён берди:

— Факультетни ташлашга ўзингизда бу қадар мажбурият сезсангиз ноилож давом этманг, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишга олиб боради. У вақтда ёмон булади. Аммо комсомолда маҳкам булинг. Фирқага утишингиз жун булади.

Саидийни факультетга парчинлаган катта мих — Муниسخон. Факультет— Муниسخон билан икковининг орасидаги тагсиз чоҳга тушган омонат куприк эди, бу куприк вайрон булса ундан кура яхшироқ, ишончлироқ иккинчи бир куприк барпо булади. Саидий Муниسخоннинг даргоҳига иккинчи куприкдан — шуҳрат, обрӯ, пул купригидан утади. Бу куприкдан утганида Муниسخон таъзим қилиб қарши олиши муқаррар. У илгари Муниسخонга булган муносабатини ишққа доир, дегани қурқар эди, чунки бояги муваққат куприк бузилса, иккови икки оламда қолиб кетар ва шундан кейин Саидий учун ер юзида хотин жинси битар эди. Бу янги куприк эса то Саидий ёки Муниسخон улмагунча бузилмас эди.

Саидий билан Муниسخон орасида муҳаббат ришталари бор эканини улфатлардан баъзи бирлари ҳам биледи. Ҳазил гаплар кетганда Маҳмуджон афанди «икки гузалдан учинчи гузал... о, наслимиз гузаллашсин!» дерди. Аббосхон эса бу тўғридаги ҳазил гапга аралашмасди, фақат бундан бир иш чиқиши ва чиқадиган иш фақат узининг қулида эканини Саидийга имо-ишора билан билдирар эди. Саидий буни пайқар ва ҳар сафар Аббос-

хон шундай ишоралар қилганда ўзини унга одатдагидан яқинроқ сезар эди.

Саидий факультетда уқимаса ҳам, ундаги ишлар билан кунглини ғаш қилмаса ҳам оламшумул адиб була олади. Энди бундан кейин Мунисхон билан куришиш учун дарс тайёрлаш шарт эмас. Эрта-индин Аббосхон икковини қўл ушлаштириб чимилдиққа киргизиб юборади...

Аббосхон бу туғрида нима қилаётганини Саидий билмайди, аммо бир иш қилаётганига сира шубҳаланмас эди, чунки у, қиламан деган ишини албатта қилади. Саидийга «сенда талант бор, шуни очаман» деган эди, шуни очаётир; Саидий куп катта кишилар билан танишди, суҳбатда булди, ҳатто ичди; бир вақтлар узларининг мумтозлик сирлари билан гаранг қилган кишилар билан энди улфатчилик қилади. Шундай булгандан кейин нега у Мунисхон туғрисида тек турсин? Балки Салимхонга айтиб, ишни пишитиб ҳам қўйгандир...

XXIV

Июль кунларининг бирида эрталаб чойдан сунг Саидий узининг иш столи ёнида уқишга эриниб, китоб варақлаб утирар эди. Кимдир ҳансираган товуш билан деразадан «Раҳимжон!» деб чақирди-да, тухтамай дарвоза томонга ўтиб кетди. Саидий ирғиб турди ва пардани кўтариб қаради. Чақирган киши дарвозадан кирди. Саидий уни орқасидан куриб қолди ва шу ондаёқ бу одам — унутаёзган дўсти — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳаммаёғи увушиб кетди. У Эҳсоннинг ҳозир келишини сира хоҳламас эди. Эҳсоннинг келиши унга университет биносига рабфак залидан утишдан ҳам малоллироқ булди. Ҳаял утмай Эҳсон эшикни очиб кирди ва талай вақтгача Саидийни қучоғидан қўйиб юбормади. Саидий Эҳсоннинг келганига бениҳоя шод эканини кўрсатиш учун айтган ҳамма гапи, ҳар бир ҳаракати уқувсиз артист томонидан биринчи мартаба биринчи репетицияда бажарилган ролдай ясама чиқди.

Ажаб! Саидийнинг Эҳсон билан сузлашгани сузи йуқ! Эҳсон бирпас гапдан тухтаса «тагин гап бошласа гўрга эди» деб туради!

Саидий бу азобни кечгача чекди, Эҳсон у вақтда бирданига ловиллаган муҳаббатнинг оқибатини сураганда гапиргани гап топилиб андак хижолатдан чиқди.

— Бу қиз яшнаб турган чўғ, — деди Саидий ётар

маҳалида, — мен унга яқиндан тутилган дока: ёпиб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат саргаяман. Саргая-саргая ахири ёнмасдан тамом буламан. У мени ёмон кўради... Аммо сунгги ойларда бир киши кўнглимда умид учқуни пайдо қилди. Бироқ ишаноламайман. Бу ҳали тил билан айтилмаган бир ваъда...

— Менингча, у сизни ёмон кўрмаса керак. Сиз уни ҳаддан ташқари яхши кўрганингиз учун шундай туюлади. Қандай қиз экан, бир курсам эди.

— Эртага спектакль бор, борамиз, агар келса курсатаман. Албатта келса керак.

Эртасига театрда танаффус чоғида Саидий секин Эҳсоннинг қўлини олиб узининг юраги устига қўйди. Унинг юраги гурсиллаб урар эди. Эҳсон нима бўлганини сурашга улгуролмади, Саидий боғнинг уртасидаги буфетга кириб кетаётган туртга қизни имо билан кўрсатди. Эҳсон дарҳол фаҳмлади.

— Бир ҳафтадан бери кўрмаган эдим, — деди Саидий. — Мен ҳаммавақт шундай буламан... Хусусан беҳосдан товушини эшитсам, узимни йўқотиб қўяман.

Булар кирганда қизлар чақчақлашиб, лимонад ичиб утиришар эди. Иккови улардан икки стол бери, эшикка яқин жойга утирди. Саидий пайт пойлаб туриб Муниسخонга кўзи билан салом берди. Муниسخон ҳам шундай жавоб берди. Саидий озгина туриб Эҳсонга Муниسخонни кўрсатди.

— Мен буни кўрганман, аммо гаплашмаганман, — деди Эҳсон, учинчи сигнал бўлиб қизлар чиқиб кетгандан кейин. — Мен кўрганда ҳозиргидай етилган эмас эди. Биласизми, хунукликда ягона қиз ҳам етилган вақтида йигитнинг диққатини жалб қиладиган бўлади. Аммо бу ўша вақтда ҳам ҳар' қандай етилган қиздан чиройли эди. У ёнидагини кўринг! Тавба, баъзи чиройли қизлар жуда айёр бўлади: ҳаммавақт хунук қизларни етаклаб юради. Тушунасизми! Қоранинг қаршисида оқ яна ҳам оқроқ кўринади-да!

— Сиз қасрда кўргансиз, қачон?

— Бунинг акаси ҳам бор. Қримга борганида Москвага тушган эди. Иккови Москвада ярим ойдан ортиқроқ турди. Акаси билан гаплашганман. У Ўзбекистондан борган ўқувчиларга кўп аҳамият бериб юрди. Оти Салимхон эди, шекилли. Бир масалада тортишиб қолган эдик. Ҳали ҳужрага борганимизда айтиб бераман.

Саидий Эҳсон билан Салимхон уртасида қандай тортишув бўлганини билишга кўп қизиқди, ҳужрага

келганда чироқни ёқаётибоқ шундан гап очди ва узини Салимхонни танимаганга солди.

— Бир якшанба куни, — деди Эҳсон ечинаётиб, — Салимхон ўзбекистонлик бир неча ўқувчиларни меҳмонга чақирди. Бордик. «Европа» меҳмонхонасида турар экан. Шу синглиси ҳам бор эди. Яхшигина меҳмон қилди. Кечгача гапиришиб утирдик. Шунда Салимхон фалсафа сотди. Яна узини ўзбек халқининг ягона гамхури қилиб курсатишга уринди. Гап миллат, шарқ, гарб устида кетиб, ирқ назариясига келганда мен баҳслашдим. Буржуазия олимларининг ирқ назарияси деган назариялари бор, эшитгандирсиз. Бу назарияга кўра, сариқ ва қора жинсдаги халқлар паст навли одамлар бўлиб, улардан гуё ақлли кишилар чиқмас эмиш. Салимхон бунини ирқ назарияси демади-да, шу фикрни олиб «Европанинг шарққа назари» деди.

— Тугри-да, — деди Саидий, унинг ёнида чалқанча ётиб.

— Э, ана, бизнинг Раҳимжон ҳам... Бу Европанинг шарққа назари эмас, буржуазия олимларининг мустамлака халқларини қоронгиликда тутиш учун чиқарган фатвоси.

— Ҳарҳолда...

— Тухтанг энди. Ана шу ирқ назариясига ўхшаган яна бир назария бор. Бу «жисмоний меҳнат билан кун курадиганлар инсониятнинг паст нави», деб даъво қилади. Жисмоний меҳнат билан кун курадиганларнинг тирноғи, сочи, яна алланима балолари бошқача эмиш. Бунга нима дейсиз? Бу ҳам Европанинг Шарққа назарими? — Йўқ, бунда Европа ҳам йўқ, Шарқ ҳам. Бу ерда синф бор. Бир синф узининг ҳокимлигини фанний асосга қурмоқчи. Бундай назариялар кўп. Масалан, фаҳшни капитализм тугади, аммо буржуазия олимлари фоҳишалани «наследан наслга ўтадиган» бир касал деб, капитализмни оқлайди. Ирқ назарияси ҳам шундай, Салимхонингиз бунини Европага тақади ва Европа сўзи остига Баҳри муҳити атлосидан тортиб, Уролгача олади.

— Хуш, ахири нима бўлди, баҳсларинг нима билан тугади?

— Нима бўлар эди, Берлинда ўқиб келган бир бухоролик унинг тарафини олди. У билан ҳам уришдим. Мен бу одамни холис ёмон куриб юрар эдим. Мен кетишга қўзғалганимда тўрт киши барабар турди. Салимхон яна мулойимлик билан орадаги тундликни кутарадиган сўзлар қилди. «Хафа бўлмайсиз, муллабаччалар,

студентлар бор жойда мунозара бўлмасдан қолмайди», деб узатиб қуйди.

Шу кечаси Саидий тонг отгунча ухлай олмади, назарида, худди Эҳсон билан икки орада дагал гаплар булиб утгандай, худди Эҳсонга ёмон бир сўз айтиб, шу билан орадаги дўстлик ришталарини узгандай эди.

Саидий эрталаб Эҳсондан илгари уйғонган бўлса ҳам узини уйқуга солиб ётаверди. Эҳсон уйғотганда ҳам ширин уйқуга ётгандай юзини ишқалаб, керишиб, қийинлик билан кўзини очди. Чой вақтида Эҳсоннинг яна кечаги мавзуга қайтишини кутган эди, Эҳсон чой вақтида ҳам, ундан кейин ҳам узининг Москва ва Ленинграддаги уртоқлари, яқин дўстлари тўғрисидаги на сўзлади.

Саидий сўнгги йилларда орттирган кўп улфатлари тўғрисида гапирмади. Зотан, бу одамларнинг ичига қандай кирганини билмас, агар Эҳсон келмаса, унга айтиб бўлмайдиган жўралари бор эканидан ҳам беҳабар эди. Эҳсонни нимадир бу одамлардан ажратарди.

— Мен эртадан кейин Богдонга кетаман, Раҳимжон, шунинг учун бугун Шарифни, Шафринни ва бошқа ёр-дўстларни кўришим керак. Шариф билан кўришиб турасизми? Шафринни-ку ёмон кўрар эдингиз.

— Ҳаммаси билан кўришиб тураман. Шафрин йўқ булиб кетди. Шариф катта одам... Тўғриси, мен бу йигитга тушунолмадим. Ер ислоҳоти вақтида бизни ячейка қишлоққа чиқарадиган бўлди, қандай сабаб билан бўлса бўлсин, мен чиқолмайдиган эдим. Шу ишлар Шарифнинг қўлида экан, қолдирармикан, деган умид билан сўзлашган эдим, «бозор баҳоси» муомала қилди. Мен бундан маълум бир хулосага келган эдим, аммо қишлоқдан қайтиб келганимдан сўнг ячейка мени бир тўғрида қоралаганда Шариф жонимга оро кирди.

Эҳсон ўйланиб қолди.

— Зотан, гап унда ҳам эмас, — деди Саидий, — райкоммолнинг орготи бўлиш кичкина иш эмас.

— Қандоқ оргот? — деди Эҳсон ҳайрон қолиб.

— Ҳа?

— Унинг Райкоммолга секретарь бўлганига йил тўлаётир.

Саидий хижолат булиб ерга қаради ва секин:

— Бўлса бўлгандир, — деди.

— Ростини айтинг, Раҳимжон, комсомолда бормисиз ё чиқиб қолдингизми?

— Нега чиқаман?

— Комсомолда булган одам унинг ҳаётидан шунча узоқда буладими? Наҳот, бир йилдан бери район қумитасининг секретари ким эканини билмасангиз?

Саидий кулди.

Кечқурун Эҳсон Шарифни эргаштириб келди. Шариф эшикдан кириши билан Саидий ўз уйига ўзи бегона бўлди — худди таниш бўлмаган кишининг уйига уртоғи билан тасодифий равишда кириб қолган кишидай сиқилиб қолди. У чой келтиргани кучага чиқиб кетди.

— Мен Саидийнинг комсомолда қолишига ёрдам қилдим, — деди Шариф, бу ҳужрага кириш билан кесилиб қолган сўзни давом эттириб.

— Керилма, дўстим, керилма! — деди Эҳсон. — Комсомолда қолишига ёрдам қилибсану, лекин Саидий комсомол ҳаётидан шу қадар узоқда эканидан буткул беҳабарсан! Ячейка унинг арқонини устига ташлаб қуйган булса керак-да! Сен раҳбарлик қиладиган ячейкалар ўз аъзоларига шу хилда қарайдиган бўлса...

Саидий чой кутариб кирди. Чой вақтида ва ундан кейин ҳам Эҳсон билан Шарифнинг суҳбатига Саидий қушилолмади. У четга чиқиб мудраб утирар экан, бу гапларнинг тугагини ва Шарифнинг кетишини тилар эди. Шариф ярим кечагача утирди, кетмоқчи бўлганида Эҳсон бирга чиқиб, бир соатча йуқ бўлиб кетди. Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида Саидий ётган, аммо ухламаган эди.

— Сизнинг бу ёввойилигингиз билан келиша олмайман, — деди Эҳсон эшикдан кириши билан, — Шариф шунча утирди, у шунча сизга ўзини яқин олди, уртоқларча сўзлашиб утирмадингиз. Хайр, майли... Айтгандай, Шафрин бугун Хоразмга кетди. Сизга салом айтди. Хуш, энди сиз менга ҳисоб беринг. Эсингизда борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сўрайман, деган эдим. Қани!

Саидий туриб ёстикқа суянди ва «нима дейман» дегандай бошини қийшайтирди. У гапни нимадан бошлашини билмасди. Эҳсон, ҳеч шубҳасиз, унинг ёзувчилик ишидаги камолоти ва ўқиши қандай эканини билмоқчи. Саидий ёзувчилик тўғрисида сўзлар экан, икки гапнинг бирида улфатларини айтиши керак, ўқиши тўғрисида эса бир оғиз ҳам сўзлай олмас эди. У каравот остидан бир даста журнал олиб, Эҳсоннинг олдига қўйди. Эҳсон ҳаммасини варақлади, Саидийга берилган совуқ жавобларни кўрди, босилиб чиққан ҳикоясини ўқиди.

— «Мумкин эмас»ни «қийин»дан ажратиш керак. Қийин — кўпроқ меҳнат талаб қилинади, деган сўз. Албатта бор талантни очиш қийин, аммо бизнинг шароитда кенг имкониятлар бор. Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтаришда қатнашасиз. Бу фаолиятни сиз Шуро ҳукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзуим», деб бошланг...

— Талантни поймол қиладиганлар ҳозир ҳам йўқ эмас. «Босилмайди»ларни кўрдингиз-ку. Менинг асарларим босилишга ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Кўролмайдиганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжа номли бир мунофиқ, шуҳратпараст шоир...

— Қайси Кенжа? — деди Эҳсон ҳайрон бўлиб. — Шоир Кенжа Ўзбекистонда иккита эмасдир. Битта бўлса уни мен танийман. Москвада эканимда кўп бирга бўлганман. Кенжа бундай йигит эмас эди-ку!

Саидий «Қаландар» тўғрисида индамас Ёқубжондан эшитганларини айтди. Эҳсон уйланиб қолди.

Эҳсон бу ҳақда бошқа гапирмади-ю, эртасига Кенжани қидириб топди ва Саидий тўғрисида узоқ сўзлашди. Кенжанинг айтишига кўра, Саидий «бир гуруҳ чирик одамлар» муҳитига кириб қолган эди. Шу гапни ёпиқроқ бир тарзда Шариф ҳам айтган эди. Шундан кейин Эҳсон Саидийнинг Салимхон билан бўлган муносабатига бирдан бир сабаб Мунисхон эмас экан, деган фикрга келди ва кўнглига ғашлик чўқди. Эҳсон кўнглидаги бу ғашликни ёзиш учун Саидий билан очиқроқ гаплашишга кўп ҳаракат қилди, лекин Саидий унинг ҳамласига ҳар сафар чап берди ва ниҳоят, бир қадар оғринди. Икки орага совуқчилик тушди.

Эҳсон Москвага қайтадиган бўлганида Саидий бир нимани баҳона қилиб уни кузатгани станцияга чиқмади. Эҳсон буни пайқади.

XXV

Саидий факультетдан тамоман кетишга қарор берганидан сўнг ўзини муаллақ сеза бошлади: минбаъд муаллимлик қилмайди, ёзувчиликда эса ҳали нони бутун буларли даражага етгани йўқ. Шу сабабли, ёзувчи булиш учун уринишга уни ҳам хоҳиш, ҳам мажбурият ундар эди.

Бироқ тиришиш унинг учун илгариги маъносини

йуқотди. Энди куни-туни китоб уқиш, урганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Уз урнида бушатишган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда стказар эди.

Бу доирада шиша унга кўп нарса ваъда қила бошлади. Бир утиришда Аббосхон унга «сен» деб гапирди. Подшо «сен» деган кишини бутун мамлакат «сиз» дейди!

Ҳар пайшанба кечаси утириш бўлади. Ҳар утиришда Саидий бир неча киши билан танишади, ё бўлмаса бир-икки кўрганлари билан яқинлашади, дўстлашади. Аббосхон одатда кўп ичмайди. У, суҳбатдан четланиб, узидай кам ичадиган бирон киши билан сўзлашиб утиради. Муродхўжа домланинг искарди бор, шундан ошса ўлундай суюқ бўлади. Салимхон ашула айтади. Маҳмуджон афанди эса ким рупара келса маҳкам ушлаб олиб: «Сурадиларким: «Биродаринг ҳаётми?» Дедиларким: «Улди». Сурадиларким: «Улимининг боиси надур?» «Дедиларким: «Ҳаёт» дейди-да, шунинг маъносини туншунтираман деб соатлаб гапирди. Шундай вақтларда Аббосхон Саидийга кўз қисиб мастлик қилаётган одамларни кўрсатади ва мийиғида кулиб қўяди. Аббосхон буни бошқа кишига эмас, Саидийгагина кўрсатади, демак, бошқаларга қараганда Саидийни ҳушёр ҳисоблайди. Саидий эса бу билан фахрланади; ҳам жуссаси, ҳам обруйи зўр бўлган кишилар учиб қолганда ёки алжиллаб утирганда маст бўлмаган кишининг имо-ишорасини англайдиган даражада ҳушёр бўлса ёмонми! Бошқалар бунга эришиш учун сарисғ ютади, сирка ичади... Бундай кезларда Саидий қадаҳни кўтарганида журтгага закуска қилмай, оғзини қўлининг орқаси билан артиб қўя қолар эди.

Саидий бу улфатлар доирасига кириб борган сайин доира кенгая борди, бу доирада кутилмаган кишиларни учратди. Буларнинг бирмунчаси ўзининг ёшлигидаги ҳаммактаблари, мураббийлари эди. Булардан ҳар қайсиси бир сафар Саидий билан рюмка уриштирган бўлса, бошқа сафар унинг елкасига қўл ташлаб «оғайним» дерди. Бир вақтлар Салимхоннинг уйида кўришганда Саидийни назар-писанд қилмаган терговчи Мирза Муҳиддин энди «дўстим Раҳимжон» дейдиган бўлди. Саидий адабиёт аҳллари орасида ҳам кўзга кўрина бошлади. Бир вақтлар унинг олдида ўзини арш-аълога кўтарган Жамол Каримий — Улфат, энди ўзининг шеърларини бериб унинг фикрини сўрар эди. Кўнглини бўлиб турган

факультетни ташлаб, бир томонгагина интилиш мажбурияти уни уз орзуси йулида қанча илгари силжитган булса, шиша бу силжишга яна шунча ҳисса қушди ва хусусан ёз ойларида шиша мартабасини шунча оширдик, бутун умрида бир лаҳза ҳам ҳушёр бўлишга эҳтиёж сезмай қуйди.

Улфатлар ичида Саидий сингари куп ичиб маст булмасликни, ичувчилик белгиларини узларида мумкин қадар купроқ курсатишни бир фазилат деб билганлар бор. Одатдаги пайшанбалар ҳаммавақт ҳам буларга уз фазилатларини курсатгани йул қуявермасди. Ичадиганлар бундай вақтда узаро «ичиб маст бўлиш пайшанбаси» қилишга қарор бериб, ҳафтанинг бошқа кунларида йиғилишарди. Саидий пайшанбаларга бир неча мартаба қатнашганидан сунг, узи уюштирадиган бўлди.

Аввалда бир неча кишидангина иборат кўринган бу доира ҳам Саидий киргандан сунг кенгайди. Бу янги доира хужалик, банк идораларида ишлайдиган хизматчилардан бошланиб, ошхона, майхона эгалари билан тамом булар эди. Саидий, улфатлари туфайли уларнинг оғайнилари булган бу одамлар билан ҳам рюмка уриштирар эди. Бу дукондорлар билан булган утириш купинча шуларнинг уйида ёки шуларнинг харажати билан булгани учун, Саидий дастлаб тортинарди, нималардир уни бу дукондорлардан ажратиб турарди. Аммо биринчи рюмкадан сунг булар бошқа жойларда учрайдиган шу хилдаги одамларга қараганда яқинроқ бўлиб кўринарди, бир-икки утиришдан сунг эса, суҳбатда ўрни йуқланидиган улфатлардан бирига айланар эди.

Бир «маст бўлиш пайшанбаси»да танишган одамлари ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши — Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни Саидий биринчи мартаба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида булган кичкинагина бир утиришда кўрган эди. Ҳайдар Ҳожи қирқ ёшлардаги урта буйли, озгин, қорачадан келган бир киши бўлиб, кийган кийими уни яна ҳам кўримсиз қилар эди. Унинг бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дуппи, устида кирликда дуппидан қолишмайдиган румча камзул, белбоғини белидан анча юқоридан боғлагани учун, қорни кўкрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Саидий эшикдан кирганда у шундай абжирлик билан ўрнидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қул узатдики, узининг кўримсизлиги устига бу ҳаракати билан Саидий даражасидан яна минг ногона пастга тушиб кетди.

Ҳожи гап-суз, бутун ҳаракати билан узини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюрса ҳам бўладиган ва худди шуни кутиб утиргандай туюлар эди. Аммо Мирза Муҳиддин унинг пилтаси чиққан дупписини тож урнида кураб эди.

— Ҳайдар Ҳожингиз дуруст одам экан, — деди Саидий орада бир неча кун утгандан сунг Мирза Муҳиддинга. — Дастлаб кўрганимда нафасим қайтган эди. Яхши улфат, куп фазилатлари бор куринади.

— Инқилобдан бурун узининг босмаҳонаси бор эди, кейин муаллимлик қилиб юрди. Узингиз биласиз, фитна одамлар куп, шуларнинг гапини кўтаролмай, маориф ишидан кетди; савдо ишига киришди. Ҳозир ҳам обрўйи зур. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида... Ун тўрт минг солиқ чиқибди. Яна ер ислоҳотида ери батамом олинган. Ислоҳот вақтида унга-бунга хатлаб бериш йули билан озроқ ерини олиб қолинган эди, яна фитна-фасод кўзгалиб, ислоҳот қайтадан утказилди. Куп ерлар қаторида унинг ери ҳам кетди. Бунинг устига, бир неча галямис «бу, босмачига от етказиб беради», деб фитна кутаришди. Мен уйига бир борганман. Жуда ажойиб китоблари бор, худди бир уй келади. Уша ёқларга бир борсак тушамиз, китобларидан оласиз.

Саидий, катта ёзувчилар орасига кирди. Марказий адабий уюшма узининг бир мажлисида ёш ёзувчилардан бирмунчасининг асарларини таҳлил қилганда Саидийга яхши баҳо берди. Баъзи газеталар унга махсус хат ёзиб, адабий саҳифага иштирокини сўраб эди.

Саидий адабий фаолиятидаги силжишни купинча ёзувчилар мажлисига борганида билар эди. У энди залнинг бир бурчида ёки охириги қаторнинг бир четида етимчадай булиб утирмайди. У олдинги сафда энг уртадаги уринни банд қилиб, катта шоирлар, адиб, талантшунос танқидчилар орасида, улар билан сўзлашб, кулишиб, президиумдаги кишиларга хат ташлаб, улардан хат олиб, имлашиб утиради. Унинг ҳозирги обрўйи, ҳатто йилларча шоирлик номи билан юрган Кенжада ҳам йўқ эди.

XXVI

Бир кун Миродхўжа домла қишлоқдан атиргулнинг барги билан солинган мусаллас олдирганини айтиб, Саидийни уйига таклиф қилди.

Саидий келганда Муродхужа домла турттагина сирни соғиб эшламаган хотинининг палпислигидан койиб, ҳозиргина ичкаридан чиққан ва товуқларни гунг титгани қўймаган қаролини уришмоқда эди. Домла дарвозадан кириб келаётган Саидийни куриб, қаролининг нима деганини ҳам эшитмади, Саидий билан сурашиб, меҳмонхонага бошлади.

Узун даҳлизнинг икки ёнидаги эшиклардан бирига: «Оёқни артмай, эшикни очик қолдириб киринглар!» деган ёзув қоқиб қўйилган. Бу — домланинг иш булмаси. Саидий ёзувни куриб кулган эди, домла бу ёзув махсус Ҳайдар Ҳожи учун булиб, утган йил қишда келганида осилганлигини айтди ва икки орада утган ҳазиллар, қизиқликларни сўзлаб, ичкаридан дастурхон чиққунча Саидийни кулдириб утирди.

Домланинг иш булмасида ортиқча жиҳоз йуқ. Сарик парда тутилган катта деразанинг олдида оёқлари йўгон ва нақшли пастаккина бир стол, бу билан газеталар тахланиб қўйилган, энсиз, узун токча орасида қора, икки қаватли бир этажерка. Унинг юқориги қаватида Лениннинг кичкина ҳайкали, остки қаватида эса эски вақтда чиққан турли журналлар. Деразанинг қаршисидаги деворга Бедил, Наримоновнинг суратлари қоқилган. Буларнинг остида Бибихоним мадрасасининг харобаси, Қўқон урушидан сунг олинган бир неча фотосурат. Домла ўзи жуда кам сурат олдирган, ун туртинчи йилда Уфада олдирган бир сурати бор, уни деворга қоқмай, «Туркия султонлари» альбомида сақлайди.

Қарол дастурхон чиққанлигидан хабар бергандан сунг домла Саидийни нариги уйга — ўзи айтмоқчи, «маишат булмаси»га олиб кирди. Бу булма яхши, қимматбаҳо гиламлар, турли манзараларни тасвирловчи суратлар билан безатилган. Ундаги жиҳозлар Николай замонини хотирлатар эди.

Домла пиёлаларга учинчи марта коньяк қуяр экан:

— Мен, — деди, — ёлғиз бир муддао учун яшайман. Мен одамни биламан, тажрибали... Қолган умримни сарф қилсам-да, буюк бир киши булиб этишсангиз... Бурун, Уфада ўқиб юрганимда, америкалик Херст номли бир газетачини эшитар эдим. Бу кимса бир муҳаррирни маош бериб хизмат қилдирар экан. Муҳаррир ҳар куни газетага бир стун миқдорида мақола ёзишга бурчли булиб, бунинг бараварига ҳар йили ун икки минг олтин олар экан. Қобилият, истеъдод шундай. Бир вақт келиб

шундай бир буюк киши булсангиз, мен чақириб борсам-да, сиз эшигингизни очмай, деразадан жавоб қилсангиз ҳам муродим ҳосил булар эди.

— Адиблик менинг касбим булишига ишонаман, домла, — деди Саидий домланинг сүзидан мамнун булиб. — Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз, ричагим билан ерни кутараман», деган. Мен ҳам ерни кутараман, домла, менга ҳам таянч нуқтаси керак, бу — шароит.

Домла севинганидан қичқириб юбораёзди ва олдидаги қадахни тукиб юборди, бундай шароитни тугдириш узидан бошқа ҳеч кимнинг қулидан келмаслигини ва Саидийнинг катта одам булиши учун умрини бағишлагига тайёр эканини билдиришга шошилди.

Саидий «ичиб маст булиш пайшанбалари» булмаган вақтларда, одатдагича ўзи якка ичмай, домланинг олди-га келадиган булди.

Саидий келадиган пайшанба кунлари домла эрта-лаб ўрнидан турганидан бошлаб уни қарши олишга тайёрлик куради: Саидий учун тансиқ овқатни кечаси билан уйлаб топиб, эрта билан хотинига буюради, яхши майлардан топади; маишат анжомлари тахт булгандан кейин ичкари уйдаги иш булмасини ўз қули билан йиғиштиради, патгилам устига солинган кўрпача ва қуйилган ёстиқларни, ўртадаги оқ дастурхон ва унинг устидаги бу кунги маишат анжомларини бир-бир куздан кечиради-да, кейин бир пиела ичиб, Саидийни кутади.

Шундай пайшанбалар куп булди ва ҳар сафар суҳбатда асосий мавзу Саидийнинг истиқболи булар эди. Домланинг Саидийга булган хайрихоҳлиги сохта эмас, Саидий келганда ҳаммавақт уни меҳмонхонага эмас, ичкариги уйга олиб киришининг ўзи ҳам шуни кўрсатар эди. Оламда домланинг кузига фақат икки нарса кўрилади: бири — мулк-амлок, иккинчиси — жон; аммо Саидийни ҳам булардан кам кўрмас эди.

Ёз ойлари шундай утди. Сентябрьнинг охирида Саидий факультетдан хат олди. Бу хатни студентларнинг дарсдан қолоқлик ва ўқишни ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб, уларга ердам берадиган комсомол училиги ёзган эди. Орада бир ҳафта утгандан сунг бир киши келиб, бутун бир соат буйи унинг факультетни ташлаш сабабларини сўраб зериктирди. Саидий Москвадаги адабиёт факультетига урин олганлигини айтиб, зурга қутулди.

XXVII

Муродхужа домла йугон, барваста одам, шундай булишига қарамасдан, қизининг озгин эканига ўзи ҳам таажжубланар эди. Сорахон отасига нисбатан ориқ бўлса-ку, расмана қизлардай булар эди-я, у энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун бўлса керак, одатдан ташқари новча кўринади; юрганда худди икки-уч сридан букилиб кетаётгандай туюлади; шундан ўзи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олға ташлаброқ юради. Кук қарғашоҳи кўйлакнинг кенг этаги остидан чиққан савачуп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб, мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кук томирлари кўриниб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки урим қора, зотли сигирнинг думи сингари қўнғироқ сочлари тез-тез кўкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкага ташлашга мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сорахонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қилади.

Сорахоннинг ранги, домланинг рангидай хамирга ўхшаган эмас, Сорахон қорачадан келган, кулганда отаси сингари оғзини катта очиб эмас, юпқа лабларини қимтиб, юқориги лабини кутариброқ турган ўғри тишини кўрсатмасликка тиришади...

Бутун умрида домланинг ўстирган фарзанди шу. Сорахоннинг ака ва опаси, укаси турмаган. Шунинг учун домла Сорахонни ҳаддан ташқари яхши кўради, унинг бутун нуқсонларини фазилат ҳисоблайди. Сорахонга қаттиқ гапиришга, иш буюришга оилада ҳеч кимнинг ҳадди йўқ. Ун икки-ёшга тулган кундан бошлаб, ҳатто домланинг ўзи ҳам уни сизлайдиган бўлган. Шу кундан бошлаб у мактабга қатнамай қўйди. Домла катта умидлар билан унга уйда немисча ўқита бошлаган эди, бир неча ой ўқиганидан сўнг муаллимасидан нолиб, ўқишдан бош тортди. Шундан сўнг домлада тузукроқ бир йигитни ичкуёв қилиш ва ҳар икковини ўқитиш фикри тугилди.

Муродхужа домлага шундай киши учрадими, унга ўқиш учун эмас, фақат ишлаш учун шароит керак. Бу одам кундан-кун ўсади. Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади. Шундай вақт келадики, домла ўзининг кўёви билан мақтанади ва яна «мен стиштирдим», деб керилади. Бироқ бундай

куёвни қўлдан бермаслик анча меҳнат талаб қилар эди.

Агар Саидийни ичкўёв қилиб олишдаги бутун қийинчилик у айтган шароитни вужудга келтиришдан иборат бўлса, домла буни айтганидан зиёдароқ қилар эди. Ҳамма қийинчилик уни Мунисхондан қайтариш, бундан ҳам кўра унга Сорахонни ёпиштиришда эди. Домла шуни уйлаганида «қизим бор» деганидан бери биринчи мартаба ўз қизининг хунуклигига иқроп бўлди.

Одатдаги улфатчиликларнинг бирида Саидий кайфи ошиб қолиб, Мунисхондан гап очди:

— Ҳеч қандай қиз, менингда, бунингдай бежирим эмасдир, — деди.

— Қиз? — деди домла кулиб. — Унинг қорнида Илҳомнинг боласи бор!..

Саидий бир иргиб тушди. Домла гуё Саидийга алоқаси йўқ гапни гапиргандай бунга сира эътибор қилмади. Саидий Мунисхоннинг Илҳом туғрисида бир вақтда айтган сўзини эслади: «Ўзи яхши йигит... Акамнинг жонажон ўртоқларидан бири...» Саидийнинг қаттиқ рашки келди.

«Тенги йўқ гамхурим, катта киши бўлишимга сабабчи бўладиган киши», деб домлага ихлос қўйган Саидий, унинг Мунисхон туғрисидаги сўзига эътибор қилмасдан қололмас, шу билан бирга Мунисхонни ҳам кўнглидан чиқаролмасди, шунинг учун кўнглидаги бу икки қарама-қаршилиқни бир-бири билан учрашгирмасликка тиришди.

XXVIII

Вилоят газетасининг муҳаррири ёзган бош мақоласининг остига қўл қўйиб, атрофида тизилишиб утирган бўлим мудирларига қаради.

— «Электрик тезлигида бажарилсин», деб сарлавҳа қўйдим, — деди керилиб, — журналистликда сарлавҳа қўйиш бир ҳунар. Америкада сарлавҳа бир газетанинг синиши ёки сармоясига сармоя қўшилиши масаласини ҳал қилади...

— Шунинг учун, эй болалар, сарлавҳа қўйишни ургангиз, — деди Муродхўжа домла. — Ҳеч ким сиздай икки йил муттасил муҳаррир бўлган эмас. Мен биламан... сиз тажрибали...

Олдинги уйда кўтарилган қаттиқ кулги товуши муҳаррирнинг гашига тегди, секретарга хўмрайиб қаради.

Секретарь нариги уйга чиқмоқчи булиб эшикни очганда, жулдур кийинган қишлоқи бир йигит кирди. Йигит уйнинг уртасида тухтаб атрофда, столларда утирганларга бир-бир қаради-да:

— Газетани муҳрдори ким? — деб суради. Муҳаррир йигит билан гаплашишни домлага ҳавола қилди.

— Мен пулимни қайтиб олгани келдим, — деди йигит, домлага қараб, — ун икки ойдан тўрт ой-у бир ҳафта ўтди; шуни чиқариб ташлаб, қолган ҳақимни беринглар. Мен газет уқимайман... Газетага берадиган гапим ҳам йўқ.

— Ҳа-а-а-а... — деди домла, — газетага ёзилган эдингиз, тўрт ой газет олдингиз, энди олмайсиз, уқимайсизми? Саводингиз борми?

— Саводим йўқ, уқитиб эшитар эдим. Қишлоққа мухбирлар борганда газетабоп гаплардан гапириб ҳам берар эдим.

— Сабаб уқимайсиз? Ҳукуматнинг газетига қаршимисиз? — деди домла кулиб.

— Газет ҳукуматникими? Ҳукумат камбағал, қушчи-батрақлар бойларнинг оғилхонасида моллар билан ётмасин, ерлик, қуш-ҳўкизлик бўлсин, дейди. Нимага бўлмаса ҳукуматнинг газети бўлса, ҳукуматнинг узига қарши?

— Ҳуш, нимаси қарши? — деди муҳаррир ингичка, узун буйинини чузиб.

Йигит яктагининг чунтагидан букланиб, гижимланиб йиртилган бир нусха газетани олиб, муҳаррирнинг олдига қўйди.

— Мана, буни кўринг, ер ислоҳоти бўлмасин дегани ҳукуматимизнинг йўлига тўғри келадими?

Муҳаррирнинг қути учиб, газетани қўлига олди. Муродхўжа домланинг юзида асабий кулги акс ўтди. Муҳаррир, «бундай бўлуви мумкин эмас» дегандай, газетани қарай бошлади ва Муродхўжа домланинг мақоласидаги остига чизилган сатрларни кўриб, вужудини титроқ босди ва пичирлади:

Теракнинг баргидай титрайди жоним,
Тузалганда бузилган хонумоним.

У атрофда утирган булим мудирларига, секретарга, оқибат, Муродхўжа домлага қараб, титраб турган қўли билан юзини ишқади.

— Ҳақли талаб, — деди оммавий булимнинг мудир Кенжа дунғиллаб.

Агар бутун қийинчилик ёлғиз шу дунғиллашни ҳазм қилишдан иборат булса, Муродхужа домла «тош ютдим» деб қуя қолар эди. Бироқ домла унинг дунғиллашинигина эмас, узини ҳазм қилолмас, шунинг учун унга «Қичитқон» деб ном қуйган эди. Домла қизарди ва пешона томирлари буртди, сунгра, бирданига бўзарди-да, оғзи қийшайди:

— Шундоқми, а? Ҳақли талаб денг! — деди зурга.

Муҳаррир, отаси билан онасининг уриши қуйди-чиқдигача боришига кузи етган ёш боладай, нима қилишини билмас эди. У йигитга мақола янглиш кетганини ва бу ҳақда идора чора курганини айтиб чиқариб юборди-да, кутарилиб келаётган жанжални босишга ҳаракат қилди. Домла унинг ёлворишига қарамасдан яна гап ковледи:

— Сиз, шоир булсангиз ҳам ҳали буқчасини ташламаган чумчуқ боласиз,— деди у не машаққатлар билан илжайиб,— мен ношир булганимда, газета ишида ишлай бошлаганимда, онангиз бугоз булишни ҳавас қилиб, қорнига ёстиқ боглаб юрган қизча эди!.. Шундай, ука!

Кенжа муҳаррирнинг қайта-қайта қилган илтимосини ерга ташламади — жавоб қайтармади, фақат кулди-да, қоғозларни тахлар экан, ихтиёрсиз оғзидан чиқиб кетди.

— Бир сумга кафанлик бергани ҳолда, шу одамнинг хануз тирик юрганига ҳайронман...

— Эй, сен ул! — деди домла титраб-қақшаб. — Қавмқариндошинг, маҳалла-куйинг улсин! Улган авлод-аждодинг гурида тунғиз қупсин!..

Жанжал домланинг идорани ташлаб бутунлай чиқиб кетиши билан тамом булди. Муҳаррир ҳаддан ташқари газабланди. У ярим соат буйи янги кадрлар йуқлиги, эскилардан фойдаланишнинг қийинлигидан нолиб, ортиқ чидай олмаслигини билдирди.

— Бас! — деди столга муштлаб.— Шуро матбуоти шуро ҳукуматининг инқилобий тадбирларига қарши товуш чиқаргандан кейин бундан ортиқ иснод булмайди. Идорани тозалаш керак!

Муҳаррир шу куннинг узида домлани ишдан бушатиш тўғрисида буйруқ берди, аммо кечқурун бориб унинг кунглини олди, чунки домлани билимдон одам ҳисоблар эди.

Икки кундан кейин булган вилоят партия комитетининг ижроия бюросига муҳаррир қилган ишлари тўғрисида маъруза ва бошқармани тозалаш тўғрисида лойиҳа

билан борди. Ижроия бюро муҳаррирга «ҳайфсан» эълон қилиб, лойиҳасини маъқул топди. Муҳаррир фалокатдан битта ҳайфсан билангина қутулганига шукр қилиб, дарҳол бошқармага янги кишилар қидира бошлади. Бунга биринчи номзод Саидий эди. У — усиб келаётган ёзувчи, Муродхўжа домланинг мақоласига қарши мақола ёзган, сиёсий саводли, кенг маълумотли йигит. Бунинг ҳаммасини муҳаррир билар эди. У билмаган бошқа фазилатларини Салимхон, Аббосхон сингари маслаҳатгўйлар айтишди.

Саидий бошқармага биринчи келганда, индамас Ёқубжон алақачон муҳаррирнинг ёнидаги серсавлат бир столда қоғозлар ичига кумилиб утирар эди.

Бошқарма ҳайъати янгилангандан кейин, муҳаррир жуда хотиржам бўлди. Унинг назарида энди бошқарма — машина: калитини бураш билан қоғоз ютиб газета туфлайверади. Шунинг учун муҳаррир баъзи кунлар ишга келмай, бош мақолани бировдан бериб юборар эди. Саидий ва Ёқубжонни тавсия қилганлар газетанинг сўнгги вақтда ҳар томондан яхшиланиб бораётганлигини айтиб, мақтаганларида муҳаррир керилар эди.

Секрестарь Саидий тез кунда техника муҳаррирлиги вазифасини ҳам бажара бошлади, баъзан бош мақола ҳам ёзар эди. Муҳаррирнинг кўп масалаларда унга маслаҳат солиши, унинг гапидан чиқмаслиги бошқармада Саидийнинг салмогини жуда ошириб юборди. Газета ишида муҳаррирнинг роли сусайиб, Саидийники кўтарилди бошлади. Буни муҳаррирнинг ўзидан тортиб, кўнтора хизматчиларигача билишар эди. Саидийнинг эътибори қанча ортса, даромади ҳам шунча орта берди. Муродхўжа домла бир кун унга насиҳат қилди:

— Менинг отам сиздай йигитлигида хоннинг катта бир амалдори бўлган экан, бобом унга насиҳат қилар экан: «ҳай, болам, давлат орттир, ерни купайтир, иморат сол, тилла йиғ...» Шундай деса, отам: «Ҳа, бу давлат камми, қачон хоҳласам давлат орттиравераман-да», деб парво қилмас экан. Лоп этиб урис келади-ю, отам амалдан тушади, давлатини чўтлаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса қўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат қўлаб юради. Беақл одамлар «пул топиш шу-да, ҳаммавақт топавераман», деб уйлайди. Мен биладан... таржибали... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади.. Хотин оласиз. Уй-жой... Нарса орттиришнинг пайдан бўлинг. Ҳафтадами, ойдами беш-ун

сумдан ташлаб қўя берсангиз, бир вақти келиб осмондан тушгандай бўлади. Агар хоҳласангиз уша пулингиз пул ҳам туғиб туради.

— Омонат кассасининг процентини айтасизми?

— Эй-й-й...— деди домла қул силтаб,— марг унинг саккиз-тўққиз фоизига.

Муродхўжа домла Саидийнинг хазиначиси булгуси кслар эди.

Саидий бир вақтлар пулга муҳтож эди, шу муҳтожлик ботқоғидан чиқди, муҳтожликни пастда қолдириб, юқорилади. У юқорилай-юқорилай, эҳтиёжсизликнинг энг юқори чўққисига етганида, унинг қаршисида ундан ҳам баландроқ чўққи кўринди. Саидий ўзини энди яна ҳам муҳтожроқ сезар, қулидаги ортиқча ётган минглар кўзига кўринмасди. Нега бу мингларни ун минг, элик минг, юз минг қилмаслик керак? Мана шу кунларда Муродхўжа домла аллаким орқали унинг минг сумини уч айлантириб бир ярим минг қилиб қайтарди-да, шу билан узининг хайрихоҳ эканини яна бир мартаба исбот қилди.

Кунлар, ойлар шу тарзда утар эди.

Саидийга сўнгги вақтда ҳалокат чоҳи кўриниб қолган факультет, ҳар бир икир-чикири билан шу чоҳга итарган комсомол орқада, унутарли даражада узокда қолди. Факультет ячейкасининг ҳисобидан чиқиб, учёт карточкасини куйдириб ташлаш билан шу тўғрида булган кунглидаги ғашлик тамоман кўтарилди. Бу ғашлик кўтарилди-ю, унинг урнини бошқа бир ғашлик эгаллади. Бу — Кенжа ва унинг атрофидаги одамлар туйдирадиган ғашлик эди.

— Уртоқ Саидий,— деди бир куни Кенжа ишдан кейин,— мухбирларимиздан кўп шикоят хатлари келаетир. Инсоф юзасидан айтганда... текшириб кўрдим, газетамизнинг ҳар сони бошқарма хизматчиларининг материаллари билан тўлиб чиқади. Атрофдан келган хабарларга ҳаддан ташқари оз ўрин берилади.

— Кенжа ака,— деди Саидий худди аччиқ ва жирканч дорини ичишдан бош тортиб докторга илтимос қилаётгандай,— газета учун аввал муҳаррир, ундан қола берса мен жавобгар, шунинг учун сиз шеърингизни ёзаверсангиз... Келган материалларни мен кўздан кечириб, яроқли-яроқсизга ажратаман. Модомики, яроқли материал бўлмас экан, яроқлиси келгунча тўхтаб туролмаймиз. Иккинчидан, ҳар ҳафта газетамизда юзга яқин имзо бўлади.

— Газетанинг мундарижасини имзо билан белгилайман, десангиз имзони мингта қилиш ҳам мумкин.

— Қандай қиласиз?

— Битта Саидий қандай қилиб етти имзо билан ёзади? Битта Ёқубжон қандай қилиб беш имзо билан ёзади? Мана шундай қилиб-да!.. Инсоф қилиш керак, кечаги сонда Ёқубжоннинг тўртта имзоси бор. Мухбирларимизнинг хабарлари уюлиб ётади. Қанча хабарлар босмахонада эскириб, набор тарқатилади.

— Сиз ҳам ёзинг... — деди Саидий портфелини олаётиб ва чиқиб кетди.

Эртасига булим мудирлари ҳам ишлаб берган хабарлари босмахонада эскириб қолишидан шикоят қилишди. Бу гаплар катта жанжалга айланиб, муҳаррирнинг қулогига етди. Муҳаррир Кенжанинг сўзини ҳақли топди, аммо буни осойишталик, биродарона суҳбат тарзида қўзгаб, ниҳоятига етказмагани учун койиди.

— Ишда иттифоқлик керак, — деди узун сўздан хулоса чиқариб, — ишимиз нима? — Сут. Иш шаклимиз нима? — Қўшқулоқ. Иш шароитимиз? — Арава. Қаерга борамиз? — Социализмга. Жанжал нима? — Йўлдаги уйдим-чуқур. Демак, уйдим-чуқур қанча кўп бўлса аравамиз шунча нотинч бўлади. Арава нотинч бўлса — қўшқулоқдаги сут чайқалади, тукилади. Иттифоқ бўлиб, муроса билан ишлаш керак. Муроса нима? — Арқон: у билан сигирнинг бир шохидан боғлаб бўлмайди. Биродарлик керак. Биродарлик нима? — Оила. Эрнинг аччиғи келганда хотин, хотиннинг аччиғи келганда эр паст тушуви лозим. Йўқса, бола етим бўлади...

Саидий, айниқса Ёқубжоннинг айни муддаоси бўлиб, бу жиддият кулги, ҳатто ҳазил даражасигача юмшарди.

Ҳеч қачон илжаймайдиган, ҳафталаб бир оғиз сўз айтмайдиган Ёқубжон бир куни эрталаб Саидийни кулиб қарши олди. Саидий ўз столига утиргандан кейин Ёқубжон илжайганича келди-да, қонсиз совуқ бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртди.

— Сизни мана шу ерингиздан отади...

— Ким? Нимага? — деди Саидий, унинг муздек бармоғини олиб ташлаб.

— Менга шундан иқтисодий манфаат бор...

— Менинг отилишимданми?

Ёқубжон икки елкасини кўтариб, бошини ичкари тортди-да «хе» деб кулди ва оёқ учида юриб бориб, печканинг эшигини очди. Ундаги кул талай қоғоз ёнди-

рилганини курсатар эди. У печканинг эшигини ушандай оҳисталик билан ешиб, ўз столининг тортмасидан бир папка қоғозни олди ва келтириб Саидийнинг олдига қўйди.

— Буни Кенжага беринг, ичидан яроқлисини ажратиб берсин...

Саидий дарров тушунди. Ёқубжоннинг шу қилган ишида нимадир унга ёқди, яна нимадир ёқмади, лекин нима ёққанини ва нима ёқмаганини билмас эди.

Саидий Ёқубжоннинг айтганини қилганида Кенжанинг дами ичига тушди. Ёқубжон одатдагича ҳар кунги почтани бўлимларга бўлиб бергани ишдан кейин қолганида Саидий кулиб, печкани курсатар ва секин: «Энди бас, ёқманг», деб кетарди. Ёқубжон эса хабарларнинг ҳаммасини эмас, бир қисмини куйдириш билан Саидийнинг ҳам сўзини ерга ташламайдиган булди, аммо шундай қисмини куйдирар эдики, орада бир ой утмасдан Кенжа яна норозилик билдирди:

— Бу кетишда газетамиз бебурд булади. Нима бу, ҳар сонда йигирмага яқин киши урилади. Газета шикоят билан тулиб чиқади. Қанча ҳукумат идораларининг обрўи тукилади. Бир йилда газетада урилмаган одам, сўкилмаган идора қолмас. Нуқул камчиликни курсатамиз, ахир биронта яхши иш ҳам борми?..

Мухаррир қошини кериб, остки лабини тишлади. Кенжани шунча сўкиш хонаси келдики, ҳатто Ёқубжон ҳам тек туролмай дунғиллади:

— Мухбирларнинг хабари босилмаса — пес дейсиз, босилса — мохов дейсиз... Асли муҳаррир буладиган экансиз!

Кенжа аччиғи келиб, нимадир демоқчи эди, муҳаррир сўзини оғзидан олди:

— Аввало танқиддан чўчимаслик керак... Большевик матбуоти, большевик танқиди... Ёмон экан — уни яшириш аксилнқилоб! Бироқ, шу билан бирга, яхши томонларни ҳам курсатиш зарур. Бизда бу, ҳақиқатан, камчилик. Бунинг сабаби нима? — Мухбирлар бўлимининг яхши ишламаслиги. Нега яхши ишламайди? — Чунки яхши саводли, сиёсий билимли муҳбирлар кам. Нега кам? — Чунки биз маданиятга энди қадам босаётирмиз. Нега энди қадам босамиз? — Чунки мамлакатимиз кечагина мустамлака бир ўлка эди.

Агар Кенжа шу тўғрида ўз таклифини айтиб, сўзини кесмаса, муҳаррир буни ер юзида одамзоднинг пайдо бўлганига олиб бориб боғлашдан ҳам тоймас эди. Унинг

таклифига муҳаррир рози булди ва ҳатто ундан шундай фикр чиқувига хурсандлик билдириб, Кенжани газета-чилик ишида анча ўсган ҳисоблади.

XXIX

Агар бир тасодиф руй бермаганда, Саидийнинг поч-часи Муҳаммадражаб ер билан яксон булар эди.

Унинг бир оёғи ери, иккинчи оёғи дукони устида эди, ер ислоҳоти ерни тортиб олгандан кейин бир оёқ узра қолиб, дукони ёнидан утадиган ҳар бир шабадага шамнинг алангасидай тебранадиган булиб қолган эди.

Мана шундай вақтда унга тўққиз минг сўм солиқ чиқди. Илгари солиқнинг ваҳимаси фақат чиққунча, чиққандан кейин уни қисман йўқотиш йўли топилар эди. Бу йўлни топиш эса шу замон савдо илмининг муҳим бир боби ҳисобланарди.

Муҳаммадражаб, одатда, ҳали чиқмаган солиқни қарши олишга ҳозирланар ва бу ҳозирлик ўзига маълум булган тешиқларга пул тикишдан иборат буларди. Шаҳарнинг қуп хуфия ва ошкора савдогарлари Муҳаммадражабга тан беришар эди: Муҳаммадражаб ишнинг кўзини биллади. Қуп савдогарлар бошига иш тушганда у билан кенгашиб, яхши маслаҳатлар оларди. Баъзан Муҳаммадражабнинг ўзи восита булиб, кишиларнинг ҳожатини чиқарар, бу ҳожатбарорлик эса унга баъзан бир ойлик сафарнинг фойдасини берар эди.

Муҳаммадражабнинг воситали ё бевосита иши тушадиган ҳукумат идораларида бўладиган анчайин ўзгариш унинг учун ё мувофиқлашиш керак булган, ёки яна ҳам мувофиқроқ шароит туғдирарди. Сунгиси кам учрайди, аввалгиси руй берганда унинг қуп пули ва талай вақти кетарди. Тўққиз минг сўм солиқ чиққан вақт мана шундай пайтга туғри келди. Бу ўзгаришлар илгариги ўзгаришларга ўхшамади. Шунинг учун Муҳаммадражаб қандай мувофиқлашишни билмас эди. Шундай вақтларда восита бўладиган танишлари ҳам гаранг эди. Муҳаммадражаб буларнинг қайси биридан гап сўрамасин «пастдан юқори» деган жавобни олар, лекин ҳеч бирини изоҳлаб бермас, афтидан, изоҳлаш юрагига сиғмас эди.

Шундай бўлса ҳам Муҳаммадражабнинг эски мижози — бир инспектор тўққиз мингни ярмига келтиришни зиммасига олиб, хизмати учун учидан етти юз сўм сўради ва Муҳаммадражабнинг бир зиёфатини еди, бир ҳафтадан сўнг келиб, ишни жойлаганини айтиб, яна юз

сум олди. Орада ун кун утгандан сунг эса Муҳаммадражаб унинг қамалганини эшитди.

Муҳаммадражаб бир-икки ой хавф-хатар остида юрди, аммо ҳеч гап булмади. Бир киши инспекторнинг бошқа иш юзасидан қамалганини айтди. Уч-тўрт кундан сунг инспекторнинг укаси бир китоб келтириб, бунинг ичида акасининг ёзган хати бор эканини айтди ва буни уқиш йулини курсатди. Китобнинг ҳар саҳифасига биттадан ҳарф қўйилиб, бир неча саҳифага шу гап жойланган эди:

«Солиқни бутунлай йуқотганман. Шу ҳафта ичи чиқаман. Унгача шу болага уч-тўрт юз сум беринг».

Муҳаммадражаб эртага ваъда қилиб, кечаси билан уйлаб чиқди ва эртасига эрталаб узи юз сум элтиб берди.

Орадан икки ой утди ҳамки, инспектор чиқмади.

Эски ошналар йуқ. Ошна орттириш — ҳозирги замон савдо илмининг муҳим бир қисми — унинг назарида тамом ўзгарди, у билмайдиган ҳолга келди. Бунинг устига шериклик бир юз йигирма уч тўп бахмал ва етти яшик фамил чой қулга тушди. Муҳаммадражаб шу қадар танг булдики, хотинига «юз кўришсанг менга уч талоқсан» деган кишиси — Раҳимжоннинг олдига бориб, ёрдам сурашга тайёр эди.

Омбордаги молларни бир ҳафта ичида қавм-қариндош, таниш-билишларига тарқатди. Молларнинг намуналаригина қўйилган дуқонини бутун бир ҳафта очмади: ҳар куни эртадан кечгача ёр-дўстлар, таниш-билишларнинг олдига бориб маслаҳат солди. Шу ҳафта ичи кўп ҳамкасбалари ундан юз угирди, баъзилари замон нотинч булиб турганда бировнинг касофатига биров қолиши жуда осон эканини очик айтиб, унга руйхуш бермасди.

Муҳаммадражаб кейинги бир ҳафтани турли закончилар, аризанавислардан йул-йуриқ сураш билан утказди. У куни бўйи юриб чарчайди, ҳолдан тояди ва назарида, бир неклик бордай бўлади, аммо кечқурун уйига келиб узига ҳисоб берганида натижа пуч чиқар эди. Шундай кечқурунларнинг бирида хотини унга Раҳимжонни эслатди.

— Айб узингизда. Раҳимжон булганда мана ҳозир қултигингизга кирар эди. Ҳозир илгаригидан ҳам кўп пул топар эмиш. Ҳамма идораларга кириб, ишини кўраверар экан... Катта амалга минибди.

— Нима қилар эди? — деди Муҳаммадражаб, сипо-гарчиликни қулдан бермасдан, аммо хотинининг яна шу тўғрисида гапиришини хоҳлар, хотини яна гапирса ён

беришга ва у билан маслаҳат қилишга тайёр эди. Хотини гапирмади, эртасигача кутди ҳам гапирмади, кейин, чилимнинг сувини янгиламаганини баҳона қилиб, улғудай урди ва диққат бўлиб, кучага чиқиб кетди.

Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўргани йўқ. Ҳар куни кечасию кундузи ёмғир, қор, баъзан аралаш ёғарди. Кундуз кунлари ҳаво қорамтир кулранг. Осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йуллардан лойқа оқади. Тор кучалар тиззагача ботқоқ. Деворлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғир майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди. Аммо қор фақат ёғоч, хашак, уюлиб қўйилган тошлар устида, томларнинг қирғоғидагина тўхтарди. Қоронги тушгандан кейин тор кучанинг уртаси ҳам бир оз оқаришди.

Муҳаммадражаб қоронгида эҳтиёт билан қадам босиб, катта йўлга чиқиб кетаётганида, тор кучанинг нариги юзида деворни ушлаб зўрга келаётган бир мастни кўрди. Муҳаммадражаб то рўпарасига боргунча маст бир неча мартаба тойилди, бир мартаба тизланди. Муҳаммадражаб тўхтаб зеҳн солди, кейин гугурт чақиб қаради-да, мастни таниди: бу одамни ёзда, шаҳар боғининг ресторанида Раҳимжон билан утирганини кўрган, улфатлари бунинг терговчи Мирза Муҳиддин эканини айтишган эди. Муҳаммадражаб яна гугурт чақиб, «афандим!» деди. Маст қалқиб кетиб деворни тутиб қолди-да, сўкинди, сўнгра тойилиб пастга тушиб кетган оёғини кўтармоқчи бўлган эди, иккала оёғи бирдан тойилди. Муҳаммадражаб, ёниб қулига етган гугурт чўпини ташлаб, янгисини ёққунча бўлар иш бўлди: Мирза Муҳиддинни йўлнинг уртасидаги тиззадан келадиган ботқоқдан қидириши керак эди. Агар лойнинг устида юпқагина қор оқариб турмаган бўлса, Мирза Муҳиддин шунгиб кетган ерини билиш ва уни топиш учун бир қути гугурт ҳам етмас эди. Муҳаммадражаб бир гугурт чақиб унинг шунгиб кетган ерини топди-да, дарҳол лой кечибориб, тусмол билан қул тикди. Агар шунда боши унинг қулига кирмаса, Мирза Муҳиддиннинг тақдири ҳал бўлар эди. Муҳаммадражаб чаққонлик билан унинг оғиз-бурнини лойдан тозаллади, аммо ботқоқдан кўтариб эмас, судраб чиқиш ҳам кўп машаққат эди. У Мирза Муҳиддиннинг устки кийимларини счиб ташлади-да, кўтариб уйига олиб кирди...

Мирза Муҳиддин эрталаб барвақт ўзига келди, аммо кўзини очмади. Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғрирди, томоғи қуруқша-

ган, тили шишгандай, оғзига сигмас, юрагининг гурсиллаб уриши узига эшитилиб туради. У ёпишган лабини остдан тили билан ҳуллаб, юмшатиб қонатмасдан ажратишга уринганда, лабларини пурсилдоқ боғлаганини сезди, қулини тегизган эди, нимадир кучди; яна озгина кучириб, уқалаб кўрган эди, майдаланди. Бунинг лой эканини билиб, нима қилганини, қаерга борганини эслашга тиришди. Мирза Муҳиддин тушида кўргандай элас-элас хотирлади: дуторни босиб синдирди. Маъруф бойваччанинг амакисини бир шапалоқ урди; бундан илгарими, кейинми яллага қушилди; хотин икки мартаба уз навбатини сўна қилди. Ош келди. Бундан кейин нима бўлганини билмайди ва лабига лой қаердан текканига, нима бўлиб сачраганига ҳайрон бўлди. Пешанасини ушлаб иссиғини билмоқчи бўлган эди, қули қотиб кетган сочига тегди. Шошиб бошини ушлади. Сочи шалдиради. Кузи очилиб кетди. Қуллари ҳам лой. Кийимларини кўрмоқчи бўлиб урнидан турган эди, боши айланиб кўнгли озди ва каравотдан ағдарилиб тушди.

Бутун жиҳози бир сандиқ ва ерга солинган йиртиқ гилам билан ёғоч каравотдан иборат бу уйни у ҳеч кўрмаган. Наҳот, мезбон бошқа улфатларидан ажратиб, шу уйга ётқизган бўлса! Мирза Муҳиддиннинг аччиғи келди; урнидан турганидан сўнг қараса устидаги кўйлак, лозими узиники эмас. Кўрпани ёпиниб, бориб эшикни тақиллатди. Биров кирди.

— Эй, афандим, ишингиз тушсин...

— Қани у киши?.. Улар қани?.. Яхна чой борми?

Муҳаммадражаб чой олиб кирди ва уни шопириб совутар экан, узини танитди, сўнгра бўлган воқеани айтиб берди.

— Мана буни кўринг, — деди у, кумуш тамакидонни кўрсатиб, — шу желеткангизнинг ички чўнтагида экан. Лой шунинг ичига ҳам кирибди-да, ахир... Тоза кўйлак, лозим кийгизиб шу сўричага ўтқизганимда, талай вақтгача дамингиз чиқмай қолди. Жуда кўрқиб кетдим...

— Пальто қани? Унинг чўнтагида...

— Ярогингиз бор экан, олиб кўйдим, хотиржам бўлсинлар...

Мирза Муҳиддин бир пиёла илиқ чойни шимирди. Совуқ чой унинг оғзидан то меъдасигача кўйдириб кетди ва бир пиёла ароқдай кайф қилди.

— Аммо, ҳеч ким билгани йўқ, — деди Муҳаммадражаб, — йиқилмаганингизда кайфингиз борлигини мен

ҳам билмас эдим. Узингизни жуда дадил тутар экансиз. Уртоғингиз Раҳимжон ҳам шундай. Улфатларингиз сизни шу аҳволда қандай кучага чиқарди экан? Уларнинг ҳам кайфи ошган бўлса керак. Сиз уйга кетмоқчи бўлгансиз. Икковимизнинг одатимиз бир экан: мен ҳам маст бўлиб ҳеч бировникида қолган йигит эмасман... Йигитчиликда ҳар иш бўлади-да. Аччиқ мастава қилдираётиман, бир коса ичсангиз кўрмагандай бўласиз. Ё бош оғриғини дори билан босайликми? Бир рюмка-бир рюмка...

Мирза Муҳиддин афтини буриштириб бош чайқади ва кекирди.

Ҳар қошиғи доғланган ёгдай томоғини қовуриб ўтган мастава ҳам Мирза Муҳиддинни узига келтиролмади. У шу кун кечгача сандалда ётди, кечга яқин, бўғинларининг оғриғи бир оз босилган бўлса ҳам, ланжлиги баттар бўлди. Шу ланжликдан қутулиш тўғрисидаги гапдан бошқа ҳеч гапни кўнгли кўтармас эди: кеча нима қилганини билмаганлиги сабабли таъби хира. Ланжликка таъби хиралик қўшилиб, Мирза Муҳиддинни тоза касал қилди. Шунинг учун Муҳаммадражаб унга арз-ҳол қиллолмади. Қоронғи тушгандан кейин у, Муҳаммадражабни кечаги мезбон-ҳаммомчининг уйига юбориб айттириб келди. Ҳаммомчи келиб, ҳеч қандай ортиқча ҳаракат қилмай тинч кетганини айтгандан сўнгра Мирза Муҳиддиннинг таъби озгина очилди.

— Энди мен кетай, бир қош топиб кийимларни солиб беринг, — деди Мирза Муҳиддин.

— Йўқ, афандим! Ички куйлақларингизни ювдириб, дазмоллатиб қуйганман. Костюмингиз билан пальтонгизни ўзим элтиб бераман... Қолишга унамаётисиз. Элтиб қўяй, десам — сиз ҳукумат одами, бу замонда ким кўп, ғаламис кўп.

Эшик олдида извош кутар эди.

Муҳаммадражаб эртасига кечаси Мирза Муҳиддиннинг уйига шим кутариб борди. Унинг бориши Мирза Муҳиддиннинг кайфи чоғ вақтига тўғри келди, аммо ҳануз бошининг орқаси оғриётганидан шикоят қилар эди. Шундай бўлса ҳам, Муҳаммадражабни тез жунатмади. Муҳаммадражаб бутун бир соат унинг лойга қандай йиқилгани ва лойдан чиққанида қандай аҳволда бўлгани, сўнгра «тез хотин топиб берасан», деб хархаша қилгани тўғрисида сузлаб берди.

Мирза Муҳиддин хижолат бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен буни Раҳимжонга айтиб, поччангиз бор экан, шу вақтгача билмас эдим, десам... Ораларингда гап утган эканми? Тузуккина гапирмади.

— Ҳа... шундай... айб мендан утган эди... У ҳам ёшлик қилиб... Жаҳли тезроқ... Арзимаган гап... Айб менда...

Муҳаммадражаб орада икки кун утказиб туриб, костюм кутариб борди. Мирза Муҳиддин бу сафар Саидий туғрисида сира оғиз очмаган эди, ўзи сўради ва кетишда «Раҳимжонни сўраб қўйинг» деди; яна бир куни ботинка кутариб келганида ҳам шундай қилди; сунгги дафъа пальто кутариб келганида кетишга шошилмай, ярим кечагача сузлашиб утирди.

— Бундай бўлмасин,— деди Мирза Муҳиддин унинг айни муддаосини айтиб,— ярашинглар. Айтишингиздан, орада ҳеч гап ҳам утмаган экан. Мен Раҳимжонга айтаман, қўймайман. Айб сизда бўлса бир узр-маъзур кечаси қиласиз. Мен Раҳимжонни олиб бораман. У менинг гапимни ерга ташламайди.

— Бажону дил,— деди Муҳаммадражаб,— узр-маъзур кечаси қайси куни ва қандай бўлсин, десангиз биз хизматда...

XXX

Агар бунга Жамол Каримий ҳам аралашмаганда шу пайшанба кечаси Саидийни узр-маъзур кечасига олиб бориш Мирза Муҳиддиннинггина қулидан келмас эди. Саидий уйлаб қараса, Жамол Каримий туғри айтади: аввало Муҳаммадражабнинг узи буйин эгди, сунгра, муштипар опасида нима гуноҳ? Нега Муҳаммадражаб туфайлидан ўз опасини курмайди?

Саидий ҳатто узини опаси қошида гуноҳкор ҳисоблади.

У, кечанинг қандай булишини, Муҳаммадражаб қандай қилиб узр сўрашини сира куз олдига келтиролмас эди.

Саидий опасининг болаларига турли уйинчоқлар, қанд-қурс олиб, шу кечаси Мирза Муҳиддин ва Жамол Каримийлар билан борди. Муҳаммадражаб буларни кучанинг бошида қарши олди ва ҳеч тортинмасдан, унғайсизланмасдан Саидий билан қучоқлашиб куришди. Унинг оғзидан ароқ ва пиёз ҳиди келар эди.

Кечада Саидий гумон қилганча, унғайсизликларга урин бўлмади. У эшикдан кириши билан опаси буйнига осилиб йиғлади ва ошхонага олиб кирди.

— Мен сени бунчалик бемеҳр буларсан, деб уйламаган эдим, худо раҳм айлади... Менинг кимим бор?..

Опасининг оҳ-зорини эшитиб, Саидийнинг кузига ёш келди.

— Нимага йиглайсан? — деди у узини аранг тутиб. — Мана энди... келдим-ку...

— Бу яшшамай улгирнинг узи ёмон, — деди опаси, мушгани ерга қадаб, — сен билан орани бузишга бузиб... Раҳимжонингни курсанг менга уч талоқсан, деди-да, ахир!.. Бошига иш тушгандан кейин бирам утиргани жой тополмай юридики... Ул-а, дейман ичимда. Бир куни Раҳимжонинг Салимхоннинг синглисини яхши кўрар эмиш, деб келди. Индамадим. Билмасам, сени уша билан курганми... Энди, ука, мен мундан чиқсам учта гудак билан қаерга бораман? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Қул-оғинг йўқ бўлса ҳам эркак бўлгин экан... Бунинг зихнави-ей!.. Мана энди, чиққан солиқ фойда туғиб ун ярим минг сўм бўлиб келди. Энди Раҳимжон керак экан-ку! Ул-а, худой таола... Ҳар ким уз феълидан кўрсин... Қайси куни ана у терговчи уртоғинг йиқилиб қолган экан. Раҳимжоннинг уртоғи, деб... Эҳ-ҳа, айтмоқчи: Салимхоннинг синглисини мақтади. Раҳимжон шуни оладиган бўлса, бор-бисотимни сотиб бераман, деб утирибди. Шуни олиб бераман, йулини топдим деди...

Опаси билан қилган озгина суҳбати, Саидийни бегоналашиб кетгани бу оилага яқин келтирди. Бу сўзларнинг ичида нимадир уни ранжитди ва нимадир унга ёқди.

Муҳаммадражабнинг узр сўраши шундай жун бўлдики, буни Саидийнинг узи ҳам билмай қолди. Муҳаммадражаб узр сўрайдиган пайтда ҳамманинг ҳам кайфи баланд: Жамол Каримий Мирза Муҳиддиннинг елкасига қулини ташлаб, оламда ҳақиқат йўқлигидан шикоят қилар, Саидий эса поччасига қанча солиқ чиққанини сўраб, шу тобнинг узидаёқ ваъда қилишга тайёр эди.

Аммо бундан гап очилмади. Ҳатто меҳмонлар кетиб, Саидийнинг узи қолганда ҳам Муҳаммадражаб солиқ тўғрисида гап очмади.

Узр-маъзур кечаси шундай утди.

Бир ҳафтадан сунг Муҳаммадражаб Раҳимжоннинг елғиз узини ошга чақирди. Саидий бу сафар унинг солиқдан гап очишини кутган эди. Бироқ, Муҳаммадражаб индамади. У фақат Мунисхон тўғрисида сўзлар ва узини оламда шундан бошқа ўйи йўқдай кўрсатар эди. Ахири Саидийнинг узи гап очди:

— Ҳукумат савдо ишида сиёсатни қаттиқ тутаётир...— деди, сўраётган папиросининг чўғига қараб.

— Ҳи...— деди Муҳаммадражаб, рюмка бушатишдан буришган афтини ясама кулги билан ростлаб.— Қаттиқ, омон булсин, хи... Ерни ҳам олиб қуйди. Шу солиқни берсак бирон кооператив ишига кириб кетсак ҳам булади. Барака топкур оғайнилар шуни маслаҳат куришади...

— Қанча солиқ чикди? — деди Саидий усмоқчилаб.

— Боқиманда дейди... Ун ярим минг дейди... Ҳақиқат қилмасдан... Фуқарога жабр булади, демас экан...

— Тулай оласизми?

— Энди... хи... тулайману, тулагандан кейин «тулашни билар экан», деб тагин чиқаради-да. Шуни туламасдан дуконни йиғиштириб қўя қолсам... Ҳукумат шунга унаса, деган эдим.

— Ҳукумат бунга нега кунсин? Тулайсиз-да. Майли, туланг, бир йулини қилармиз. Менда ҳам озроқ пул бор. Бир гап булар...

— Ҳе... Узингиз... Йўғ-э... Сизга пул куп керак булади. Унгача топсак ҳам... Мунисхон энди банди жудо булиб қолди.

Саидий қулоқларигача қизарди ва гапни бошқа ёққа бурди, аммо Муҳаммадражабнинг яна шу тўғрида гапиришини хоҳлар эди.

— Ҳалиги уртогингиз, Мирза Муҳиддинми отлари? — деди Муҳаммадражаб, гуё Раҳимжонни хижолатдан чиқариш учун журтгага гапни бошқа ёққа бургандай.— Шу киши бирон йул-йуриқ курсатсалар...

— У терговчи, молия ишига сира алоқаси йўқ.

Муҳаммадражаб гуё Саидийдан катта бир янгилик эшитгандай ҳайрон булиб, анграйиб қолди, кейин худди тамоман янги гап бошлаган булиб, ҳукумат — дарахт, унинг бир шохи эгилса, бошқа шохи узи келади, демоқчи булди.

Саидий «маст булиш пайшанбалари»нинг бирида ҳушдан кетгунча ичди. Эртаси жума кунни эрталаб Мирза Муҳиддин келди.

— Энди ичмайман,— деди Саидий Мирза Муҳиддинга қонли тупуригини курсатиб,— бунни куринг. Ичган куним эртасига бутун милкларим безиллайди. Тилим билан қаттиқроқ боссам қонайди. Ичсам битта-яримта ичаман...

Мирза Муҳиддин кулди.

— Ҳозир қанчадан ичиб юрибсиз? Илгари ҳам баҳар-

нави эди, ҳозир яна битта майхона орттирдингиз. Ахир, ҳар борганингизда поччангиз қуруқ жунатмас? Ҳа, дарвоқе, поччангиз билан яраштирганимни Аббосхонга айтдим. «Саидийнинг ундан узоқроқ юргани яхшироқ эди», дейди. Кечаги сафар борганингизда қуйиб берди-ми?

— Э, қуйиб бериш қаёқда дейсиз, сўлоғи уйнаб етибди-ю!..

— Нега?

Саидий тез жавоб бермади, орага бошқа гап ҳам тушмади, анчага чўзилган жимликдан сўнг солиқнинг дарагини айтган эди, Мирза Муҳиддин уйланиб туриб тамоман бошқа, бунга ҳеч алоқаси булмаган гап гапирди. Шу билан Саидийнинг умиди узилди, бошқа ҳеч гапирмасликка қарор берган эди, шу кун кечқурун Мирза Муҳиддиннинг ўзи гап бошлади-ю, илож қилиш тўғрисида мужмалгина жавоб берди. Буни Саидий Муҳаммадражабга «илож йўқ», деб етказган эди, Муҳаммадражаб илжайиб ерга қаради, бир гапи бору, айтолмагандай кўринар эди. Саидий «ё қарз сўрамоқчи, ё бошқа бирон тadbирни айтмоқчидир», деб ўйлади, лекин иккаласини ҳам эшитишга тоби йўқ эди.

— Ҳайдар Ҳожини танийсизми? — деди Муҳаммадражаб, бирдан ерилиб.

— Нима эди? Бир оз биладан... Тузук одам.

— Кечаси мени Аббосхон афанди чақиртирган эдилар. Мен у кишини билмас эдим, у киши ҳам мени танимайдилар, деб ўйлаган эдим. Танир эканлар... Қизиқ... ҳи... ярим кечагача чақчақлашиб ўтирдик. У киши ҳам... албатта... хизматдаги одам, мояналари етмайдиганга ўхшайди. Ҳайдар Ҳожи билан бирга иш юргизинг, дейдилар. Нимага, деб сўрамадим: зийрак эканлар, ўзлари фаҳмлаб, «кейин биласиз, тушунасиз», дедилар.

Аббосхоннинг бу таклифига тушунолмамай Саидий уйланиб қолди ва анчадан кейин:

— Солиқни айтмадингизми? — деди.

— Айтдим. Ҳайдар Ҳожи билан янги иш бошлашга рози бўлсам, солиқ ёнимга қолади. Аммо бир томони бор: Ҳайдар Ҳожи билан иш юргизадиган бўлсам, ушанинг олдига кучиб кетишим керак эмиш. Рози бўлдим. Майли...

Муҳаммадражаб икки кун ичида омбордаги қолган-қутган молларни тарқатди, Мирза Муҳиддин айтганча ариза ёздириб, Округ молия шуъбасига топширди. Мирза Муҳиддин кўрсатган одамлар воситаси билан ҳовли-

сини бундан икки йил бурун хотинига утказганлиги ҳақида нотариусдан ҳужжат қилиб олди ва бу ҳужжатни бундан бир ярим йил илгари ёзилган талоқ хатга қушиб, хотинига топширди-да, шипшийдам бўлиб уйиннинг давомини кутди...

Мирза Муҳиддиннинг режасига кўра солиқ масаласида Муҳаммадражаб судга тортилиши, терговни Мирза Муҳиддиннинг ўзи олиб бориши, суд Муҳаммадражабни жазога тортмай, мол-мулкани мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқариши керак эди. Суд буладиган ҳафтаси ҳамма нарса тахт бўлганда, маҳалла комиссиясининг раиси ишнинг пачавасини чиқарадиган бўлиб қолди. Вилоят газетасида маҳалла комиссиясини порахўрликда айблаган бир фельетон босилди-ю, унинг тақдирини ҳал қилди. Мирза Муҳиддин дарров эҳтиёт чорасини кўриб, уни қамоққа олди.

XXXI

Муродхужа домла ўз меҳмонхонасига Саидийнинг кўчиб келишга розилигини олгунча юрак-бағри эзилиб кетган эди. Домла меҳмонхонасини ясатиб юрган кунларида Саидийнинг поччаси бор эканини, поччаси билан уришган бўлиб, ҳозир ярашганлигини эшитиб, дод деб юбораёзди. Кейинчалик Муҳаммадражабни бу ердан жўнатиш ҳақидаги Аббосхоннинг таклифини эшитиб, шунча севиндики, одатдагича «сиз тажрибали» дейиш билангина қаноатланмасдан, «доҳи, Аббосхон доҳи», деб қичқирди.

Апрелнинг бошида Муҳаммадражаб, майнинг охирларида унинг оиласи кетди. Бунинг устига домла кўпдан бери кутиб юргани бир мақола марказий газетада босилиб чиқди-да, Саидийни ундан тортиб турган жонсизгина ипни шартта кесди. Бу мақола Муродхужа домланинг жузъий айбларини кўрсатиш билан бирга, тил соҳасида қилган хизматини тақдир қилар ва ўқувчида унга нисбатан ҳам эҳтиром, ҳам қизганиш ҳисси уйғотар эди.

Орада бир ҳафта утгандан сўнг Кенжа бу мақолага қарши узун бир мақола ёзиб берганида Саидий ўқиб кулди ва шуни Кенжа имзоси билан босилишидан босилмаслиги яхшироқ, деб маслаҳат берди. Мақолани Кенжа муҳаррирга берган эди, муҳаррир ғалвага тоби йўқ эканини, бир газетада кутарилган масала уша газетанинг уз саҳифасида ҳал қилиниши лозимлигини айтиб, журналистликнинг ибтидоий қоидалари тўғрисида

бутун бир соат сузлади; сунгра, мақолани Саидийга бериб, марказий газета бошқармасига махсус хат билан юборишини суради. Саидий Кенжанинг куз олдида марказий газета бошқармасига хат ёзди ва уқиб бериб, конвертга солди. Марказий газета бошқармасига адресланган бу хат шу куни кечкурун Муродхужа домланинг қулида очилди.

Оқибат, Саидий Муродхужа домланинг меҳмонхонасига кучиб келди.

Неча минг сўм харжланиб ясатилган уй Саидийники эди. У истаса — қора бархит билан қопланган диванга белигача ботиб утириб, деворга осилган шарқ ва ғарб адибларининг олтин рангли ҳал билан буялган нақшли рамкалардаги портретларини, кун ботиши, ой чиқишини тасвирлайдиган ва киши ҳар қараганда бир янгилик топадиган чиройли манзараларни томоша қилади; истаса, чиройли жавонга терилган китоблардан бирини олиб, оёқларидан куббаларигача никель каравотдаги шоҳи кўрпа ва пар ёстиқлар орасига кумилиб уқийди. Серсавлат иш столининг бир томонига тахланган ёзув қоғозлари, қулига сиёҳдон ушлаб, «арзимас тортиқни қабул этинг» деган вазиятда турган кумуш ҳайкалча — яланғоч хотин Саидийни доим ишга чақиради. Уй тинч, ерга ёйилган паттилам оёқ товушини чиқармайди. Исталган вақтда эшик ёнидаги кнопкани босилса, ичкаридан оқсоч хотин чиқиб, хизматга тайёр булади. Буларнинг ҳаммасини қилиб қўйиб, домла, худди зўр гуноҳ қилгандай, Саидийдан кўрқади, унинг олдида кирганида, эшик ёнидаги курсида омонат утиради ва киргани учун афв сўрайди, аммо ҳар куни унинг олдида киришга ва икки-уч соат утириб чиқишга бир баҳона топади. Бир куни шундай баҳоналардан бири Сорахонни юз кўриштириш бўлди.

— Нимага уяласан, аҳмоқ!.. — деди домла йулақда. — Ўз аканг!..

Саидий урнидан туриб эшикка томон борди. Домла Сорахонни етаклаб ҳар сафардагидан кура дадилроқ кирди ва қизини Саидийга томон йуллади.

— Сураш, урисча, знаком бўлинглар...

Сорахон панжалари орасидан Саидийга қараб, қадқоматига келишмаган бир қийшанглаш билан қўл узатди. Унинг терлаган кафти текканда Саидийнинг қулоғига «чип» этган товуш эшитилиб кетди.

— Неча кундан бери акангни кириб кўр, дейман, бу бевош уяламан, деб ҳеч кирмайди. Нега уяласан?

Сорахон иккала кули билан юзини қошлаб, оёқларини кериб утирар эди.

Сорахон қочмайдиган, уялмайдиган булгандан кейин домланинг оиласида Саидийнинг илтимоси фармон, фармони ҳукм булди.

Саидий бу ерга кучиб келгандан кейин Муниسخон уни кўрганида мудом узини кулгидан аранг тутиб гаплашадиган бўлиб қолди. Саидий бир куни бу кулгининг сабабини сураган эди, Муниسخон, жавоб бериш урнига, Сорахоннинг ундан қочиш қочмаслигини суради. Бу — Саидийнинг саволига жавоб эди. Саидий Сорахонга узининг қарашини қандай қилиб айгишни билмас, нима деса сохта чиқаётгандай туюлар эди, шунинг учун ҳозирча индамай, Сорахондан жирқанишини Муниسخонга қачон булса ҳам кўрсатишга жазм қилиб қўйди.

XXXII

Бир куни Аббосхон кечаси Муродхужа домланинг олдига келиб, қайтишда Саидийнинг ҳужрасига кирди ва узоқ утирди. У нега матбуотда ҳеч нарса куриномаслигини сураб, Саидийни койиди. Саидий биратула каттароқ бир нарса ёзмоқчи эканини айтган эди. У «катта» ёзиш учун аввал «майда» билан ўқувчи орттириш керак, деди.

— Мавзу куп, — деди у, — хусусан, майда ҳикоялар учун ҳатто тайёр воқеалар бор. Кенжанинг ҳикоясини ўқидингизми?

— Йўқ, — деди Саидий, — мен умуман унинг асарини ўқимайман.

— Шоирингиз паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга чақирибдилар! Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас, демоқчи булади. Бу гапни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менингча, аввал, очилган хотин-қизларнинг иффатини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақириш зарур. Бузилмасликка чақириш — бузуқ хотинларни қоралаш билан булади.

Аббосхон яна бирон соат вақтини аямай, шу мавзудаги унча ҳам катта булмаган бир ҳикоянинг планини тузиб берди.

План шундай эди: хунук бир хотин паранжисини ташлаб, катта резинка тўп олиб бермагани учун эрига талоқ хат топширади. Қишлоқнинг чапанилари бир

ойда бу хотинни бузишади. Хотин бирмунча одамларнинг қамалишига, пичоқланишига сабаб бўлиб, оқибат, шаҳарга кетади.

Буларни уйлаб чиқариш учун фантазияга эга бўлиш керак, аммо қаҳрамон — хунук хотинни барча келишмаган қилиқлари билан тасвирлаш Саидий учун тайёр, ёзилганни кўчиришдангина иборат эди. Ушандай хунук, ушандай хулқларга эга бўлган хотин — Сорахон эди.

Саидий ҳикояни битириб, Аббосхон айтган қишлоқ хўжалиги журнаliga юборди, кейин бир нарса эсига тушди: бу босилиб чиқса, Муродхўжа домла ўқийди ва шунда ўз қизининг сифатларини кўриб, хафа бўлмасмикин? Яна ўзига деди: «Мунисхоннинг бир қийқириб кулиши олдида мингта домла ута берсин! Шу билан Сорахонга қандай қарашимни Мунисхонга кўрсатган бўламан-ку!»

Ўз боласини қўнғиз «оппоғим», кирпи «юмшоғим» деган экан. Ҳикоя босилиб чиққандан кейин домла бу ҳикоянинг қаҳрамони билан ўз қизи орасида ҳеч қандай ухшашлик кўрмади. Домла буни, ҳатто Сорахонга ўқиб берди. Сорахон аввал бу хотиннинг қасрда эканини сўради. Домла, бу нарса Саидий уйлаб чиқарган воқеа эканини айтган эди. Сорахон узун, ингичка бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртиб, «боқса одам бўласиз», деди.

Бу ҳикоя Саидийнинг барча уртоқларига ёқди. Ҳатто Маҳмуджон афанди Илҳомга Саидийдан бундай гузал лавҳа кутмаганини айтибди. Ҳикоя Кенжага ёқмабди. Ёқмаса бунинг Саидий учун аҳамияти йўқ, чунки агар Саидий улимга тайёр бўлиб, кафанга қараб қолган бўлса, Кенжа ўз терисидан кафан бичиб, суягидан тобут ясашга тайёр, Саидий шундай деб билар эди.

Аммо бир неча кундан кейин катта жанжал бўлди. Бунга ҳам Муродхўжа домланинг нафсонияти сабаб бўлди.

Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги мажлисида Муродхўжа домла «Ҳозирги вақтли матбуотнинг имлоси» мавзуида маъруза қилиши керак бўлиб, Аббосхон сўраганда мамнуният билан қабул қилган эди. Шу тўғрида газетага эълон берилганда муҳаррир қандайдир мулоҳазага бориб, маърузачининг номини кўрсатмаган экан. Мажлис бўладиган куни эълон чиққанда, Муродхўжа домла эълонда номи йўқлигини кўриб нафси койиди: «Маъруза қилишдан менга бир дона гуручга арзигундай манфаат йўқ,— деди домла ўзича,— отимдан ҳазар

қилсалар, гапимдан ҳам ҳазар қилсинлар, илмимни хор қилмайман».

Домла бундай қарорга келишини журттага ҳеч кимга, ҳатто Саидийга ҳам айтмади. Аббосхон маърузачи келмаганлиги сабабли мажлис қолдирилишини эълон қилганда, Кенжа бир дадиллиги билан ҳаммани ҳайрон қолдирди. У аввало, қуйилган маърузани бу куннинг муҳим мавзуи эмас, деди, сўнгра, модомики бу кераксиз маъруза бўлмас экан, бу тўпланишдан фойдаланиш керак, деб таклиф киргизди. Купчилик унинг таклифини маъқулади. Аббосхон бу йиғилишдан қандай фойдаланиш ҳақида кимда қандай таклиф борлигини сўраган эди, бир неча киши Саидийнинг қишлоқ хўжалиги журналида босилган «Ошиқлар» деган ҳикоясини муҳокама қилишни таклиф этди. Саидий, қути учиб Аббосхонга қаради. Аббосхон ўз навбатида, «ишингиз бўлмасин, парво қилманг», дегандай ишора қилиб куз қисди. Аммо Кенжанинг қисқагина даромадидан кейин залда шундай кайфият туғилдики, Аббосхоннинг бу ишораси Саидийга тасалли бермай қўйди. Хусусан, Кенжа Саидийнинг «Ошиқлар»и очикдан-очик шўро ҳукумати-нинг хотин-қизлар озодлиги туғрисидаги сиёсатига зарба бериш, қишлоқдаги шўроларга қарши унсурларнинг акс ташвиқотлари, қора гуруҳлари террор йулига ундашларига дастак қилиш ниятида ёзилганлигини, бунинг қишлоқ хўжалиги журналида босилуви ҳам тасодифий эмаслигини даъво қилгандан кейин, Аббосхоннинг ўзи тасаллига муҳтож бўлиб қолди. Аббосхон тезроқ музокарани тўхтатиб, охириги сўзни сузлашга шошилди.

Мажлис тугади.

— Ҳаммаси маслаҳат қилиб келган экан,— деди Саидий Аббосхонга, йўлда кетаётиб.— Мен буни Кенжанинг дадиллигидан билган эдим. Домла келганда ҳам булар маърузани қолдиришар эди.

— Сиз хафа булдингиз, чоғи? — деди Аббосхон, Саидийнинг елкасига қулини ташлаб.— Бундай бўлишини мен сизга шу мавзуни беришда билган эдим. Агар танқид шу билангина чекланадиган бўлса — қаноатланмайман. Бир мартаба эмас, бир газета эмас, куп мартаба, жумҳуриятдаги ҳамма газеталарда танқид бўлишини хоҳлайман...

— Нима, биратула ер билан яксон бўлишимни хоҳлайсизми? — деди Саидий.

— Асар қанча куп ва қаттиқ танқид қилинса, ўқувчи уни шунча қизиқиб ва қидириб ўқийди!

Саидий бунга ишонди, чунки, Аббосхоннинг ёмон ниятда бир иш қилишини кўз олдига келтиролмас эди.

XXXIII

Оламдаги ҳамма эркаклар кетсиз бир сафга тизилган. Муниسخон жинснинг фарқига борадиган бўлганидан бери шу саф олдидан утиб боради. Муниسخон саф олдидан утиб бораётганлигини идрок қилмасидан бурун, назарида, эркакларнинг ҳаммаси бир хилда эди, сўнг эркак эркакдан фарқ қила бошлади, ниҳоят, унга ёқадиган, олдидан утиб кетганида қайрилиб қарашга мажбур қиладиган эркаклар учрай бошлади. Энди бир сабаб шундай эркакларни сафдан бир қадам илгарига, унинг қаршисига чиқариши ва шулардан янги бир саф ташкил топиши керак. Узининг ёнидами ё дуненинг у бурчидами эканини билолмай юргани эркакни Муниسخон шу сафдан топади ва бу эркак унинг учун шу жинснинг энг мукамали бўлади.

Салимхон ярим ойлик командировкага бориб қайтгач, Муниسخон онасидан хунук бир гап эшитди: акаси уни марғилонлик Мухторхон деган бир кишига бермоқчи эмиш! Муниسخон нимжон, хотинчалиш бу одамни бир неча марта курган. Мухторхон ҳар келганда Аббосхон, Муродхужа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқаларнинг иштирокида тонготар утиришлар булар, қачон бирон сабаб билан Муниسخон кирса, Мухторхон гапириб тургани устидан чиқар эди. Мижғов, хотинчалиш, эзма бу одам билан бир ёстикқа бош қўйиш эҳтимоли Муниسخонни шундай ваҳимага солдики, онасини восита қилишга сабри чидамай, акаси билан юзма-юз утириб гаплашишга мажбур бўлди.

— Яхши йигит! — деди Салимхон. — Мулойим, ширинсўз, қиздай йигит!..

Муниسخон бу «қиздай йигит»нинг мулойимлиги, ширинсўзлигидан кура йигитдай йигит қисганда қулининг оғришини афзалроқ курар эди.

— Менинг узимда ҳам ихтиёр борми? — деди.

— Бирон хоҳлаганинг борми? — деди Салимхон кулимсираб.

— Йўқ, лекин...

Салимхон унинг гапини оғзидан олди:

— Йўқ, синглим, бу тўғрида гапиришдан илгари

сенга бир нарсани айтиб қуяй, сен ҳар бир оғиз гапингни шуни эсда тутиб айт: мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши. Бундан ташқари, отамиз оталик муҳаббатини ва масъулиятини менга ташлаб кетган. Сен хоҳлайсанми, йуқми, бундан қатъи назар, мен сени бахтиёр қилишим керак! Тушундингми?

Мунисхон ерга қараб тек қолди.

— Биладан, нима демоқчисан,— деди Салимхон, давом этиб,— сен «муҳаббат» ва «мажбурият» тугрисиди уйлайсан ва «мажбурият»дан кура «муҳаббат» натижасиди вужудга келадиган никоҳни ортиқ курасан. Уйлаб қарасанг, иккови орасиди фарқ катта эмас. Балки «мажбурият» натижаси булган никоҳ яхшироқ булади. Фараз қилайлик, мен сени мажбуран куёвга бердим. Сен то у одамга куниккунча бирмунча вақт қийналасан. Мана шу сени ҳозир ваҳимага солади. Ҳолбуки, «муҳаббат» натижаси булган никоҳда ҳам хотин шу қийналишни, куниккишни бошдан кечиришга мажбур, чунки сен муҳаббат боғлаган эркак сенга узининг ялтироқ томонларини курсатади. Унинг қора, чирик томонларини никоҳдан кейин кураман ва шунга куникишга мажбур буласан. Шундай булгандан кейин бу икки никоҳ орасиди қандай фарқ бор?

Мунисхоннинг куз олдида Саидий келди, хаёлида унинг чирик ва ялтироқ томонларини излади.

— Бу бир,— деди Салимхон, давом этиб,— бундан ташқари, хотин нима? Фақат она... Она... булиш учун эркакдан эркакни фарқ қилиш, менингча, зарур эмасдир.

— Эркак ҳам фақат ота-да! Нега у қизни қиздан фарқ қилади? — деди Мунисхон ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан.

— Йуқ... Албатта ота, аммо... Мен бошқа нарса демоқчиман. Муҳаббат тугрисига келганда севиш ҳуқуқини эркакка бериш керак. Хотин унинг муҳаббатини узига қаратиши лозим.

— Хотин эркакдан кам демоқчисиз-да!

— Сабр қил... Бу тугри. Табиатни қонун билан узгартириб булмайди. Бунда насл масаласи бор. Мана, мен сенга исбот қилай: бир хотин йигирмата эрлик булса ҳам, бари бир — битта тугади, балки тугмайди. Бир эркакнинг йигирмата хотини булса, унта бола тугилиши мумкин.

Салимхон асл муддаосини йуқотиб қуйди. У, «хотин эркакдан кам» демоқчи, аммо бу фикрни нимага боғла-

моқчи булганини унутди, яна бошидан тушмоқчи булган эди, Муниسخон унинг сўзини кесди:

— Маориф ишчилари союзининг мажлисида қилган докладингизда нима деган эдингиз? Хотин-қизлар эрлар билан тенг ҳуқуқли, у-бу, деб ҳеч кимга сўз бермаган эдингиз-ку?

— У доклад, мен ҳозир сенга доклад қилаётганим йуқ.

Шу кечаси Муниسخон курпага кирганидан кейин Мухторхон тўғрисида уйлаб, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди шекилли, назаримда шундай кўрингандир-да», деган фикрга келди, икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшитиб, хаёл сурди. Мухторхон бориб-бориб тўлишади, чинакам йигитга ўхшаб қолади, қаср солади, қасрнинг орқасида кичкина богча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни булади. Богчанинг ўртасидаги мрамар ҳовузда олтин балиқчалар сузиб юради. Шабада эсганда дарахтлардан мусиқа товуши чиқади...

«Йуқ,— деди Муниسخон сесканиб,— худо курсатмасин!»

Муниسخон унинг суратини қидириб топди-да, унга узоқ тикилиб анча нарсалар кашф этди: кўзи унча ҳам юмалоқ эмас, қора билагини унча ҳам ингичка кўринмайди; озгина семирса ўртача одам булар...

Яна бир кун Салимхон бир муносабат билан шу тўғрида ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайдиган қатъий сўз айтди: «Сенинг учун мен уйлайман, сенга ҳеч уйлаш керак эмас», деди. Муниسخон бу сўзни эшитганидан сўнг Мухторхондан яна «ўртача одам бўлиш» белгиларини излади, топди, анчагина топди, аммо хилватга кириб йиғлар эди. У узини турмага олиб кетилаётган маҳбусдай сезарди: унда қанақа хулқлар бор эканини билмайди; бир ёқдан тузукроқ камерага тушсам гўрга эди деса, иккинчи ёқдан қандай камера булмасин, ҳозирдан кўникишга мажбур.

Унинг сўнгги кунларда қиладиган иши Саидийдан нуқсон, Мухторхондан фазилат излашдан иборат булиб қолди. У Саидийнинг фазилатини нуқсонга, Мухторхоннинг нуқсонларини фазилатга айлантлар эди. Бу қийин иш бир неча ҳафта ичида уни шунча сўлитдики, Саидий уни кучада кўриб дарров пайқади.

— Нима бўлди, тобинг йуқми? — деди унинг кўзига тикилиб.

Муниسخон ерга қаради.

— Йуқ... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ булган эмасман.

— Рангинг қочгандай...

— Сенинг ҳам...

Бу тўғри, Саидийнинг ҳам ранги кетган, чунки у ҳам бир неча ҳафтадан бери, Муниسخон сингари, шу қийин ишни қилар — Муниسخоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Икковининг фарқи шундаки, Муниسخон узини алдай олмаган — фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясашдан ожиз келган минутларида йигларди, Саидий эса ичар эди.

Иккови узоқ жим қолганидан кейин Саидий:

— Қутлашим мумкинми? — деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб булгунча кўздан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин! — деди Муниسخон узини хурсанд кўрса-тишга тиришиб.

Муниسخон шу билан, булажак куёвини яхши куришини, узини бахтиёр ҳисоблашини билдирмоқчи булди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай, Муниسخоннинг шу ҳаракати унинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Саидий унинг билагидан ушлаб:

— Орамизда...— деб гап бошлаган эди, Муниسخон сўзни кесди.

— Булди, булди... Қалин уртоқ эдик, аммо нима булиб ушандайлар... булганига ўзим ҳам ҳайронман.

Саидий унинг билагини секин қўйиб юборди.

XXXIV

Муниسخоннинг тўйи шу йилнинг кузида буладиган эди. Саидий сўнгги ойлар ичида Муниسخоннинг фазилатларидан нуқсон ясашдан чарчаб, ўзига тасалли бериш учун янги, ўз назарида ундан кўра жўнроқ иш топди, қачон шу тўғрида уйласа дарҳол узига-узи: «Мен уни олмоқчи эмас эдим, муҳаббат боғлаганим йуқ», дейдиган ва кўнглининг фарёдини ичкилик билан босадиган булди.

Бусиз ҳам «маст булиш пайшанбалари» Аббосхон, Салимхонлар суҳбати, домла билан булган утиришлар — ҳаммаси Саидийга рюмка тутар, қаерга борса қаршисидан шиша чиқар эди.

Бу орада Сорахон унинг олдига тез-тез кириб турадиган булди. Қачондандир бошлаб чой ва овқатни оқсоч

хотин эмас, Сорахон олиб кира бошлади, яна кечалари кириб Саидийнинг чойга майлини ҳам сўраб қуяр эди. Бундан кейин тез фурсатда домланинг хотини ҳам юз куришди. Пакана, ориқ, юзи кукимтир — заҳил бу хотин Саидий билан биринчи куришганда «узимнинг ўғлим буласиз», деди, иккинчи куришганида эса титраб-қақшаб оқсоч хотиннинг ярамас хулқлари бор эканини айтиб берди. У худди ҳозир шу оқсоч билан уришаётгандай, юпқа лаблари бир-бирига тегмай, заҳил ранги кулранг бўлиб кетди, куз жияклари қизарди. Саидий буни «Нега чой, овқатни оқсоч хотин олиб кирмайди?» деган сўроғига жавоб деб ўйлади.

Сорахон бир кирганда Саидий бошқа гап тополмай:

— Оқсоч хотин шундақа ёмонми, Сорахон? — деган эди, Сорахон қул силтаб:

— Онаминг ўзлари ҳам уришқоқлар, — деди.

Сорахоннинг онаси ҳар кирганда уйда кунгилсиз бир воқеа ёки жанжал бўлиб утгандай бир кайфият қолар эди.

Бир куни Сорахон ҳеч кутилмаганда бир иш қилди: Саидий бир кечаси одатдагидан кўра ҳушёрроқ келди-да, яна кўчага чиқиш нияти булганлиги сабабли ечинмай, каравотга чўзилди. У ҳаёл суриб ётганида секин эшик очилиб, Сорахон чойнак олиб кирди. Саидий ўзини уйқута солиб ётаверди. Сорахон қулидаги чойнакни каравотнинг боши томонидаги курсига қўйди-да, Саидийни уйғотди. Саидий уйғонмади. Сорахон уни учиб қолган гумон қилиб секин оёқ кийимини ечди, устига кўрпа ёпиб чиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб, чойнакни олиб кўрди. Бу — совуқ чой эди. Учиб қолган одамнинг оёқ кийимини ечиш, устига кўрпа ёпишни ҳар ким ҳам билади, аммо ўшандай кишининг бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганда қули етадиган жойга совуқ чой қўйиш ҳар кимнинг иши эмас! Наҳот Сорахон шуни билса! Демак, туппа-тузук! Саидий шифтга қараб узоқ уйланиб ётди. Унинг куз олдидан бу кунгача кўрган қизлар ўта бошлади. Буларнинг ичида Сорахон қулидаги чойнаги билан ажралиб турар эди. Саидий шунча вақтдан бери биринчи мартаба унинг афт-бошига тузукроқ қарашга қарор берди.

Эрталаб Саидий Сорахонга миннатдорчилик билдирмоқчи булган эди, эрталабки чойни, нима бўлиб, яна оқсоч олиб чиқди. Сорахон шу куни кечқурун ҳам чиқмади ва шунақаси уч кун йўқ бўлиб кетди. Учтинчи

кун кечқурун Саидий Мирза Муҳиддин билан чиқиб кетаётганида уни дарвозанинг олдида учратди. У духоба паранжи ёпинган, қўлида чиммат, кучанинг нариги юзидаги бир қиз билан хайрлашар эди. Саидий у билан сўрашмоқчи булиб Мирза Муҳиддиндан кейин қолди. Сорахон юзини чиммат билан тўсиб, Мирза Муҳиддинни утказиб юборди-да, узига одат бўлмаган бир абжирлик билан бурилиб бир қадам ташлаганида Саидийга тўқнаш келди. Саидий сўрашгани қўл узатди.

— Нима булди, Сорахон, чиқмайдиган булиб кетдингиз? — деди кайфдан қисилиб милтиллаб турган кўзларини унинг кўзига тикиб.

Сорахон бу қарашга бардош беролмай, унинг кукрагига қараб туриб:

— Қовун сайлига чиққан эдик...— деди ва Саидийнинг оқ шоҳи кўйлагига қаердандир илашган қизил ипни олиб ташлади.

Чойнак уни ҳамма қизлардан ажратган булса, бу ипни олиб ташлаши уни Саидийга озгина яқинроқ келтирди. Оқ кўйлакка қизил ипнинг ёпишиб туриши бир нуқс — камчилик. Ҳар қандай камчиликни шу камчиликдан манфаатдор бўлмаган киши тез пайқайди. Демак, Сорахон Саидийнинг нуқсонли булишидан манфаатдор эмас!

Саидий Сорахоннинг тез-тез кириб туришини илтимос қилди, бу илтимосни хайрлашишда бошқа гап тополмагани учун қилмади, лекин нима муддаода қилганини очиқ билмас эди. Шу кўришишда Саидий катта бир нарса кашф қилди: Сорахоннинг кўзи қора, киприклари бу кунгача кўргани ҳамма киприклардан узун.

Шу кундан бошлаб Сорахон ҳар кирганида Саидий янги бир нарса кашф қила бошлади... Ахири бир куни «Сорахон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ», деган фикрга келди, бир ҳафтадан кейин эса бу фикрга яна янги бир фикр қўшди: «Баъзи қизлар чиройли булса ҳам истараси совуқ бўлади, ҳуснда истаранинг аҳамияти зур».

— Муҳаббат нима? — деди Саидий бир куни Жамол Каримийга, бўшатган рюмкасини столга қаттиқ қўйиб.— Ҳайвоний хоҳиш, лекин унинг яланғоч узи эмас, ҳисдан гуллар ясаб безалгани. Бу гуллар қуриб тушса, ҳайвоний хоҳишнинг ўзи қолади. Шу сабабли никоҳ учун муҳаббат шарт эмас. Шунинг учун «Бу хотин хунук, буниси чиройли», дейишда маъно йўқ.

Бу тўғрида шунча кўп гапирдики, Жамол Каримий

«Мени яхши кўрган қизимдан айнитмоқчи», деган шубҳага тушиб:

— Муҳаббат борми, йўқми, хунук хотин яхшими, чиройлигимми, бундан қатъий назар, уша қизни оламан,— деди.

Саидий учун эса у уша қизни оладими ё бошқаними — барибир, фақат муҳаббатнинг йўқ эканига ва турмуш учун чиройли хотиндан хунук хотин яхшилигига ишонса бўлгани эди.

Бир куни Саидий газетага шошилинич равишда тушириладиган кампания материалларини ишлаб, ишга бормади, тушки овқатдан сўнгги бир соат истироҳатини ҳисобга олмаганда, бу куни эртадан кечгача ишлади. Унинг кўзлари шунча толдики, яқин нарсалар узоқ, тиниқ ранглар хира кўринар эди. У қаттиқ бир керишиб ўрнидан турганида кўзи қоронғилашди, боши айланиб, қулоғига гувиллаган товушлар эшитилди, секин ташқарига чиқди. Ҳозиргина тинган уткинчи ёмғир кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чангни босган. Ҳаво соф. Дарахтларнинг барги тиниқ кўк ва улардаги ёмғир томчилари, ботиб бораётган қуёшнинг қизғиш нурида жилваланар эди. Саидий панжаларини чалмаштириб боши орқасига қўйганича узоқ айланиб юрди. У уйдан чиққанидан бошлаб қайтиб кирганича хаёлдан бушамасди; шунча хаёл сурар эдики, ҳатто оёғини артмасдан кириб кетганини столнинг олдига борганида орқасига қарабгина билди. Буялган полнинг бир неча ерида оёқнинг изи қолди. Эшикка яқин ерда эса пошнадан кўчган бир парча лой ҳам ётар эди. Саидий оёғини артиб кирди-да, яна ишга утирди, қоронғи тушиб чироқ ёқилгунча яхши ишлади, аммо чироқ ёқилгандан сўнг эшик олдида ётган бир парча лой унга халал бера бошлади: супургини олиб кириб, энди энгашганида Сорахон кириб қолди.

— Вой улай, Раҳимжон ака,— деди Саидийнинг кўлида супурги кўриб.— Сиз ишлаб утирганингиз учун ювдирмаган эдим. Қўйинг, бемаҳалда, ёмон бўлади...

— Озгина...— деди Саидий супургини ундан олиб қочиб,— шундай... мана шу лойни...

Сорахон қўймасдан супургини олди ва уйни супурди.

— Хаёл суриб оёғимни артмасдан кирибман. Шунча парво қилмай десам, яна кўзим тушади.

Сорахон эшик олдидаги латгани олиб кириб, оёқ изларини артиб олди. Сорахон то бу ишларни қилгунча Саидий яна талай нарсалар кашф қилиб қўйди, кейин

Сорахон жувон булганда қандай хотин булишини куз олдига келтириб кўрди: жувон булганида тулишар, тулишганда ёмон булмас...

— Ишингиз булаёздими? — деди Сорахон дераза ёнидаги креслога утираётиб.— Овқат яқин...

Унинг шоҳи куйлакни кутариб турган кукрагига кузи тушган Саидийнинг қулогига бу товуш жуда майин ва ёқимли эшитилди.

— Ишни-ку, ҳар қачон йиғиштирилса булаверади, аммо иштаҳа йўқ... Билмадим, куни бўйи бир жойда утирганданми...

— Йўқ, мен-чи, мен куни бўйи юрдим. Менинг ҳам иштаҳам йўқ. Ёмғир ёққанга суюнган эдим, ҳаво салқин булса...

У сўзини тамом қилмасдан Саидийнинг столи ёнига келди. Саидий эса унинг яна ҳам яқинроқ келишини хоҳлар эди, келмаганидан кейин икки тирсагини столга қадаб, Сорахонга яқинлашди.

— Сизнинг ҳам менга ухшаш ёзлигингиз йўқ экан,— деди Сорахоннинг қулини ушлаб.

Сорахоннинг қулига Саидийнинг эмас, йигитнинг қули тегди. Сорахон ҳуркиш акс этган ҳаракати билан шуни билдирди. Саидий буни фаҳмлаб дарҳол қулини олди-да, шу дамни совутмай ўз билагининг терисини чўзиб курсатди.

— Кўрдингизми, мен шунча семиришим керак...

Сорахон ўз билагига қаради. Саидий унинг билагига эмас, стол устидаги бошқа бирон жонсиз нарсага қўл узатгандай беғараз ҳаракат билан унинг билагидан ушламоқчи ва терисини чўзиб курсатмоқчи бўлди. Сорахон қулини олиб қочди ва кулди. Шу кулги Саидийнинг кейинги ҳаракатига йўл очди. У Сорахонни иккала билагидан ушлаб ўзига тортар экан, ичида аввал «бу қандоқ бўлди, бу қандоқ бўлди», деди, кейин эса «аввал буни упай, қандоқ булганини кейин суриштираман», деди.

XXXV

Сорахон питиллаб қуймадими, ё биров кириб қолишидан ҳадиксирадими, ишқилиб нима бўлди-ю, Саидий Сорахонни ўша куни ўша тобдаги хоҳишича тузукроқ упа олмади.

Икки кун йўқ булиб кетган Сорахон учинчи куни кечаси кулимсираб, зада булган отдай ҳурка-хурка кир-

ганида, Саидий яна унинг билагидан ушлади; аммо негадир бу сафар ҳам муддаосидагича уна олмади. Тузукроқ упиши учун, назарида нимадир кам эди. Сорахон деярли ҳар куни киради. Саидий ҳар сафар кеча мулжаллаб қуйганича амал қилади, аммо кам нарса ҳамон кам бўлиб келар эди. Кейин у, «кўнгилдагидай бўлиши учун ҳар икки томоннинг ҳам интилиши шартдир», деган фикрга келди. Орада уч ҳафта утгандан кейин бу шарт ҳам жойига келди. Аммо Саидий ҳамон норози эди. Ахир бир куни ўзидаги бу туйғуни таҳлил қилиб, «чиройли қизларни севиб изтироб чекиш, хунукларнинг бошини айлантириб эрмак қилиш — йигитлик ёшининг оғриғи», деган натижага келди.

Албатта эрмак. Наҳот уни упиш бошқа ҳақиқий упишлардай муҳаббат ҳоврини бир оз пасайтириш булса!

Никоҳ учун хотиннинг чиройлигидан хунути яхшилиги, муҳаббат ҳислар билан безатилган ҳайвоний хоҳишнинг ўзигина эканлигига Саидий қанча бошқаларни ва шу билан ўзини ҳам ишонтиришга уринса, Муниسخоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаса ҳам, ҳарҳолда, Муниسخон Муниسخонлигида қолди. Муниسخон билан биринчи марта учрашувини хотирлашнинг ўзи бу фикрларнинг ҳаммасини пучга чиқарар ва бунга ўзини яна ишонтириш учун ойлаб Жамол Каримийнинг миясини қоқиб қўлига беруви керак булар эди.

Саидий нима учун университетга киргани қанчалар машаққат тортди? Университет уни Муниسخоннинг кўзи тушадиган йигитлар қаторига қўйиши керак эди. Энди у нега мартаба, бойлик орттириш учун бунчалик жонини жабборга бераётир? Мартаба, бойлик — уни бошқа ҳамма эркаклардан ажратиши, Муниسخоннинг диққатини жалб қиладиган ўринга қўйиши керак эди.

Бироқ Саидий кечикди. То у мартаба зинасидан кўтарилиб оламдаги ҳамма эркаклардан юқорига чиққунича бошқа киши — Мухторхон ўзининг аллақандай фазилати билан Муниسخонни ўзига қаратиб олди.

Аммо Саидий ўзини унча ҳам кечикмаган ҳисоблар эди. У ўзини мартаба поғонасига қадам қўйиш олдида турган ҳис қилар ва сўнгги қадамни ташлаш, назарида, жумҳурият матбуотининг бир шовқин кўтарилиши билан бўлиши керак эди.

Нега матбуот шовқин кўтармайди, нега Аббосхоннинг «Саидий ўзбек адабиётининг ифтихори бўлажак» деганини газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан сарлав-

ҳа қилмайди? Ахир буни Аббосхонгина эмас, ҳамма билади-ку! Талантнинг қадрига етадиган Муродхужа домла бунга ишониб неча минг сўм сарф қилди. Маҳмуджон афанди узининг Туркияда кўрган адибларига таққослаб, «бошқа қобилият эгаларининг бир йилда босадиган йулини Раҳимжон бир ҳафтада босади», деди.

Ҳақиқатда эса Саидий ёзувчиликда сўнгги зинага қадам босиш эмас, биринчи зинадан ҳануз оёғини кутаролмаган эди. У, шунча вақтдан бери «Ошиқлар», «Қаландар» сингари яна икки-уч ҳикоя ҳам шунча шеъргина ёзди, холос. У уз доирасидаги танқидчилар, адабиёт назариясининг етакчилари таълими билан атоқли ёзувчиларнинг атоқли бўлувлари сирини очмоқчи бўлиб, бундан илгарироқ «оламнинг бузуқ эканини ва яна бузилиб келаётганини» очиб қўйди. Бурун Ёқубжондан ҳам камгап бўлган Саидий, гап мавзуи оламнинг бузуқлиги ҳақида кетганда, Маҳмуджон афандидан ҳам сергап бўлар эди. Унинг адабий фаолияти «оламнинг бузуқ» эканини биладиган одамлар билан суҳбат қуриш, билмаганларга тушунтириш бўлиб қолди. У сўзлайди, фикрига қўшилмаган одамни мия механизмидан бирон винти тушиб қолган гумон қилади. Кенжа, Теша сингари кишиларнинг эса мия механизмидан бирон винти эмас, бутун бошлиқ бир парраги тушиб қолган ҳисобларди.

Унинг учун мия механизми бутун кишилардан бири — Илҳом. У Саидийнинг тилига тез тушунади, бирон фикрни англатиш учун бирон имо кифоя. Бир куни «сиёсат ёмон» демоқчи бўлганини Илҳомга кўз ва юз ҳаракати билан англатишга муваффақ бўлиб шунча завқ қилдики, ичида «ер юзида иккита ақлли одам бор: бири — мен, иккинчиси — Илҳом» деб қўйди.

Уз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини Саидий ақлли, ҳаммасининг мия механизмини бут ҳисоблар, буларни «тушунадиган одамлар», деб атарди.

— Мен уйлайман биз мохов эмасмиз, — деди Ёқубжон, бир куни босмахонада Саидийнинг биқинига туртиб, — йуқ, агар мохов бўлсак уни айтинг...

— Хуш? — деди Саидий, қўлидаги оттискларни улчаётиб.

Ёқубжон жавоб бермай, қўлидаги узи терган бир неча сатрли набордан оттиск олиш учун пресс ёнига кетди. У қайтиб келиб изоҳ бермоқчи эди, аммо метранпаж рухсатсиз ҳарф териш мумкин эмаслигини айтиб, оттиск олгани қўймаганидан кейин, вёрстка тамом

булгунча индамай, терган наборини тарқатиш билан овора булди. Метранпажнинг бу гапи Саидийга ҳам тегди, чунки у ҳам ҳар замон ҳарф теришни машқ қилар эди.

— Ҳеч шубҳасиз, биз мохов эмасмиз,— деди Саидий кучага чиқишганда.— Нима эди?

— Ҳамма гап ейди, биз нега емаймиз? Гап — кузнинг зеб-зийнати...— деди Ёқубжон.

Саидий, журналар тушунадиган одамлар булса, гап ейишга тайёр эканини билдирган эди, Ёқубжон эртасига журналарни ном-баном айтди. Булар орасида Саидийга унча синашга булмаган бирмунча киши, жумладан, вилоят ижрокомининг собиқ секретари, ҳозир мактаб мудури Зокирхон ҳам бор эди.

Саидий Зокирхонни Салимхоннинг уйида, терговчи Мирза Муҳиддин ҳикоя юзасидан тергов юргизганини айтиб, ёзувчиларнинг қурқоқлигидан шикоят қилган кунни кўрган эди.

Зокирхон ер ислоҳоти утказилаётган вақтда бир неча масъул ишчилар билан бирга вилоят партия комитетига ариза берди. Гуруҳ шикаст еди: булардан бир неча киши партиядан учирилди, бир нечаси тавба қилиб, тавбаси рост эканини ер ислоҳоти вақтида кўрсатди. Зокирхон эса ёлгондакам тавба қилди, орада бир неча ой утказиб туриб, вилоят партия комитетига қарши гуруҳ ташкил қилди, гуруҳ тор-мор этилди. Урганган қиморбоз турли йуллар билан пул топиб қиморга бой бергандай, Зокирхон ишлаб-ишлаб эътибор орттиради-да, бу эътиборга бир гуруҳбозлик қилиш билан барҳам беради. Бу шунча кўп такрорландики, бутун шаҳар уни танир ва ҳамма унга «гуруҳбоз» деб қулини биғиз қилар эди. Зокирхон қулига кичкина чамадонини олиб, кучага чиққан кун иш ҳамма билар эдики, бир иш қилган ва ариза бергани марказга кетаётир. Оқибат, бу курашда Зокирхон шунча ҳолдан тойдики, ким ёрдам қулини чўзса, унинг башарасига қарамасдан қул узатадиган булди. У ҳам оламдан норози, шунча норозики, ҳатто биринчи гап мажлисидаёқ Саидийга ёқа қолди.

Бошланишда бешта булган журналар сони ойнанинг охирида тўққизга етди ва Саидий буларнинг ҳаммасидан ҳам мамнун эди.

— Гап мажлиси — каъба уйи, унда нима гуноҳ қилинса гуноҳ дафтарига ёзилмайди, аммо гап шу ерда қолиши керак, бу шарт,— деди бир сафар Ёқубжон суяк кемираётиб.

Зокирхон кулди.

— Ҳа, бўлмаса шу ерда ҳам мафкура суриштиринг!..
Зиелилар қурултойи эмас бу ер!..

Гап бошланиши вақтида «гуноҳ» ҳисобланган сўзлар кейин-кейин оддий сўзлар қаторига кириб қолди. Саидийнинг назарида, оламнинг ҳамма ери бузук, оёқ босадиган ери йўқ, фақат шу гап-мажлисларигина тузук, шунинг учун шу гап-мажлисларидагина ўзини фароғатда ҳис қилар эди.

Бир сафар қотма, Маҳмуджон афандидай товуши ингичка бир муаллим искарддан бир қултум ортиқроқ ичиб олиб, кукрагига муштлади.

— Мен ўзимга тўқ, ҳар куни қазили ош ейман, аммо ичимга ош эмас заҳар киради. Зиелилар қурултойида мени сукдилар. Суксинлар!

Жамол Каримий Зокирхонга қаради. У уз навбатида Саидийга қаради. Саидий ерга қаради.

— Нима қилиш керак? — деди муаллим давом этиб. — Қани?

— Ташкил қилиш керак... — деди Зокирхон кулимсираб.

Нима ташкил қилиш керак эканини ҳамма билар эди.

Ёқубжон ҳозир гушт ўғирлаб еган мушукдай, лабларини ялаб, ҳаммага ер остидан қаради.

ИККИНЧИ БУЛИМ

I

Саидий Мухторхонни туй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб, ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедаво-ку! Қаншари паст, икки кўзи лойга тушган мунчокдай, бет суяклари чиққан. Қулоқлари елпигичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган. Наҳот Муниسخон бунинг фақат бойлигига учган бўлса! Бошқа бир нарса ҳам бордур. Мухторхонни, шу оддий бир киши, ибтидоий мактабнинг муаллимини Аббосхондан тортиб Маҳмуджон афандигача ҳамма иззат қилади. Маҳмуджон афанди у билан сурашганда энгашиб, кўлини упуғудай булади. Саидий унинг Муродхужа домланинг уйида Аббосхон, Салимхонлар билан сенсирашиб, ҳазиллашиб, кулишиб утирганини кургандан кейин, «ҳарҳолда бу одамда бир сир бор, бир тилсимнинг калити бунинг қулида бўлса керак», деган фикрга келди.

У бир вақтлар Муниسخоннинг турар жойини тасаввур қилолмай, «дарвозаси оддий дарвозалардан бўлиши, унинг ичи ҳам шундай оддий деган сўз эмас, ким биледи, бунинг ичида қандай сирлар бор» деганидай, Мухторхоннинг ташқи кўриниши тўғрисида ҳам шундай уйга борди. Унинг қаршисида утирганида ҳар дам ундан бирон мўъжиза кутар эди.

— Дарвоқе, поччангиздан салом. Хаёлимдан кутарилибди...— деди Мухторхон Мирза Муҳиддин билан шахмат уйнаб утириб.

Саидий бир чўчиб тушди: Мухторхон Муҳаммадражабни танир деб сира уйламаган эди.

— Саломат бўлсин,— деди Саидий шошиб,— танир экансиз. Купдан бери хат олганим йуқ.

Мирза Муҳиддин қалтис бир шах берган эди. Мухторхон уйланиб қолди. У шоҳни қайси катакка қуйса фойдалироқ бўлишини уйлаб:

— Ҳимм... Куп хат ёзишмаслик керак...— деганини ўзи ҳам билмай қолди.

Саидий ҳайрон булди ва бу суздан мутлақо Муҳаммадражаб таъқиб остида деган мазмунни тушунди.

— Ҳозир қаерда?

— Гарди...— деди Мухторхон ва Саидийга энди жавоб бераман, деб турганида Мирза Муҳиддин бир пиёда суриш билан уни яна илгариги аҳволга солди, Мухторхоннинг фикри яна мудофаа билан банд бўлиб, нима деганини ўзи билмай жавоб берди,— ҳимм... Ўзгантда... Шах! Ҳимм... Ўзгантда... Йук, йук, очмас... Уз... гантда...

— Ўзгантда нима қилади? — деди Саидий.

Аббосхон кулди. Мухторхон Мирза Муҳиддинни мот қилишга шошилиб, Саидийнинг саволини жавобсиз қолдирди. Аббосхон ўрнидан туриб, Саидийнинг ёнига келди-да, унинг елкасига қулини ташлаб, яна кулди.

— Ўзгантга боришини хоҳламайсизми?

— Нима қилади у, Ўзгантда? — деди Саидий Аббосхоннинг кулишидан шубҳага тушиб.— Ростдан Ўзгантдами?

— Билмадим. Ҳай, Мухтор, Муҳаммадражаб қаерда?

Мухторхон жавоб бермади. Аббосхон Саидийни диванга олиб кетди.

— Бу киши Муҳаммадражабни қаердан танийди?

— Ҳой, менга қара, Мухтор,— деди Аббосхон, ҳамон илжайиб,— сен Муҳаммадражабни қаердан танийсан?

Мухторхон мот қилишга шошилар эди:

— Шах. шах... Биз ҳаммани таниймиз... Биз ҳаммани... гарди... Сиз бизни танитайсиз, холос. Шах, шах. Мот!

Мухторхон мот қилиб мамнуниятдан қизарди.

— Сиз бизни танитайсиз-да, биз сизни таниймиз. Раҳимжон Саидийни биламиз,— деди доналарни қайтадан тераётиб.

Муҳаммадражабнинг ростдан ҳам Ўзгантда эканини айтиб, Аббосхон Саидийни тинчитди, аммо бу ҳақдаги изоҳни кейинга қўйди.

Шу куни Мухторхоннинг нимасидир Саидийга ёқди, шу қадар ёқдики, эртасига Ёқубжонга «Мухторхон тушунадиган одам кўринади», деди. Ёқубжон эса Мухторхоннинг таъриф-тавсифини қилди. Унинг сўзича, ер юзида мия механизми бутун одам битта булса, уша — Мухторхон эди.

— Куп иш кўрган одам,— деди у.— Қулидан ҳар иш келади. Мен уни яқиндан танитайман, аммо биламан.

— Бизнинг йулларга ҳам юрадимми?

— Унисини билмадим... Юрмаса ҳам, ҳарҳолда, шундай ишимиз бор эканини билса, бориб ҳукуматга айтмайди.

Аммо Мухторхоннинг яхши томонлари Мунисхонга куёв бўлиш учун кифоя қилмас эди. Ҳарҳолда, Мунисхоннинг шу бедавога нега кунгил берганлиги, бу одамда қандайдир сир борлиги, бу нимжон одамнинг қулида қандай тилсимнинг калити бўлуви мумкин эканлиги Саидийга қоронгилигича қолди.

Саидий тўй куни эрталабдан уйини ичкаридан беркитиб олиб, кечгача ичди. Рюмка кетидан кутарилаётган рюмка истаган жойига бориб тушмас, ичган сайин узида ичишга каттароқ хоҳиш сезар эди. У тўйга боролмади, бормоқчи ҳам эмас эди. Тўйнинг қандай утганини эртасига Сорахон сўзлаб берди: Мунисхон йиглабди, Салимхон уни урибди. Ичкарида анча дилсиёҳлик бўлибди.

II

— Сиз Мунисхон уртоғимни яхши кўрар экансиз, эшитдим...— деди Сорахон бир кечаси Саидийнинг хужрасига кирганида.

Саидий, тошойналарнинг қирралари ёруғ чирог шуъласида ранг-баранг зиё берган катта жавонга терилган китоблардан бирини олар экан, электр қуввати теккандай бир ирғиб тушди ва олаётган китобини ярим сугурилган ҳолича қолдириб, Сорахонга қаради.

— Бирга юрган булса яхши кўрган булаверадими? Рост, бирга юрдик, аммо беғараз...

— Бе, худо... беғараз эмиш! Йигит билан қиз бирга юрар эмиш-да, беғараз булар эмиш!..

— Нега, мана икковимиз куп ёлғиз қоламиз. Мана ҳозир ҳам... беғараз гапиришамиз-ку?..

— Упишганларимиз, қучоқлашганларимиз гаразга кирмайдими?

Саидий жавоннинг олдига нега келганини ҳам унутди, келиб жойига утирди. У узининг айтган гапидан хижолат бўлди.

Бундан бир неча ой бурун Қирғизистондан келган бир қирғиз меҳмонга домла Саидийни «куёвим», деб таништирган, Саидий баъзан овқатни ичкарига кириб сўйдиган бўлиб, оилада домланинг унғ қули ҳисобланар эди. Бундан ташқари, домла бир куни у билан майхурлик қилиб утириб, «Раҳимжон, Сорахон билан шўхлик

қилманглар... Ҳар ишнинг вақт-соати бор... Рузани дастурхон устида туз билан очадилар...» деган эди. Гап шу даражага етганда Саидий Сорахонга «Мен сен билан бегараз гапиришаман», деб утирса, тагин ҳам Сорахон йиглаб чиқиб кетмади. Саидий сўзининг мантиқсиз эканига иқроп бўлиб, кейиндан Сорахоннинг кўнглини олди. Саидий шу куни биринчи мартаба узига узи ҳисоб берди, оқим узини қаёққа олиб кетаётганлигини фаҳмлаб, кўзини чирт юмди-да, «хайр, нима булса булар...» деб кўл силтади.

Шундан кейин у Сорахонга эр бўлишга кўника бошлади ва авваллари ҳуши келганда, кейин-кейин доимий равишда оилада узини куёвдай тутадиган бўлди.

Сорахон билан Саидий орасидаги алоқанинг жиддий тусга кириви таниш-билиш, қавм-қариндошларгача маълум бўлиб, Сорахоннинг онаси ҳаммага «биттаю битта қизимга ичкўев орзу қилиб юрар эдим, худо ниятимга етказди», деб юрди.

Муродхўжа домла ҳам мамнун. У энди Саидийнинг олдига бир хайрихоҳ бўлибгина эмас, қайната бўлиб кирар эди.

Саидий Сорахонга эр бўлишга кўника бошлади, энди «булажак никоҳ бутун бойлик хазинасининг калитини кўлимга топширади», деб билуви керак эди. Саидийни шундай уйга олиб келиш домладан кўп меҳнат талаб қилмади. Домла мулкларига келган солиқ ёки далага қайси ҳукизни юбориш керак эканлиги сингари масалаларда Саидийга маслаҳат солар экан, Саидий узини бутун мулк-амлокка шерикдай сезар эди. Кейинги вақтларда домла шундай масалаларда ундан маслаҳат сўраш ўрнига, тўғридан-тўғри рухсат сўрайдиган ва Саидий қилма деган ишни қилмайдиган бўлди.

Саидий узининг «хунук булса ҳам истараси иссиқ» рафиқаси билан Муродхўжа домланинг меросхўри! Домла шу тўғрида гапирганда, Саидийнинг назарида домла бу бойликларга яна кўп бойликлар қўшиб булганидан сўнг кўп турмай уладиган кўринар эди.

Ер-сув, бир неча авлоднинг қўшимчалари — тўлдиришлари натижасида сарой ҳолига келган ҳовли узининг «Боғи эрами» билан Саидийники. Оёқ остидаги сомон парчасидан тортиб томдаги йилдирим соқчисигача Саидийга қарайди. Шунинг учун бирон дарахтнинг пўстлогига етган зарардан тортиб, ёмғир ёққанда деворнинг нам тортишигача Саидийнинг диққатини жалб қилар ва кўнглига ғашлик солар эди.

Саидий баъзан кечалари кўрпада уйгоқ ётиб туш кўради. У оламшумул ёзувчи: америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ун икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сўнг бу сергавго, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучоғига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гузал ерига солган қасрида утириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги утлаб юрган қуйқўзилар, йилқилар, тоғ ён бағирларида усган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оққан қўшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда нилуфар гуллари, хурмо ва апельсин дарахtlари ўстиради...

Саидий шу қадар кўп хаёл сураб ва бу манзарани тасаввур қилар эдики, бу водий, ундаги қаср худди яқинда кўриб келгани жойдай кўз олдида турар эди.

Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. Домланинг меҳмонхонасига кўчиб келиш уша водий, уша қаср, уша Ариадна, уша гурраклар гуриллаб, асаларилар гул сўриб юрган жаннат томон босилган биринчи қадам эди.

III

Муҳаммадражабни эсон-омон жўнатиш учун қамалиши шарт бўлган маҳалла қўмиссиясининг раиси Мавлонқулов терговчи Мирза Муҳиддин томонидан эҳтиёт чораси кўрилгунча, бир йилдан ортиқроқ қамоқда ётди. Бу муддат унга неча йил кўринса кўрингандир, аммо қўлида бир ярим яшар угилчаси билан қолган хотинининг назарида бутун бир умрдай туюлди.

Эри бор вақтда кундалик тирикчилик аранг ўтиб турган эди, эри қамалиб, орада бир ҳафта утар-ўтмас, рўзгорга қўл кетди. Икки ой ўтмасдан рўзгорда сотарли нарса қолмади. Бундай вақтларда ичкари хотинлари учун «осмон йироқ, ер қаттиқ» бўлади. Қавм-қариндошлар ҳам умр бўйи боқолмайди, ахир! Саводи йўқ, бўлганда ҳам паранжи билан столда ўтириб бўлмайди. Столда ўтириш учун эмас, замбил кўтаргани ҳам очиқ юз, бўш қўл керак.

Саккиз ой утгандан кейин маҳалла фаоллари, гуноҳкорнинг ҳамкасабалари — шувоқчилар иттифоқнома ёзиб уни кафилга сурашди. Терговчи Мирза Муҳиддин порахур Мавлонқуловни кафилга бериш мумкин эмаслигини билдирди.

Гуноҳи порахурлик, аммо вақт утган сайин унинг устига янгидан-янги мағзавалар тукилар эди: у — порахур, у — хотинбоз, у — хотин-қизлар озодлигига қарши. Унинг бобоси табиб бўлган. У — аллақандай кишини ўгли билан улдириб, сигирини олган. Ишқилиб, Мавлонқулов ёмон. Агар бирор тентак ер юзидаги ёмонларнинг рўйхатини тузса, биринчи қилиб Мавлонқуловни ёзиши керак эди. Мавлонқулов жиноят қонунлари мажмуасининг ҳамма моддаси билан айбланарди. Терговчи Мирза Муҳиддин кафилга олмоқчи бўлиб келганларга шундай деди ва кулди.

Ахир бўлмади. Кафилга олиш умиди йуққа чиқди. Энди судни тезлатиш керак. Маҳалла фаолларидан бири унинг хотини қўлига оиланинг аҳволини тасвирловчи ариза ёзиб бериб, терговчи Мирза Муҳиддиннинг ҳузурига юборди.

Умрида маҳкама эшигини кўрмаган хотин учун шу аризани олиб бориб керакли одамга тутиш, юзишни билмай туриб дарёнинг ўртасига ўзини ташлашдай эди: суд идораси қандоқ, унда қандай одамлар ўтиради — буни ҳеч тасаввур қилолмас ва юрагини ваҳима босар эди. Аммо, нима қилсин, бошга тушгандан кейин киши юзишга эмас, учишга ҳам уриниб кўради.

Суд идораси тасаввур қилганича бўлиб чиқмади. Оддий бино, узи кўриб юрган одамлар. Бугун суд унинг кўзига стол ва қоғоздан иборат бўлиб кўринди. Мирза Муҳиддиннинг кабинети эшигига рўпара бўлганида, дастлабки ваҳима уни яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёйилган, ҳашаматли стол орқасида ўтирган Мирза Муҳиддин аризани олиб, хотинга ўтиргани жой кўрсатди. У аризани кўздан кечириб, ингичка ва қора қошларини чимирди-да, бир қўлини галифе шимининг чунтагига солиб, иккинчи қўли билан аризани стол устига қўйди; сунгра ўрнидан туриб нари-бери юрди; анчадан кейин тухтаб, аризага яна кўз ташлади-да, ўзини дарғазаб кўрсатишга тиришиб, лунжларини шиширди.

Ариза узатган оппоқ қўл чимматнинг остидан чиқиб турар эди.

— Мавлонқулов сизнинг кимингиз бўлади?

Хотин йиғи аралаш жавоб берди:

— Эрим булади...

Мирза Муҳиддиннинг икки кузи титраб турган оппоқ қулда эди.

— Порахурни шуро қонуни сира аямайди. Порахур шуролар ҳукуматининг душмани. Эрингиз шуролар ҳукуматига қарши...

Хотин аччиқ йиғи аралаш эътирози билан унинг сүзини кесди.

— Вой худо... Суд почча... Бу хусуматдан... Ҷузувоқчи бир камбағал. Ҳукуматга сираям қарши эмас. Ҳаммага тушунтириб юрар эди.

— Қаршилиғи кўришиб турибди-ку! Мана сиз, унинг хотини, сиз ҳам қарши. Нега булмаса шу чоққача паранжини ташламадингиз? Бу қаршилиқ эмасми? Ҳукумат паранжи ташласин, деганини эшитмаганмидингиз?

Хотин кўрқиб дудуқланди. У ҳозир паранжини бошидан олиб ташлашга тайёр, аммо унғайсизланар эди.

— Ё фақат шу ерга епиниб келдингизми? — деди Мирза Муҳиддин унинг унғайсизланганини сезиб.

— Ҷзим... Ҷялиб... — деди хотин ва чимматини юзидан туширди.

Давомли ғам-койишдан сулиброқ қолган булса ҳам, бу тиниқ юз, қизил гулнинг ғунчасидай оғиз, еш йилтираб турган узун қора киприкларни кўриб, Мирза Муҳиддиннинг кўзлари уйнаб кетди, аммо сирни бой бермасдан қовоғини солиб, аризани яна кўздан кечирган булди.

— Ҳуп, касби шувоқчиликми? Қандай шувоқчи, бойми, камбағалми?

— Ҷзимиз кучманчи... Ҳеч нарсамиз йуқ...

— Ҳуп. Мен ҳозир буюраман. Ишни топиб менга беришади. Эртага марказга кетмоқчиман, эҳтимол бирон ой қолиб кетсам. Шунинг учун бу кун кечқурун менга учранг, аризангизнинг жавобини оласиз.

Мирза Муҳиддин адрес берди.

— Ҳуп,— деди хотин адресни олиб.

Мирза Муҳиддин керишди ва телефонга қул узатди.

Шу бугун кечқурун бормаса эртасига терговчи марказга кетади, хотин унинг олдидан чиққандан кейиноқ тўғри уша адрес буйича эртароқ бориб, кучанинг бошида ўтирди.

Кечқурун кун ботиш олдида гузардан дабдаба билан ўтган пар отли извош кучанинг бошида тўхтаб, ундан

Мирза Муҳиддин тушди ва ҳеч қаяққа қарамай муюлишдаги ҳовлига кириб кетди.

Хотин орада ярим соат чамаси утказиб туриб кирганида уни бир йигит ташқарининг саҳнида қарши олиб, меҳмонхонага олиб кирди. Хотин чимматини қулига олиб эшикдан кирганда, Мирза Муҳиддин шоҳи кўрпа устида пар ёстиққа ёнбошлаб папирос чекиб ётар эди. Хотин бусагадан утиб, бир-икки қадам босар-босмас, утирмоқчи бўлган эди, Мирза Муҳиддин жой курсатиб кўрпачага таклиф қилди. Унинг кўзлари қисилган, қизарган, сўзлари мулойим эди. Хотин паранжи-чимматини дераза олдида турган стол остига тикди-да, худди уйилиб кетадиган муз устида тургандай, кўрқиб, қалтираб, кўрпачага утирди. Давомли ғам-койишдан оқаришган юз ҳозирги кўрқувдан буз бўлиб кетди. Жимлик чўкди. Қаердадир ургимчак уяга илинган пашша гингиллар эди.

— Ёзилиброқ утирсангиз-чи! — деди Мирза Муҳиддин қисилган кўзларини хотинга тикиб. — Ёзилиб утираверинг, бу ер маҳкама эмас...

— Яхши утирибман...

Мирза Муҳиддин гоҳ жиддий гапириб, гоҳ суюқлик қилиб хотинни юқорироқ утиришга ундар ва ҳар сафар уни бир оз юқорига силжитар эди.

— Мен ишни куриб чиқдим... — деди Мирза Муҳиддин ёстиқни хотин томонга қуйиб. — Иш зур...

У, бир учи хотиннинг тиззасига тегиб турган ёстиққа ёнбошлаб илжайди. Хотин қимтиниб узини орқага тортмоқчи бўлган эди, Мирза Муҳиддин қулини унинг елкасидан ошириб узига тортди. Шу дамда хотиннинг бошига бир неча фикр келди: биринчиси — аризанинг оқибатини билишдан воз кечиш, иккинчиси — яқинлашиб келаётган сассиқ оғиз ва ҳаяжондан қийшайган башарага туфлаш, учинчиси — Охунбобоевга арз қилман, деб кўрқитиш, тўртинчиси — дод дейиш ва энг охиргиси — юзини икки қули билан беркитиб куюниб йиглаш. Ягона йул — шу эди, шундай қилди.

— Хафа бўлманг, — деди Мирза Муҳиддин, сунг, дастурхон ва шиша кўтариб кирган йигитга юзланди. — Тергов аллақачон тамом булар эди, бироқ янгидан-янги жинойтлар очилаётибди... Бир иложини қиламиз...

Йигит рюмкаларга вино қуйиб бирини хотинга тутди.

— Ичинг шу аламларга!

Хотин кўз ёшини артиб бош чайқади. Бу йигит

қанчалик уриниб олдиролмаганидан кейин рюмкани Мирза Муҳиддин олиб, хотиннинг қаршисига чўккалади ва ишни бетухтов судга чиқаришни ваъда қилиб, бир рюмка вино ичирди.

Орадан икки кун утмай, дарҳақиқат иш судга чиқди.

Халқ суди ишни олганидан сунг, икки сутка унинг устида бош қотириб мағзини тополмади: «Ахир бу одамнинг асосий гуноҳи нима?» деган савол унинг бошига сўйил бўлиб тушар эди. Судья учинчи куни ишни қўлтигига қистириб, бош терговчининг олдига борди.

Бош терговчи судьянинг фикрини эшитиб, Мирза Муҳиддинни чақирди ва:

— Бу ишнинг ҳар бир варағидан шахсий гараз ҳиди келади-ку! — деди.

Мирза Муҳиддин «Бу қандай иш экан» дегандай, уни қўлига олди, варақлади-да, эслаганига ишора қилиб қошини керди.

— Хуш, қандоқ шахсий гараз экан?

— Порахур дейилади, порахурлигига далил йўқ. Хотин-қизлар озодлигига қарши дейилади, унинг қаршилиги нимадан иборат экани тўғрисида бирон қилмиши ишда кўринмайди. Хотинни зурлаган, одам улдирган дейилади, даъвогар йўқ. Ҳоказо ва ҳоказо... Ахир, бунинг асосий гуноҳи нима? Саккиз йилдан бери суд аппаратида ишлаб, бундай бетутуруқ айблов фикрини, бундай пуфлаб шиширилган ишни кўрганим йўқ.

Мирза Муҳиддин уйланиб қолди ва зўр бериб пешонасини уқалади, қоғоз устига тушган юмалоқ-юмалоқ кирларни пуфлаб ташлади-да, ишни варақлаб, газетадан қирқиб олинган хабарни кўрсатди:

— Гап мана бунда... фирқа матбуоти булган газетанинг обрўйини сақлашда... Газета уни порахурликда айблайди. Асосий гуноҳи шу, албатта. Бошқалари унинг томонидан шундай бир жиноят содир бўлуви мумкин эканига далолат қиладиган ёрдамчи фактлар. Албатта, жазо берилганда унинг порахурлигини назарда тутиб жазо берилади.

— Менингча, билъакс, бу фирқа матбуотининг обрўйини туқади.

Мирза Муҳиддиннинг аччиғи келди:

— Порахурлиги рост, мен буни шахсан биламан!

— Ишда бунга асос буларли ҳужжат йўқ.

— Ишда бор!

— Булса кўрсатинг... — деди судья қизишиб.

— Жонли гувоҳни ишга тикиб бўлмайди!

— Сиз айтган жонли гувоҳни мен танийман. Унинг узи ҳали суд олдида жавоб бериши керак. Яшириқча ипакфурушлик қилиб қулга тушган бир савдогар. Мен бундай масъулиятни ўз устимга ололмайман.

— Фирқа матбуотининг обрўини тукадиган одамга тушиб қолган масъулият бўлмаса керак.

Мирза Муҳиддин эртасига Мавлонқуловнинг хотинига учраб, уни ваҳимага солди: «Ишни снгиллаштириб судга чиқарганимда, халқ суди Иброҳимов ишни яна оғирлаштирди. Эринг отилса эҳтимол» деди. Хотин, эри билан уни танимаган халқ суди орасида қандай адоват бўлуви мумкин эканини уйламади, чунки икки яшар гудак билан тул қолиш ваҳимасида гангиб қолган эди. Мирза Муҳиддин шундай қилдики, хотин эртасига вилоят газетасининг бошқармасига «Халқ суди Иброҳимов мендан пора сўради, айб гаплар гапирди...» деб йиглаб борди. Мирза Муҳиддин билан гапни бир жойга қуйган Саидий буни кутиб ўтирар эди.

Орада икки кун утмасдан Мавлонқуловни порахурликда айблаган ўша имзо билан яна кичкина бир фельетон босилиб чиқди. Бунда халқ суди Иброҳимовнинг хотиндан қандай пора сўрагани ва уйига чақириб зурламоқчи бўлгани, йиртилган куйлакнинг бир парчасини у бадмастнинг қулида қолдириб, хотин қандай қочиб чиққанлиги худди кургандай тасвир қилинар эди.

Тез кунда суд булиб, Мавлонқулов беш йилга кесилди, бир ҳафтадан сўнг бола-чақаси билан хайрлашди.

Хотини уни йиглаб қарши олди:

— Шундақа ҳаром-хариш ишларга юриб, бошимга шундай кулфатлар солдингиз... Энди нима қиламан...

— Ёлгон, ҳаммаси ёлгон, хотин! Нима гап эканини ҳали ҳам тушунолганим йўқ. Менинг қамалишим, беш йилга кесилишим кимга бунча зарур экан, билмадим. Ҳар қалай охири бунинг таги чиқар. Хайр, булар иш бўлди энди.

Мавлонқулов ўпкаси тулганини хотинига билдирмаслик учун энгашиб ўғилчасининг бошидан ўпди; кейин ўзини тутиб олиб, давом этди:

— Энди анча қийинчилик бўлади. Бошга тушгандан кейин илож қанчалик... Биз бу кун поездга чиқамиз. Сен энди... пилла фабрикасига ишга кирсанг булармикан...

— Мен ҳам шуни уйлаган эдим,— деди хотин, унинг сўзини кесиб,— Бегижоннинг хотини ўша ерда ишлайди...

—Шундай қил. Улмасак кўришамиз. Бу ишнинг таги очилиб қолар... Бунга хафачиликнинг ҳеч ҳожати йўқ... Гап шу, ишга кир. Кечқурун станцияга чиқинглар.

Унинг кўзи жикқа ёшга тўлди, ўғлини қўлига олиб яна ўпди ва соқчи кўришиш муддати тамом бўлганидан хабар бергандан сўнг, болани хотинига узатди.

У бурилиб ёғоч панжара орқасига ўтганда, ўғилчаси кичқириб қолди:

— Э, дада тетти... дада тетти... дада! Дада!.. Да-да!

IV

Мирза Муҳиддиннинг Муҳаммадражабга қилган бу жонкуярликлари — қиличнинг дамидан юриб бориб уни ҳалокатдан қутқаргани учун Саидий унга купдан-куп миннатдорчилик билдирди. Аммо бу миннатдорчиликнинг тўлароқ бўлиши учун Муҳаммадражабнинг ҳам бир таъзими зарур эди.

Саидий Муҳаммадражаб келганда унинг номидан бир зиёфат ташкил қилиб, Мирза Муҳиддинни хурсанд қилишни мўлжаллаб қўйган эди. Муҳаммадражаб Ҳайдар Ҳожи, Мухторхонлар билан бирга келди. Саидий уни, бўлиб ўтган воқеалардан хабарсиз, эшитса ваҳима ва шодликдан энтикар деб ўйлаган эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Муҳаммадражаб ҳаммасини эшитган, ҳаммасидан бохабар экан. У «Мирза Муҳиддин шундай қилибди, яхши одам экан» ҳам демади. Саидий «демак, уни ўзи хурсанд қилмоқчи экану, менга айтишни лозим кўрмаётир» деб ўйлади-да, бу ҳақда иккинчи оғиз очмади.

Муҳаммадражаб тўлишган, юз ва буйинлари ёгдан йилтирайди, ўзи хушвақт.

Ҳожи бир кун туриб эртасига Мухторхон билан марказга кетди. Муҳаммадражаб Ҳожи келгунча туриши керак эди. Икки кунда қайтишни ваъда қилган Ҳожи бир ҳафтадан сўнг яна бир ҳафта кечикиш эҳтимоли бор эканини билдириб телеграмма берди. Муҳаммадражаб бу кунларни Саидийнинг ҳужрасида ўтказди.

Орада бир неча кун ўтди — Муҳаммадражаб жим, Мирза Муҳиддинни оғзига ҳам олмади. Саидий ишда эканида кўни бўйи ўйда ўтиради-да, Саидий келиши билан чиқиб кетганича саҳарга яқин келади. Саидий Мирза Муҳиддинга нисбатан Муҳаммадражабнинг одобсизлигидан хижолат бўлар, ичида «юзсиз, беандиша» дер эди.

— Ишларингга Мухторхоннинг ҳам қатнашиши борми дейман? — деди Саидий, бир кечаси, Муҳаммадражаб одатдагидан эртароқ келганида.

Саидий бу суроқни кўпроқ бошқа гап тополмагани учун берди.

— Ҳожи билан бирга кетгани учун айтаётирсизми? Йўқ, бизнинг ишга аралашмайди. Унинг иши булак.

Саидий, гарчи бу суроқни шунчаки берган бўлса ҳам, Муҳаммадражабнинг жавобидан қаноатланмади. Муҳаммадражаб умуман унинг саволларига шундай қисқа жавоблар берар эди. Саидий шу чоққача ичида «нега бу ёзилиброқ гапиришмайди?» деб юрган бўлса ҳам, ўзига айтмаган эди, бу сафар очик ўпкалади:

— Жуда кўрқиб қолганга ўхшайсизми?

— Нега бундай дейсиз?

— Энди... келганингиздан бери ёзилиброқ гапиришмайсиз. Мен келганда кетиб қоласиз...

— Йўқ, Раҳимжон, наҳот... Сиздан яширадиган гапим бўладими... Энди, кечқурунлари учрашадиган ерларга учрашаман... Сиз кечқурунлари ишлайсиз. Халақит бермайин деган уйга ҳам бораман-да...

— Бу важ эмас! Тугриси, нима қилиб юрганингизни, ишингиз қалай эканини шу чоққача билмайман. Сиз айтишни лозим ҳам кўрмайсиз...

Саидий ростдан ўпкалади. Муҳаммадражаб ваъдасининг устидан чиқмаган машиначидай, ширин сўз бўлиб сайраб кетди ва бирпасда Саидийнинг кўнглини олиб, орадаги тундликни кўтарди.

— Ўзингиз биласиз. Ҳайдар Ҳожи билан иш бошладик. Ишимиз ёмон эмас. Энди сиз билмаган нарса шуки, тенг шерик эмасмиз. Мен тўртдан бир тан.

— Нега, дастмоя Ҳожиникими? Ё молни у топадимиз?

— Йўқ, дастмоя ўртада. Мол топиш ҳам жун. Кооперативдан мижозлар кўп. Гап бунда эмас. Ўзингиз биласиз, бу замонда бу ишнинг ҳар куни минг хил чатоғи чиқади. Бу чатоқликларга мен рупара бўлсам бир кунда илинаман. Ҳожи бўлса ишнинг кўзини билади. Ундан кейин баъзи амалдорларга инобатли. Улгуржи солиқ чиқса, Ҳожи, ҳеч бўлмаганда яримга келтиради ё буткул йўқ қилади. Аммо, лекин Мирза Муҳиддиннинг ит ялоғи тилладан бўлгандир, порани иликдай ютади. Ҳар борганда Ҳожини кўрмасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачининг терговини олиб борди. Ҳамма «отишга ҳукм қилар» деб уйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда кўп тушди. Шундай бўлса ҳам,

бадавлат одамлар экан, пул билан улимдан қолди. Иккови ҳам етти йилдан кесилди. Ҳозир биттаси қутулиб чиққан эмиш, деб эшитаман. Асли терговчиликка уқийдиган экансиз.

— Мирза Муҳиддин уша томонларга бориб туради-ми? — деди Саидий.

— Ҳа, бориб туради.

— Мухторхоннинг иши бошқа булса, унинг Ҳайдар Ҳожига қандай муносабати бор? Уни қаердан танийди?

— Ҳожини билмайдиган одам йуқ экан. Унинг олдига бу ёғи Қашқардан, бу ёғи Оренбургдан, Қозон деган шаҳардан тортиб одам келади. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида.

— Мухторхоннинг муаллимликдан бошқа иши ҳам борми, ахир?

— Бордир-да.

Муҳаммадражаб жим қолди, афтидан, шу мавзуда сўзлашни хоҳламас эди. Саидий яна упкалади, аммо бу сафар упкалаганини сўз билан эмас, ҳаракат билан билдирди.

— Утган йили Ҳожи мени Ўзгантга юборди, — деди Муҳаммадражаб давом этишга мажбур булиб, — туртга от олиб борган эдик. Бир одамнинг уйига тушдик. Кечқурун Мухторхон пайдо булиб қолди, мен билсам икки ҳафтадан бери шу ерда экан. Келганда ранги учган, худди рўзгори опись булган одамдай шошилган эди. Мен билан тузукроқ сурашмади ҳам. Мезбон билан пичирлашиб дарров чиқиб кетди. У кетгандан кейин мезбон ундан баттар ҳолга тушди. Узингиз биласиз, мезбон ташвишманд булгандан кейин меҳмон утиргани жой тополмай қолади. Охири хуфтон булмасдан, «лоҳас булиб кетаётиман» деб, жой сўлдириб етдим. Мезбон кучага чиқиб кетди, хуфтондан кейин Мухторхон билан бирга келди. Мен узимни маст уйқуга солиб ётавердим. Иккови узоқ пичирлашиб утириб, Мухторхон ярим кечаси кетди.

— Мухторхон нима қилиб юрган экан? — деди Саидий шошилиб.

— Эрталаб намоз вақтида таҳорат олиб кирсам, бир ўрис башара киши келди. Мезбон у билан икки-уч оғиз гапиришди-да, билмадим, нима сир утдики, турган ерида тахта булиб қолди. Мен узимни гулликка солиб зсҳн қуйиб турибман. Отилишга ҳукм булиб уз оёғи билан улимга кстаётган одамни курганман, аммо унинг ранги бу мезбонникича эмас эди. Ахири

оёғидан дармон кетиб тиззалари букилди — чуққалади. Урис шошилганича чиқиб кетди. Нонушта қилдик. Худо ҳақи, одам ҳаддан ташқари қурқса қизик булар экан: бир туғрам нонни оғзига солиб чайнай-чайнай ҳеч ютолмайди денг!

— Ахир, нима гап эканини сўрамадингизми?

— Узи сирни бой бермасликка уриниб турибди, айтиб булмайдиган сир булса, «билган экан» деб усал булмасин, дедим-да, сўрамадим. Нонуштадан кейин Мухторхон келиб мезбонни олиб кетди. Пешинга яқин «Самандар қурбоши улдирилди» деган дув-дув гап тарқалди. Бу қурбоши ҳукумат билан ярашиб кирганига икки кунгина булган экан. Кейин билсам, агар шу қурбоши улдирилмаганда Мухторхонга бир азият етар экан.

— Нега?

— Азият етишнинг важи шуки, Мухторхон Самандар қурбошига яроғ-аслаҳа етказиб турган экан.

— Қаёқдан билдингиз?

— Мухторхоннинг менга бир иши тушиб қолди, жонига ора кирмаганимда, кетар эди.

Саидий Мухторхоннинг унга қандай иши тушганига қизикқан эди, Муҳаммадражаб гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен Мавлонқуловнинг галвасини эшитиб кунглим ғаш булди. Ҳожига айтган эдим, «мен Мухторхонга тайинладим, хотиржам булинг» деди. Кейин билсам, Мирза Муҳиддин билан Мухторхон қалин оғайни экан. Албатта, Мирза Муҳиддин бир ёқдан сизнинг юз-хотирингизни қилган булса, иккинчи ёқдан энди... яхшиликка яхшилик қайтади-да...

Саидий, Мирза Муҳиддиннинг жонкуярликлари кимнинг туфайлидан эканини яхши англади, аммо Мирза Муҳиддинга булган меҳри заррача қайтмади.

Саидий, Муҳаммадражабни шу кечаси узоқ гапга солди, унга сон-саноксиз сўроқлар берди. Бу сўроқларга берилган жавобларнинг ҳар бири чигал калаванинг учини топиб берар эди.

Соққа уйнаб чунтагини ёнгоққа тулгазган ёш бола, душманининг жанозасидан қайтиб келаётган киши — ҳар қайсиси узича мамнун, узича бахтиёр, аммо булардан ҳеч қайсисининг мамнуният ва бахтиёрлигини ҳозирги Саидийники билан тенглаштириб булмас эди.

Асаларининг гингиллаши, расида қизларнинг қийқириб кулиши, энди тили чиқа бошлаган гудакнинг дастлабки айтган сўзлари — ҳаммаси қулоққа ёқади,

аммо Муҳаммадражабнинг товуши Саидий учун булардан кам эмас эди.

Саидий Муҳаммадражабни бутун бир ҳафта гапга солди. У сўзлаган ҳар бир ҳодиса, воқеа, Саидий билган ҳодиса ва воқеалар орасига тушиб, уларни бир-бирига боғлар эди.

V

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди». Бу гап бурунги замонлардан бери бор, ҳозир ҳам, бундан сўнг ҳам ҳикматли сўз бўлиб қолади.

Ташқарида қор ёғди. Уйда сукут қилиб утирган эшон қор ёғатгани тўғрисида каромат қилади. Агар бу икки ҳодиса орасида учинчи бир ҳодиса — мушукнинг туйнукдан қараши бўлмаса, шу дамда кўз ёши қилган муридлар сингари куп катта-кичик ақл эгалари ҳам ҳайрон қолар эди.

Саидийнинг атрофида ҳодисалар сон-саноксиз ва буларнинг ҳар бири, ҳатто эс-ҳуши бутун одамларни ҳам дафъатан ҳайрон қолдирар эди.

«Пул» деганда ут кечиб булса ҳам югурадиган Ёқубжон — сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб қилган киши узини маданий юришнинг фидо-кори эълон қилиб, босмахона ишчиларини текинга уқитади. Муродхўжа домла — «қишлоқ халқи ҳайвонлашиб кетаётир, кўргани тоқатим йўқ», деб юрган одам кўкламда уша «ҳайвонлар» орасига бориб лекциялар ўқий бошлади. Булар ва буларга ўхшаган сон-саноксиз ҳодисалар бўлди, бўлаётир ва янгиси рўй бериши ҳам мумкин. Булар тўғрисида Саидий фақат Муҳаммадражаб билан суҳбатлашиб, ундан яна шундай эриш воқеаларни эшитганидан кейингина ўйлай бошлади. Унинг фикри ўйғонди, шундай ўйғондики, ҳатто алақачонлар утиб кетган ҳодисаларни ҳам ўйлаб кўра бошлади. Нега Абосхон Муҳаммадражабни Ҳожига қушиб қўйди? Нега Мунисхон — табиат ҳайкалтарошлик ҳунарини бошлаганидан бери мислини яратмаган бир муъжиза, анор сувининг томчисидай тиниқ, суҳбати тонг шаббодасидай кишининг баҳрини очадиган бир қиз Мухторхонга — қиринди, ташланди лойдан ҳафсаласизлик билан «олам учун бир эрмак ҳам керак-ку ахир», деб ясалган ҳайкалга — кўзлари қумлоқда дам олиб ётган калтаксакнинг кўзига ўхшаган бир кишига майл берди? Саидий аввал Мухторхоннинг бойлиги бор гумон қилган ва

шундай деб эшитган эди, кейиндан маълум бўлдики, бу пуч гап экан.

Муҳаммадражабнинг айтганлари, шундан сунгги фикрий уйғониш натижасида кўрган фактлари, Саидийни «катта бир механизм бор, буларнинг ҳаммаси унинг алоҳида қисмлари» деган фикрга келтирди. Энди бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уша механизмни ҳаракатда кўриш керак. Саидий ўзини бу механизмнинг бир винти бўлиб чиқишига ишонар ва қаеридаги, қай даражада зарур винт эканини билгиси келар эди.

Агар муҳитнинг бутун қилган иши унинг кўзини қора парда билан қоплаб оламни кўрсатмаслик ёки сирли ойнак орқали қингир-қийшиқ қилиб кўрсатишдангина иборат бўлса, у парданинг тешилган лаҳзалари, ҳар бир факт ҳақиқат була бермаслигига ақли етадиган пайтлар ҳам булар эди. Муҳит яна бир иш қилди: Саидийнинг эски ярасини янгилади, тўрт-беш йил ичида хийла битиб қолган яранинг юзини гўё қирғич билан тирмалади. Эски яра янгиланса, унинг дарди янги яранинг дардидан ортиқроқ бўлади. Бу ярани янгилашга, Саидийни бузиб қайтадан ясашга унинг шахсий ҳаёти кўмак берар эди. Саидий оламга, унинг барча ҳодисаларига Муродхужа домланинг кўзи билан қарар, ҳар бир товушни унинг қулоғи билан эшитар эди.

Шахсий ҳаёт юмшатди, муҳит ясади. Оқибат шундай бўлдики, Саидийнинг ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб бораётган қарама-қаршилиқ унинг жонига қасд қиларли даражага етди. Бундай қарама-қаршилиқ кўпинча шахснинг бўйнига сиртмоқ солади. Лекин Саидий ўз доирасидаги одамларни халқ вакиллари деб уйлагани ва шунинг учун келажакка умид билан қарагани учун бўйнини сиртмоқдан йироқ тутар эди.

Механизм бор. Саидий унинг алоҳида қисмларини билади, бирон киши бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уни ҳаракатда кўрсатиши ва Саидийнинг ўз жўралари билан бу механизмнинг қаеридаги ва қандай винти эканини белгилаб бериши керак. Аммо буни ҳеч ким қилмас, кимга айтса сукут қилар, баъзилар елкасини учуриб, гапни бошқа ёққа бурар эди. Саидий Ёқубжонга айтганида «шу гапимиз ўсиб, ушандай механизмга айланади», деди. Бу гап Саидийни тажанг қилди. Нега гапни тез фурсатда ўстириш, тарқоқ ҳаракатларнинг бошини бириктириш мумкин эмас? Бу саволни берганида Мухторхон, Ҳайдар Ҳожи ва бошқа кўп «тушунадиган»

одамларни кўзда тутар эди. Ёқубжон бунга ҳам жавоб берди: «Гап қанча тез суръат билан кенгайса, шунча хавфли, гапга Мухторхон, Муродхужа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқалар сингари «сояси юпқа» одамларни тортиш хатарли», деди. Бошқа оқил, донишманд, тажрибали зотларнинг фикрлари ҳам шу бўлиб, гапни ёшлар ҳисобига ўстириш тўғрисида шама қилишар эди.

Саидий кунди, катта механизмни излашдан тўхтади, энди алоҳида ҳодисалар орасидан муносабат топиб завқ қилиш ўрнига, гапни қандай қилиб тезроқ Ёқубжон айтган даражага етказиш пайдан эди.

Мунажжимлар қуёш тугилишини қандай қарши оласа, Саидий «ташқил қилиш, кенгайтириш» тўғрисида бир фикр айтадиган одамни шундай қарши олади ва шу тўғрида сўзлар экан, қаршисида турган киши олдида ҳозир уйнаш қўйнидан чиқиб келиб, уйда эрининг чойга майлини сураган хотиндай эшилар эди. Компаснинг тили юз айланса ҳам яна титраб бир томонни кўрсатгандай, Саидий қайси ҳолда бўлмасин бир томонга интилар эди: «Ташқил қилиш керак, кенгайтириш керак!»

У янги йулга кирган ёш боладай шошилар ва шундай қадамлар ташлашга қасд қилар эдики, бу жўраларини ваҳимага солди.

Саидийни ташкилот ёғидан расман танимаган Аббосхон, Салимхон ва бошқалар уни айблашди, аммо буларнинг гапи «устабузармон» мураббийлар, зотан душман бўлган дўстлар, бадхоҳ хайрихоҳларнинг тарбияси, насиҳати, танқидига ўхшар эди.

Ҳали балоғатдан икки қадам берида турган ёш болага онаси бошқа хотинлар олдида «ўғлим, хўп яхшисану, қизларни тинч қўймайсан-да» деб кулар экан, бола уялади, аммо шу тоғда шундай гапни бошқа хотинлардан ҳам эшитгуси келади, агар шунгача қизлар билан иши бўлмаган бўлса, энди ростдан тинч қўймайди... Май мажлисида куп ичиб, маст бўлмаслиги таъна қилинган майпараст бундай таънани ҳаммавақт ва ҳар кимдан эшитгуси келади. Бу ҳам онанинг ўғлига берган дашномидай таҳсин аралаш таънадир. Таъна, дашном, танқид ва бошқа минг турли дўстона, хайрихоҳона товушларга таҳсин аралашса, қулоққа фақат таҳсингина киради. Аббосхон, Салимхон ва бошқалар таънасида ҳам мана шу таҳсин бор ва булар бу «таҳсин»нинг хусусият ва кучини билишар эди.

Саидий ҳаддан ошиб кетди, эҳтиёткорлик талаб қилган Ёқубжон билан уришиб, уни «сотқин» деди,

журалардан бир нечасини «қуён юраклар, қуёнлар: шитир этган товуш эшитилса, юракларинг узун қулоқларингдан чиқиб кетай дейди» деди, навбатдаги гап мажлисида талай лойиҳалар тақдим қилиб, шуни қабул қилишни ва амалга оширишни талаб қилди. Бу талаблар ичида яширин варақалар тарқатиш ҳам бор эди.

Мажлис бу лойиҳаларни қабул ҳам қилмади, рад ҳам қилмади ва одатдагидан эртароқ тарқалди. Ким қандай кайфиятда кетган булса кетгандир, аммо Ёқубжон асабийланди. Саидий эса узини доҳий ҳис қилар эди.

Орадан бир ҳафта утгандан сўнг бир куни кечаси Муродхужа домла Саидийнинг олдига кирди ва диванга утираётиб гап бошлади:

— Сизнинг устингиздан шикоятлар бор, — деди кулимсираб.

Саидий қизарди-да, узалиб стол устида турган папиросдан бирини олиб тутатди ва илжайди. У утган кечаси Сорахон чиққанда, ҳол-жонига қўймай, ярим кечагача олиб утирган эди, шундан ҳадиксиради ва олдини олишга шошилди:

— Утган кечаси... — деб гап бошлаган эди, домла сўзини кесди:

— Шошқалоқлик кишини нобуд қилади!

— Йўқ, домла, мен сира ҳам...

Домла яна унинг сўзини кесди:

— Сабр қилинг... Рухсат этинг, мен сўзлай. Лойиҳа нима керак, варақанинг нима ҳожати бор, хўш?

Саидий қўрқиб кетди.

— Бир ножўя ҳаракатингиз билан бир неча кишининг бир ҳафталик вақтини олдингиз, — деди домла давом этиб. — Қанча вақтдан бери шу гапга иштирок этиб, шу вақтгача менга айтмадингиз, мен уйлайман, бошқа кишига ҳам айтмагандирсиз. Бу — яхши. Шундай булиши керак. Бу иш шиша, синса ямаб булмайди. Мен биламан... Тажрибали...

Саидийнинг вақти чоғ бўлиб кетди:

— Гап бор эканини билармидингиз?

— Албатта билар эдим. Бу иш энди бошланаётир, бунини мен вужудга келтираётирман, деб уйлайсиз шекилли... Шундай бўлса керак, йўқса бунчалик шошилмас эдингиз.

— Йўқ, домла, бундай эмас. Албатта, бу ҳаракат бор, аммо, назаримда, тарқоқ. Уларни бирлаштирувчи бир марказ йўқ. Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса...

— Қасқдан биласиз шундай марказнинг йуқлигини?

— Булса бизни танитинг, бизга раҳбарлик қилинг.

Домла кулди.

— Раҳбарлик қилаётган булса-чи?

Саидий шунча куп суроқлар бердики, Муродхужа домла мулжалидан ортиқроқ сирни айтиб қуйди.

Саидий ўзининг лойиҳалари билан кўнгилсизлик туғдирган кечаси, Ёқубжон туғри домланинг олдига келиб воқеани баён қилган эди. Домла куп масалани ўзича ҳал қиладиган ва шунга ҳақли булса ҳам, буни якка ўзи счолмай, навбатдан ташқари мажлис чақирди. Домланинг ўз фикри — Саидий етилганлиги сабабли бирмунча сирлардан уни хабардор қилиш эди. Бошқалар эса умумий қоидадан Саидийни мустасно қилишни ҳеч лозим топмас эди. Баъзилар Саидийнинг бу шошқалоқлигига, ўзини тутолмаслигига катта аҳамият бериб, унинг гапда иштирок этишини ҳам хавфли ҳисоблашар эди. Оқибат шу натижага келинди: майли, Саидийни қисман хабардор қилиш керак, у вилоят қўмитаси ва марказий қўмита борлигини билсин, аммо ундаги одамларни шахсан танимасин. Шундагина у, «тарқоқ ҳаракатнинг бошини бириктириш»га шошилмайди ва устида жиддий бир маъсулият сезиб тийилади.

Муродхужа домла буларнинг ҳаммасини Саидийга айтди, яна «гапни ташкил қилган ва уни бошқариб турган Ёқубжон — вилоят қўмитасининг вакили, бундай гаплар бир неча жойда бор» ҳам деб қуйди. У Саидийнинг кўнглига қараб утираверса, балки ўзи вилоят қўмитасининг раиси эканини, қўмитанинг босмачиликни сақлаб қолишга бўлган тараддудига оид бирмунча фактларни, бошқа жумҳурият билан бўлган алоқа сингари яна куп сирларни ҳам айтди, Саидийнинг қисташига қарамай, урндан турди-да, чиқиб кетаётиб, эҳтиёт бўлиш кераклигини, Ёқубжоннинг сўзидан чиқмаслик лозим эканини ва журналардан ҳеч қайсисига бу гапларни айтмасликни қайта-қайта тайинлади.

Саидий, куп чигал муаммони ҳал қилиб ҳордиғи чиққандай, чуқур нафас олди ва ечиниб кўрпага кирганидан сўнг хаёл суриб кетди: ҳали янгидан-янги гаплар ташкил қилиб, буларнинг ҳаммасига раҳбарлик қилар, ҳали аллақандай сеҳрли йўллар билан бир кечанинг ичида ўткир нотик, ҳарбий ишга ўтакетган моҳир бир киши бўлиб янгидан-янги босмачилик ташкил қилар, ҳали аллақандай моддалар, ойналар воси-

таси билан куйдирувчи нур ихтиро қилар ва бу нур воситаси билан шу ерда туриб шаҳарларни куйдирар, ҳали пулатдан кийимлар кийиб, узи якка зирҳли автомобиллар, танкларга қарши борар... Шунга ухшаган интихосиз хаёллар ичида ўзининг водийга солажак қасри юзиб юрар эди.

Муродхужа домла ҳам талай вақтгача ухлай олмади. У қумита аъзолари билдиришни лозим кўрмаган гапларни ҳам Саидийга айтиб қўйди. Шу дуруст бўлди, нодурустми? Домла уйлай-уйлай ахири, дуруст ва бошқа сирларни ҳам билдиришнинг зарари йўқ, деган натижага келди.

Дарҳақиқат, домла нима учун яширади? Қумита аъзоларидан баъзилари «Саидийни умумий қоидадан мустасно қилиб бўлмайди» дер экан, улар учун Саидий бошқа ўнлаб кишилардан фарқ қилмайди. Домла учунчи? Домла учун Саидий — бўлажак куёв! Саидийнинг оғзи бушлиги, шошқалоқлиги хавф келтирадиган бўлса, қумита аъзолари айтгандай, ўз устида бир масъулият ҳис қилганидан кейин тузалади, тийилади.

Ростдан ҳам Саидий кейинги кунларда анча тийилди, энди илгари тақдим қилгани юзта лойиҳадан кўра ҳозир чин кўнгил билан ишлаб турган бир масъул ишчини газетада масҳара қилишни, обрўйини тукишни, ё бўлмаса бошқармага келган бир хабарни куйдиришни фойдалироқ кўрар эди.

Домла унинг олдига тез-тез кириб турар, ҳар кирганида Саидий ундан янги бир маълумот олишга тиришар ва кўп вақт бунга муваффақ булар эди. Икки орада ўтадиган гапнинг мавзуи нима бўлмасин — ой куйишим, сигирнинг камсутлигим, оқсоч хотиннинг ёмонлигим, фанний ихтироотми — барибир унинг охири ташкилотга келиб тиралар эди.

Кўп вақт ўтмай Саидий Муродхужа домла вилоят қўмитасининг раиси эканини ва бунга боғлиқ бўлган кўп нарсаларни билди, шундан кейин «алоҳида қисмлар»ни ўз ўрнида ва у «катта механизмни» ҳаракатда кўрди.

Бир жума кuni Саидий Муродхужа домла билан улфатчилик қилиб утирганда Ёқубжон келди. У утираётиб, «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Саидийга «сиз товўқсиз», деди. Ёқубжон ҳаммавақт бир нарса демоқчи бўлса, аввал шундай бир нотайин ва кўпинча совўқ гапни айтиб, изоҳни кечиктирарди. Буни ҳамма, жумладан Саидий ҳам билар эди.

— Домла, сиз айтганмисиз бу кишига? — деди Ёқубжон, Саидий узатган пиёлани олаётиб.

— Йуқ, айтганим йуқ. Узларинг узаро гаплаша беринглар. Мени ё бошқани аралаштирманглар. Қоидани бузманглар.

Саидий ҳеч нарса тушунмади, аввал домлага, сунгра Ёқубжонга қаради. Ҳеч ким изоҳ бермади. Сўз нима тўғрида кетаётгани анчадан кейин маълум бўлди.

Товуқ жўжа очганидан кейин, то жўжалар ўз донини узи топиб ейдиган, хавф-хатардан қочиб қутула оладиган бўлгунча парвариш қилади. Жўжалар шу даражага етгандан сунг товуқ «бор энди, ўз донингни ўзинг топ. Сен ҳам она бул» дейди, яъни, «етим қилади». Ёқубжон ва унга ухшаган дунё кўрган «она»ларнинг вазифаси — тухум босиб, жўжа чиқариш — гап ташкил қилиш — уларни тарбиялаш ва оқибат «стим қилиш» — «бор энди, сен ҳам мендек тухум босиб, жўжа чиқар» дейиш эди. Гап шу тўғрида кетар эди. Ёқубжон буни икки-уч оғиз сўз билан айтгандан сунг, домла унинг берган изоҳига қаноатланмасдан, кенгроқ англатишга мажбур бўлди: навбатдаги гап мажлисида Ёқубжон гап доирасини кенгайтириш тўғрисида масала қўяди ва Саидий, рози бўлиш билан бирга, бу ишни қандай бажариш ҳақида гуё ўз фикрини айтиви керак эди.

Саидий, домланинг узоққа чўзилган сўзига қулоқ берар экан, уйга толди. Шу вақтгача у, «ташкил қилиш» тўғрисида уйлаганида, назарида, сон-саноксиз кишилар бир оғиз сўзни кутиб тургандай эди. Аммо ҳозир, бўйнига маълум бир вазифа тушгандан кейин шундай одамларни хаёлида излар экан, биронта ҳам тополмас эди. Бундан бир-икки соат бурун қулогига эшитилиб турган дод овозлари қўшиққа айланди: Маҳмуджон афандилар билан тўлган олам Кенжалар, Тешаларга тўлди. Булар орасида Саидий юргани йўл эмас, қочиб беркингани тешик ҳам тополмас эди. У хаёлида газета бошқармасини излади. Йуқ, «тушунадиган одам» йуқ. Университетдаги танишларини хаёлдан кечирди. Буларнинг ичидаги танишларини уйлаганида юрагини ваҳм босар эди.

Ҳарҳолда Саидий бу вазифани қабул қилди ва навбатдаги гап мажлисида, Ёқубжон масала қўйганда, Ёқубжон ва Муродхўжа домла ургатган сўзларни майнадай такрорлади.

VI

Агар қароқчи, Муродхужа домланинг йулини тусиб, «жонми, ҳамёнми?» деса, домла «ҳамён» деганини узи ҳам билмай қолади. Борди-ю «ҳамёнми, Саидийми» деса-чи? — Ҳеч шубҳасиз «Саидий» дейди, чунки, келажакда катта ҳамён эгаси булиш умидини йўқотишдан кўра, ҳозир бир ёки бир неча кичкина ҳамёндан айрилиш яхшироқ.

Саидийнинг бир саволи жавобсиз қолиши, ёки унинг андак кўнгилсизланиши жуда қимматга тушуви мумкин эканини домла билар эди, шунинг учун Саидий оз вақт ичида ундан ташкилотнинг тузилиши, иш усулларига оид кўп нарсаларни билиб олди. Ташкилотнинг муддаоси — қизил байроқ урнига кўк байроқ тикиш. Бу шундай байроқ буладики, унинг ҳимояси остида машина-дам, машина-босқон билан ишлайдиган хусусий корхона очган киши Саидийнинг отасидай узини осмайди. Водийга қаср солиш, канизаклар, чўрилар сақлаш ва ҳоказолар мумкин булади.

Саидий иш бошлади. Унинг вазифаси — янги одамлар топиб, янги гап бошлаш эди. У кечалари уйлаб ётиб, кимнинг олдига бориш ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида маълум қарорга келади, аммо тонг отгандан кейин муваффақият қозонишга шубҳаланади, у кишининг олдига боргани отланганида эса, узини тамоман ожиз сезади. Саидий босмахона комсомол ячейкасининг секретари Пулатовнинг олдига боришга бел боғланганида ҳам шундай бўлди.

Пулатов босмахонага янги келган, илгари бошқа босмахонада ишлар эди. Саидий Ёқубжон сингари ҳарф теришни ўрганмоқчи бўлиб, босмахонада юрганида уни кўрар эди. Саидий бир куни терган ҳарфини сочиб юборди. Бунча сочилган ҳарфни жой-жойига қуйиш, қайси хонада қандай ҳарф туришини билмаган Саидий учун кўп қийин иш эди. Шунда Пулатов келиб, сочилган ҳарфларни йиғиштирди ва жой-жойига қуйди. Иккови шу муносабат билан танишган эди.

Пулатов сўнгги вақтларда Саидийнинг комсомол эканини эшитиб, бир неча мартаба «бизнинг ячейка учёстига келинг» деб мурожаат қилди. Саидий эса комсомолдан чиқиб қолганини билдирмасдан «университет ячейкаси учётдан чиқармаётир», деб юрди. Пулатов Саидийни газетанинг масъул котиби, юқори маълумотли комсомолдан чиққан ёзувчи деб ҳурмат

қилар эди. Саидий бир неча марта унинг хужрасига борди, аммо шу вақтгача, Муродхужа домланинг тили билан айтганда, унинг «қуйнига қул солиб қургани» йуқ эди.

Саидий кечқурун унинг хужрасига борганида ҳеч кутмагани бир тасодиф устидан чиқди. Унинг хужрасида, бир вақтлар ер ислоҳоти вақтида қургани йигит — «Пешонамдан чойракорчиликни учиртириб, йигирма танобгина ер питдириб оламан» деган батрак — Йулчибой утирар эди. Унинг устида яхши беқасам тун, бошида чуст нусха дуппи, белида шоҳи қийиқ, оёғида қишлоқ йигитлари яхши қурган пошнаси бир қарич ағдарма этик. Саидий уни таниди, аммо узининг кўзига ишонмас эди. Йулчибой дарҳол ўрнидан туриб, Саидий билан қучоқлашиб қуришди. Йулчибойдан кейин унинг жияни — йигирма ёшлардаги бир йигитча ҳам сурашди.

— Сиз бу кишини қаердан танийсиз? — деди Пулатов Йулчибойга.

— Бу киши билан биз эски қадрдон. Ер ислоҳоти вақтида бизнинг қишлоққа чиқиб бир ойга яқин турганлар. Оббо, ўртоқ Саидий-ей... Бир кўрай деб шунча орзуманд бўлдим... Катта шаҳар экан, кишини ахтариб топиб бўлмайди. Яқинда матбуотда ишлайдилар, деб эшитиб, босмаҳоналарни қидирар эканман-да, деб қўйган эдим... Хуш, тинчмисиз, димоғингиз чоғми?

Йулчибой Пулатов билан марказда секретарлар курсида ўқиб юрганида танишган. Бу вақтда Пулатов секретарлар курси ўрнашган бинонинг остки қаватидаги босмаҳонада ҳарф терувчи эди. Йулчибой дарсдан бушангандан кейин Пулатов хужрасига келар, узининг хушчақчақлиги, очиклиги билан унинг ҳордигини чиқарар ва шу билан бирга дарсда тушунмаган нарсаларини сураар эди. Пулатов ишдан чарчаган кезларида ҳам Йулчибой билан суҳбат қуриб, унга билганларини ургатишдан эринмас эди. Пулатов унга шунча ўргандики, ишдан қайтганидан сўнг Йулчибой келмаса дарсхонага борар ва то дарс тамом бўлгунча Йулчибой билан бирга утирар эди. Бир куни Йулчибой қаердандир «Ер юзида одамлар қандай пайдо бўлдилар» деган китобни топиб келиб, ҳарф терувчилардан хафа бўлди: «Бизга одамлар қандай пайдо бўлганининг кераги йуқ. Бу одамлар қандай бўлиб бири бой, бири камбағал бўлди, мана шу керак, шунақа китоб чиқаринглар», деди. Пулатов завқ қилиб кулди ва эртасига шундай китобни топиб берди. Бу гап бутун ҳарф терувчилар орасида тарқалиб, шундан

сунг Йулчибой ҳарф терувчилардан куп ўртоқлар орттирди. Йулчибой шу кунлардан бери Пулатов билан иноқ. Пулатов бу ерга келганидан сунг Йулчибой шаҳарга ҳар тушганида уни кўрмасдан кетмас эди.

Йулчибой ўзининг қандай уқигани ва ҳозир қишлоқ шўросида секретарь бўлиб ишлаётгани тўғрисидаги ҳикоясини тугатгандан сунг, Саидий унинг жиянидан:

— Сиз-чи, сиз ўқийсизми? — деб сўради.

Бу йигит эшитмади. Саидий саволини яна қайтарган эди, Йулчибой дарҳол Саидийни огоҳлантирди:

— Чап қулоғи кар, сира эшитмайди...

Йулчибой, «Сенга айтаётир» деб йигитнинг тиззасига туртган эди, йигит Саидийга ун қулоғини тутди.

— Чап қулоғингизга нима қилган? — деди Саидий. Йигитдан илгари Йулчибой жавоб берди:

— Отаси уриб кар қилган.

— О, бу қандай ваҳшийлик! — деди Саидий Пулатовга қараб, — нима гуноҳ қилган эдингиз?

Йигит илжайди.

— Ҳечтима... Бир куни Кимсан деган бола билан қуриқда мол утлатиб юрган эдик, иккита милтиқлик келиб, биздан «қишлоқда қизил аскарлар борми?» деб сўради. Кимсан «йўқ» деди, мен «бор» дедим; ростини айтдим. Йигит Кимсанни бир-икки қамчи урди. Шунга алам қилиб, Кимсан отамга «ўғлингиз қурбошиларга ён босди» деб чақибди. Шунга отам «нега аскар борлигини айтдинг, йўқ, десанг-ку тўғри келиб иккови ҳам қўлга тушар эди», деб мени урди. Акам келиб қолди: ажратармикан десам, у ҳам бир-икки тепди. Шунда қулоғим... Бир ойгача духтирга қаратдим, бўлмади.

Шу муносабат билан сўз босмачилик тўғрисида кетди-ю, Саидий ўзини овсарликка солиб уртага босмачилар кимлар, деган мазмунда бир савол ташлади, бу савол замирида «хато йўлга кирган энг яхши йигитлар»га ачиниш руҳи бор эди. Пулатов бир нима демоқчи бўлган эди, Йулчибой унинг сўзини оғзидан олди:

— Батрак «яхши» деса, хўжайин «ёмон» дейди. Батрак «ёмон» деса, хўжайин бор товуши билан «яхши» деб бақирмасдан иложи йўқ. Батрак гап қайтарса, хўжайин пичоқ суғуради, болта кўтаради. Буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Ер ислоҳотини Иброҳим Раҳматуллаев яхши, деган эди, унинг хўжайини Ниёзмат Ҳожи ёмон, деди, батрак гап қайтарган эди, Ниёзмат Ҳожи уни бир кечада йўқ қилдириб юборди... Ҳозир батраklar, камбагаллар ҳар ерда хўжайинга гап қайтаради, илгаригидай

шапалоқ еб қуллуқ қилмайди. Шундай булганидан кейин ҳамма хужайинлар ҳам пичоқ суғуриб, болта кутаради... Босмачилик уша хужайинлар кутарган болта...

Йулчибойнинг бу жавобидан кейин Саидий учун бу мавзуни давом эттиришнинг маъноси қолмади, соатига қараб урнидан турди ва хайрлашиб чиқди.

Бу суҳбатда ҳеч қандай тортишув булгани йуқ, лекин Саидий узини узоқ тортишувдан чарчагандай сезар эди.

VII

— Сиз қунғизсиз, — деди Ёқубжон бир куни, идорадан ҳамма кетиб, Саидий билан ёлғиз қолганида.

Саидий одатдагича унинг юзига қараб изоҳ кутди. Ёқубжон қоғоз титкилаб ўтириб, яна дунғиллади:

— Қандақа қунғиз денг!

— Хайр, қандақа қунғиз? — деди Саидий.

Ёқубжон махфий бир гап айтмоқчи булгандай, у ёқбу ёққа қаради-да, сўнгра пичирлади:

— Отнинг тезагини яхши кўрадиган қунғиз... Отнинг тезагини юмалатиб уясига олиб киришга ҳаракат қилди, аммо ҳаммавақт уясининг оғзига сигмайдиган тезакка ёпишади. Меҳнатни қила-қила оқибат уясининг эшигини тезак билан беркитиб қўйиб, узини-узи қамайди.

Саидий уйланиб қолди.

— Ҳа, гапнинг кайфини сураётирсизми? — деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб.

— Мен тезак юмалатадиган бўлсам, аввал сизни юмалатар эдим, — деди Саидий кулиб.

Саидий, гарчи кейинчалик Ёқубжоннинг рамзига тушунган бўлса ҳам, бу гапни ҳақоратга қарши ҳақорат тарзида айтди.

Саидий янги гап ташкил қилишга куп уринди, бир неча ёшларнинг қўйинларига қул солиб кўрди, аммо ҳеч иш чиқаролмади, чиқаролмадигина эмас, ҳар сафар бир хавф туғдириб, бундан сўнги фаолиятининг йулини беркитар эди; оқибат шундай бўлдики, бировнинг олдига боришга, даромад қилишга безиллаб қолди. Ёқубжон уни қунғиз дейиш билан шуни айтмоқчи ва таъна қилмоқчи эди.

Саидий узини оқлашга тиришди:

— Менинг урнимда булганингизда сиз ҳам шу ҳолга тушар эдингиз.

— Йуқ, мен сизнинг урнингизда ҳам бўлганман, лекин қўнғиздай қамалиб қолганим йуқ.

— Нима қилдингиз?

— Ташкил қилдим.

— Ташкил қилганингиз билан янги одам топганингиз йуқ-да!

— Нега, мана сиз, Зокирхон...

— Мени сиз шу йулга солдингизми? Ҳеч-да! Менинг шу йулга киришим учун Ёқубжоннинг усталиги эмас, узимнинг бир лаҳза уйлашим кифоя эди. Мен инқилобдан ютқизган киши... Зокирхон ҳам, бошқалар ҳам шундай. Қани, шу тўққиз кишининг ичида сизнинг усталигингиз орқасида шу йулга кирган ким бор? Бундай одамларни бир жойга туплаш қийин эмас. Бу одамлар ҳатто уз-узидан ҳам тупланиб қолади. Сиз Кенжа, Пулатов ва бошқа шунга ўхшаганларга таъсирингизни утказинг, қойил қолай.

— Сиз ҳам комсомол эдингиз-ку!

— Ҳа, мен ҳам комсомол эдим. Бироқ, сиз мени комсомолдан юлиб олган бўлганингизда ҳам, янги бир нарса олганингиз йуқ. Мен уз маҳалламдан кетган эканман, қайтиб келдим.

— Шундай булса, нега шундақа одамларни топиб, ишни шулардан бошламадингиз?

Ёқубжон бориб жойига утирди. Саидий, қаршисидаги деразадан ташқарига, узоқларга кўз тикканича уйланиб қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи бўлган эди, эшик очилиб гапи оғзида қолди. Муаллим Салоҳиддин домла салом бериб кирди. Ёқубжон дарҳол сурашди. Саидий ҳали урнидан туришга улгурмаган эди, Салоҳиддан келиб қўл берди. Сурашганда бу одамнинг бир вақтлар ер ислоҳоти муносабати билан бўлган зиёлилар кенгашида сўзлаган сўзлари Саидийнинг қулоғига эшитилиб кетди.

Салоҳиддин домла у вақтдагига қараганда анча кексайган. У вақда мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир тамоман оқарган, буйин томирлари чиққан. У ҳассасининг ёрдами билан курсига утирди, қайрилма ёқа камзулининг чунтагидан рўмолча олиб юз-кўзини артди.

— Қалай, бардаммисиз, — деди Саидий ва узи била туриб яна суради: — Ишлаётирсизми? Мактаблар қалай?

Салоҳиддин илжайиб қўя қолди. Саидий ҳам саволни жавоб олиш учун бермаган эди.

Салоҳиддин бир йилдан бери ишсиз. Округ маориф бўлимининг ижтимоий тарбия бўлими мудири Салим-

хон соғлом мафкура, соғлом тарбия гамхури булиб қилган докладларининг бирида Салоҳиддинни янчиб ташлади.

Салоҳиддин домла муаллимлик қилган мактаб деворий газетасида миллатчилик руҳида ёзилган бир неча шеърлар босилган. Бир бола давлат арбобларидан бирининг ҳайкалини уриб синдирибди. Бир бола ўзининг хотира дафтарига «Катта бўлганимдан кейин инқилобчи булиб...ни йиқитаман» деб ёзиб қўйибди ва бу уч нукта нима деб сўралганда «шўролар ҳукумати» дебди. Буларнинг ҳаммаси рост, Салимхон заррача ҳам муболаға қилгани йўқ.

Муаллимлардан, мураббийлардан ҳеч қайсиси болаларга бундай таълим бермаган. На арбоб ҳайкалини синдирган, на катта бўлганида «инқилобчи» бўлмоқчи бўлган ва на бошқа болалар ҳеч қайсиси «буни менга фалон муаллим ёки мураббий ургатди» деёлмайди.

Айб кимда?

Синфий ҳушёрликка чақирган Салимхон, бу ҳодисаларни таҳлил қилиб, натижа чиқарди: «Ким айбли? Вақтида дарсига келиб, дарсини берганидан сўнг бир минут ҳам мактабда турмайдиган муаллим — Маҳмуджон афандими ё кечасию кундузи мактабда, ётоқхоналарда буладиган мураббий Салоҳиддинми? Бунга албатта Салоҳиддин айбли. Тарбия ишига расмий, вазифашунослик билан қараган мудир, муаллимларни ҳам оппоқ деб бўлмайди, аммо ҳамма иллат Салоҳиддинда! Калтак шу одамнинг бошида синиши керак».

Дарҳақиқат, калтак Салоҳиддиннинг бошида синди. У мураббийликдан бўшатилади. «Салоҳиддин домла яхши эди», деб уни мажлисда ёқлаган талабалардан бир нечаси Салоҳиддиннинг таъсирида заҳарланган ҳисобланди ва уларга алоҳида диққат қилиш вазифаси қаттиқ ҳайфсан билан қолдирилган мактаб маъмуриятига, муаллимларга топширилди. Маҳмуджон афанди бу топшириқни мамнуният билан қабул қилди.

Салоҳиддин мактабдан қувилди. Орада беш ой утиб, унинг буйга етган қизи вафот қилди.

Педагог ўз шогирдларини, ота ўз қизини йўқотди. Салоҳиддин учун бунинг ҳар иккаласи баравар кучдаги кулфат, мусибат эди. Севикли шогирдларидан бир неча дафтар, севикли қизидан — оч қизил ласга турли рангдаги ипақлар билан тикилиб ишланган СССР харитаси қолган.

Дафтар, харита! Харитага қараганида Салоҳиддин-

нинг кузига ёш келса, дафтарларга қараганда бу ёш оқиб соқолига тушар эди.

— Уртоқ Саидий, — деди Ёқубжон, — домла куп қийналгандир. Ёрдам қилсак, деган уйга бориб, кеча контора мудирин билан бир гапиришиб кўрган эдим. Бизга кассир керак, деган эди. Шунга... муваққат булса ҳам... а, домла, нима дейсиз?

Салоҳиддин сукут қилди.

— Яхши бўлади! — деди Саидий, кейин афсусланиб оҳ тортди. — Қийин экан-да... уттиз, уттиз беш йиллик муаллим...

— Эски зиёли, — деди Ёқубжон, — бурининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Салоҳиддин Ёқубжоннинг нима демоқчи эканига тушунди.

— Энди, ука тарбия масаласи куп нозик масала. Инсон бамисоли бир машина, машинанинг сарф қилинган қувватни фойдали ишга айлантириш қобилияти турличадир. Инсон ҳам шундай. Инсонларнинг ҳам инсониятга фойда етказиш қобилияти турлича. Фан машиналарнинг шу қобилиятини орттиришга, яъни сарф қилинган қувватдан иложи борича купроқ фойда чиқаришга урингандай, тарбия ҳам инсоннинг жамиятга фойда етказиш қобилиятини оширишга уринади. Фан ҳали сарф қилинган бутун қувватни исрофсиз фойдали ишга айлантирадиган машина топгани йўқ, аммо тарбия буни топди. Ер юзида шундай бир тарбия борки, бу тарбияни кўрган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси булган ишларга сарф қилмайди. Бундай тарбияни берадиган мураббий аввал ўзи тарбияланган бўлиши керак. Мен умримнинг ярми бузук, инсонларни майиб қиладиган тарбия асосига қурилган жамиятда ўтган одамман, шунинг учун ўзимни қанча қўлга олмайин, саҳв-хатога боришим муқаррар. Амма шогирдларимдан шундай фикрлар чиқувига мен айблими, бошқами — ҳануз билолмайман. Шундай булса ҳам модомики менинг тарбия доирасида ишлашим зарарли экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир.

Ёқубжон мийиғида кулиб қўйди.

— Отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмайсиз-а, домла...

— Тушунмадим, ука...

— Йўқ, энди, айтаман-да... Фойдаси йўқ... Бурининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Саидий Ёқубжоннинг бу гапини тушунтириб берди. Салоҳиддин уйланиб туриб, деди:

— Агар масала сиз айтганча булса, албатта, мунофиқлик булар эди. Бундай эмас, мен бу байроқ остига зур келганидан утганим йуқ. Бу байроқ машъал булиб, саодати абадия йулини ёритди. Турли ялтироқ пардаларни йиртиб, унинг остидаги кир ниятларни курсатди. Ҳақиқатни курдим. Мана шунинг учун утдим.

Саидий гуё Салоҳиддинга эмас, узича гапиргандай, кесатиб дунғиллади:

— Ҳарҳолда негадир беақлроқ зиёлилар сиз курган ҳақиқатни куролмайди.

— Инженерлар ҳам зиёли ҳисобланадими? — деди Ёқубжон Саидийга қараб.

Салоҳиддин буларнинг нима демоқчи эканини билди, аммо муддаосини англай олмас эди.

— Шахта воқеасини айтмоқчисиз, шекилли? — деди Салоҳиддин. — Албатта, улар доно зиёлилар, ақли зиёлилар. Бироқ дунёда оқ ҳам йуқ, қора ҳам. Бу ҳар кимнинг қарашига боғлиқ нарса. Манфаат масаласи бор. Америка қитъаси янги очилган вақтларда миссионерлар ундаги заңжиларни христиан динига киргизиш учун турли йуллар тутган, жумладан, ой тутилишини илоҳий бир ҳодиса қилиб тушунтирган. Ой тутилиши илоҳий ҳодиса эмаслигини миссионерлар билмаганми? Билган, аммо билса ҳам халқни нодонликка бошлаган. Уша миссионерларни аҳмоқ, деб буладими? Йуқ. Шахта воқеаси, умуман инқилобга қарши қаратилган ҳаракатлар, инқилоб, яъни ҳақиқатнинг қаршиликка учрашидир. Ҳақиқат қанча куп қаршиликка учраса, кишиларнинг қалбидан шунча чуқурроқ урин олади.

Салоҳиддин билан бу мавзуда сузлашиш Ёқубжоннинг планида йуқ эди, нима булди-ю, орада шунча гап булиб утди. Саидий эса бу гапни давом эттириб, шу ернинг узидаёқ Салоҳиддинни «большевизм зулмидан дод» дегизишни хоҳлар эди. Ёқубжон бунга йул қуймай, гапни қисқа қилди ва Салоҳиддин кассир булишига розими эканини аниқ билмоқчи булди.

— Мувофиқ курилса, албатта, йуқ демайман, — деди Салоҳиддин. — Қайси тарзда фойдали бир иш билан машғул булсам...

Салоҳиддан румолчаси билан кузини арта-арта хайрлашиб чиқди.

— Мана шуни қулга оламан, — деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб, — сиз қунғизсиз...

VIII

Муҳаббат — енгиб булмас хоҳиш натижасида вужудга келган оилада муҳаббат ҳарорати ва зиёси икки вужудни бир-бирига боғлайдиган сон-саноқсиз туйғуларни барқ урдиради, чечаклар оттиради. Мажбурият натижасида вужудга келган оила эса, модомики оила булиб қолиши зарур экан, совуқ, мажбурият сохта туйғулар туғдиради. Муниسخон билан Мухторхон оиласи мана шундай оилалардан эди. Муниسخон сохта туйғунинг тез-тез фош булиб туришидан кўп азият чекар эди.

Никоҳдан бурун Муниسخонга икки нарса тасалли берар эди: бири — Салимхон айтганча, никоҳдан сўнг кўникиши — «чирик қирраларини яширмай, курсатиб турган Мухторхондан ялтироқ қирралар топиш»; иккинчиси — унинг бойлиги. Никоҳдан сўнг Муниسخон бунинг ҳеч қайсисини кўрмади. Мухторхон ҳамон ўша, илгари ҳам баҳарнав эди, энди ундан офтобда қолган ёғоч чўмичнинг ҳиди келади. У ўпганда худди калтакесакнинг чирқиллашига ухшаган бир товуш чиқади. Мухторхон — ари талаётганига қарамай асалари уясига тумшук тикқан айиққа ухшайди...

Шундай бўлса ҳам Муниسخон Саидийни кўрганида ўзини турмушидан, оилавий ҳаётдан жуда мамнун курсатишга тиришар эди. Бу узоққа чўзилган давосиз дард натижаси шу бўлдики, Муниسخоннинг гузаллиги ҳар кимнинг кўчоғида бир қатрадан қола бериб тугаёзди...

Муниسخон қачонгача шундай қилишини билмайди, аммо кўнглининг бир бурчида умид учқуни бор: қачондир аллақандай ўзгариш бўлади, Саидий унинг қарши-сида тиз чўкиб йиғлайди: «Қачонгача шундай қилиб юрамиз!» дейди, шунда у: «Кел энди, бечора...» деб қўл беради. Албатта, бу вақтда Саидийнинг мартабаси баланд, бойлиги ҳисобсиз бўлади.

Муниسخон бунга сира шубҳа қилмас ва шубҳа қилишни ҳаёлига ҳам келтирмас эди, шунинг учун Саидийнинг Сорахонга уйланиши туғрисидаги миш-мишларга ишонмади, ҳатто бу гапни Саидийнинг ўз оғзидан эшитганида ҳам бўладиган иш, деб қарамади. Унинг кўнгли тўқ, унга бу иш дорбознинг чигрик уйинидай кўринар эди: Саидий ўзини чигриқдан пастга ташласа ҳам бу фақат билмаганларнигина ваҳимага солади, ҳақиқатда эса, Саидий оғзидан маҳкам боғланган, ўзини ташлаганида ўша боғланган оғзидан осилиб қолади.

Аmmo бундай булиб чиқмади. Туй янги ойнинг йигирма иккисига белгиланганлиги, Муродхужа домла бошқа шаҳарлардаги ер-дустларига мактублар юборгани, тайёрлик ишлари битгани ва бошқалар туғрисида Мунисхон аниқ дараклар эшитди. Туй булади, бу аниқ эди. Мунисхон биринчи мартаба уз-узига Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини гижимлаб, куюниб йиглади ва чидолмаган минутларининг бирида узини каравотга кутариб урди. У аввал узини улдирмоқчи бўлди, сунгра, инсофга келди-да, ҳозирнинг ўзидаёқ Саидийни йулдан урмоқчи бўлди, тузукроқ уйлаган эди, уни йулдан уришдан кўра, узини улдириш осонроқ куринди, кейин озгина ён берди: «Ахир, қиз олмаган йигит, қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози бўлсин, майли, у ҳам қиз олсин. Сунгра барабар бўламиз».

Мунисхон бир куни дарсдан қайтишида, нима булиб газета бошқармаси урнашган кўчадан юрди, бошқарма олдидан утиб кетаётганда эса, худди бир зарур иш бордай, киргиси келди ва остонага қадам қўйганида ичида «Саидийни кўриб нима дейман?» деди, ҳали бунга жавоб бермасдан, яна бир неча қадам ташлаб қўйди.

Қоғозлар ичига кўмилиб утирган Саидий Мунисхонни кўриб узини йўқотиб қўйди, талай вақт ўтгандан кейин узини тутиб олиб, Мунисхонга жой курсатди. Мунисхон атрофда тизилишиб утирган булим мудирларига, бурчакда мудраб утирган муҳаррирга бир-бир кўз ташлаб, сунгра, расмий мурожаат қилди:

— Уртоқ Саидий, бизнинг факультетда мухбирлар тўгараги ташкил қилинган... қилинмоқчи булиб, шунга раҳбарлик деб... Ҳаваскорлар кўп...

Мунисхон қизарди. У фақат «мухбирлар тўгараги» деган нарса бор эканини эшитган, аммо тўгарак қаерда, қандай ташкил қилинади, қандай ишлайди — булардан хабарсиз эди, гапни мухбирлар тўгарагидан бошлашга бошлаб қўйиб, сўз тополмай қолди.

Саидий унинг қўлланма олгани келганига бир қадар таажжубланса ҳам, лекин чиппа-чин ишонди ва столнинг тортмасидан қўлланмани олиб берди. Мунисхон қўлланмани кичкина қора портфелига солиб уридан турди. Саидий ҳам турди ва уни кузатиб чиқди. Мунисхон кетидан унинг келаётганини, кўчага ҳам чиқишини билиб қадамни тезлатди. Кўчага чиқилганда Саидий унинг тирсагидан ушлади.

— Мунис...

Мунисхон зинадан тушиб тўхтади.

— Нима дейсан?

— Мунча шошасан?..

— Зарур ишим бор.

— Мухторхон келдими?

Мунисхон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Саидий олдида Мухторхонга нисбатан гойибона бундай муносабатда бўлмаган эди. Саидий унинг Мухторхонга кўнгилсизлигини биларди, аммо сира ўз оғзидан эшитмагани учун доғда эди.

— Ҳа, нега бунақа қиласан?

— Нима қилдим? — деди Мунисхон.

— Норозироқ кўринасан...

— Ҳеч-да, — деди Мунисхон, Саидийнинг кўзига қараб ва бир оз қизарди.

— Йўқ, мен буни ҳозирги кайфиятингга қараб айтаётганим йўқ, умуман шундай деб эшитаман.

— Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

Мунисхон астойдил қизарди, кўз қорачигида юпқагина ёш пардаси пайдо бўлиб, йилтиради, бурилиб кетмоқчи бўлган эди, Саидий яна қўймади.

— Нега бўлмаса, никоҳ кечаси йиғлаган эдинг?

— Балки ҳали сен ҳам йиғларсан...

Мунисхон ҳозир яна уша никоҳ кечасидагидай куюниб йиғлашга тайёр эди, аммо ўзини қўлга олди ва кулги баҳонаси билан юзини беркитди.

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Бунинг ҳаммасига сен сабаб бўлдинг, — деди Саидий ерга қараб, — шундай қилдингки, ўзинг ҳам йиғладинг, энди мен ҳам йиғлайман...

— Сен ҳам сабаб бўлдинг. Нега бўлмаса ўзинг... индамадинг?..

— Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёрлаб утирганимизда нима деган эдинг? Қўрқиб-қўрқиб гапнинг учини чиқарганимда «мен сенга тегмайман» демаганмидинг?

— Ҳеч-да! Айтганинг йўқ!

— Шундан кейин оғиз очгани юрак қилолмадим. Бундан ташқари, сен менга юқоридан қараб оғиз очгани қўймас ҳам эдинг.

— Энди у вақтларда ичар эдинг...

— Ҳозир ундан ҳам куп ичаман.

— Қаёқдан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан

қарарман!.. Аммо сен айтганинг йуқ... Сен айтмаганингдан кейин, узим айтайми?

— Башарти айтмаган булсам, сен бир оз ен берсанг «Мунисхон»лигингдан тушиб қолармидинг?

— Албатта. Айб узингда! Мен сенинг қулингда эдим. Нима қилсанг қилар эдинг...

Саидий қизарди.

— Менинг сенга булган муҳаббатим ҳамон илгаригича. Бу муҳаббат ҳануз ғунча...

— Энди қийин...

— Албатта қийин. Бир янги оила қуриш учун икки эски оилани бузиш керак булади. Агар бутун қийинчилик шуни бузишдангина иборат булса, бу ҳам мумкин, бироқ бугина эмас. Мухторхон, Салимхон ва Муродхужа домлалар ораси бузилади. Башарти биз қовушганда ҳам бу бузилиш кетидан келадиган мусибатни тортишга мажбур буламиз. Сен буни билмайсан, айтишим ҳам мумкин эмас... Аммо... фақат ажалга илож йуқ...

— Москвага кетмайсанми?

Саидий жавоб бермади.

Уни қулга олишдан ожиз эканига Мунисхон энди иқрор булди. У бу кунгача «Саидий менинг қулимда бир зувала хамир, тиласам кулча қиламан, тиласам бугирсоқ» деб ўйлар эди. Бундай булиб чиқмади. У секин бурилиб тор куча томон йул олди. Сукут қилиб қолган Саидий бошини кутариб нимадир демоқчи булганда Мунисхон узоқлашиб кетган эди.

IX

Саидий туйни бундай дабдабали булар, деб сира уйламаган эди. Татаристон ва бошқа жумҳуриятлар, Урта Осиёнинг куп шаҳарларидан шунча куп меҳмон келдики, булардан бир қисмининг келтирган туёналарини пулга чаққанда оддий туйлардан унтасининг харажатини кутарадиган эди.

Саҳари мардонлаб туриб ҳовли юзида товукдай қақаглаб юрган корчалон хотинлар, ташқарида, том орқасида, боғда ивирсиб юрган эркаклар кеча битмай қолган ишларини нонушта маҳалигача битказиб, ҳаммаёқни меҳмон қабул қилишга тайёр қилди. Қатор қурилган учта катта-катта тандирдан нонушта маҳалида турли сомсалар, ёғлик кулчалар, патир, кунжутлик ширмон нонлар чиқиб, саватларга тушди ва ичкарига, ташқарига ташила бошланди.

Домланинг жонажон дўстларидан бири, шаҳарда машҳур бўлган бир қандолатчи ҳовлининг бир бурчагидаги қазноқда, узининг аҳдига мувофиқ, уз қўли билан тўйга нишолда қилмоқда. Унинг атрофига тизилган ёш болалар катта мис қозондан отилиб чиққан купикларни талашиб, тупроқ аралаш ялагани ялаган. Улардан бериди, узларини сипо тутиб турган қизчаларга қандолатчи тегишади, жамалакларидан ушлаб тортади, қиём ялатади, бағбақаларини силаб, пешоналаридан упиб, узининг суюқлашган қонини гупуртиради. У нишолда тайёрлашдан кура купроқ шу билан овора эди. Шундай бўлса ҳам нишолда нонушта вақтига тайёр бўлди. Кўк қандин нишолда ликобчалар, жонон пиёлаларда беҳи, сабзи, турли мевалар солиниб қилинган муррабболар қаторида ичкарига, ташқарига кета бошлади.

Муродхужа домла шаҳардаги энг йирик кондитер корхоналаридан бирига куп миқдорда буюртмалар берган эди. Корхона хужайини эрталаб домлага одам юбориб, «агар магазинларда утмай ётган моллардан бир оз олмасалар буюртма бажарилмайди, берган закалатларини қайтариб олишлари мумкин», деди. Домла унинг талабини қабул қилишга мажбур бўлди, шунинг учун кондитер моллари нонуштада мулжалдан икки баравар ортиқ берилди.

Нонушта битар-битмас, ойнакорли айвон остидаги подвалдан тоғора-тоғора гушт том орқасига ташилиб, қатор қурилган дошқозонлар остидан тутун кутарилди. Ҳовуз бўйи катта чинор остидаги супа устида сабзи, картошқа ва бошқа куп сабзавотлар арчилар, туғралар; сунанинг бир томонини қоғозларга ўралган мурч, зарчува, қалампир, зира сингари дориворлар, кашнич, кўк пиёз, жамбил сингари кукатлар банд қилган. Нонушта тугаши билан ичкаридан сатта хонатлас, кук қарға шоҳи куйлаклар кийган, бошларига фаранг дурра ураган бир тўда қишлоқ қизлари, жувонлар бир-бирларини қувлашиб, қозон атрофида юрган, ҳовуз бўйи ва супада утирганларга қочиримлар қилиб, боғнинг уртасидаги шийпон томонга утиб кетишди ва ҳаял утмай чилдирма даранглади.

Бошима ишқинг тушиб савдо бўлурми мунча ҳам,
Куз деган оху каби шаҳло бўлурму мунча ҳам?

Муродхужа домла кенг оқ шоҳи куйлак кийиб, устидан сариқ ипак чилвир боғлаган; бошида ҳозиргина

тахтакачдан чиққан такдузи дуппи, ичкаридан ўрдак юриш қилиб лапанглаб чиқди ва супада букчайиб утириб, гушт туграётган қаролини чақирди:

— Остона, шийпонда кимлар бор? Ҳозир ҳаммасини қув! Сув сеп. Ичкаридан гилам олиб чиқиб сол. Турдига сих буюрган эдим, олиб келган булса айт, кабобни қилаверсин.

Домла яна ўрдак юриш қилиб қайтиб кетди. Остона-қул дастурхонга қулини артиб ўрнидан турди-да, чуқур уф тортди.

— Туй, шундай улуг айёмда ҳам Остона дейдилар-а! Шунча йилдан бери бир мартаба отимни жуфт айтганларини эшитмабман. Остона. Остона...

Остонақул домланинг амрини бажо қилиб, хабар бергандан кейин, шаҳарлардан келган меҳмонлар саф-саф бўлиб шийпон томонга утишди. Буларнинг ичида Муҳаммадражаб ва Саидий ҳам бор эди. Саидийни Мухторхон қултиқлаб олган. Энг кейинда Муродхужа домла татаристонлик меҳмон билан борар, меҳмон домлага гап маъқуллар эди:

— ...Масалан, Шарқда таъсис қилган янги ҳукуматлари эса, турк ва туркман қабилаларидан бўлинурки, булар дахи Чингиз ва Ҳилокунинг инқирозидан сунг зоҳир бўлган давлати Илайхония, Темур давлати, шимолда Дашт Қипчоқ давлати, Ҳиндда Бобирия давлати, Анатолида Усмония, Эронда София давлати каби ҳукуматлардан иборат эди. Эски ислом биносин чурук негизи ва анинг ҳаробалари, бузилган деворлари устина қурилган бу давлатларнинг бариси-да битди. Биноан алайҳ таъсис этажагимиз янги Турон давлати ислоҳ этилажак ислом биноси устина қурилажак...

Булардан сунг машшоқлар тупи утди.

Шийпондан нарида жазиллаб кабоб пишар, ундан кутарилган кукимтир тутун шабадада елиб, дарахтлар орасига кириб кўздан йўқолар эди.

Рюмка ва стаканлар жаранглаб, жағлар қимирлади. Шийпондан четдаги алоҳида супага ўрнашган машшоқлар асбобларнинг қулоқларини бураб созлашди ва узлари қилган узундан-узун бир машқдан сунг меҳмонларнинг суровларини бажара бошлашди.

Муродхужа домла «буюк сарҳуш» деб атаган Жамол Каримий купдан бери орзуманд бўлиб юрган муддаосига эришди: бир неча бочка пиво, турли навдаги сонсаноксиз вино ва арақ шишалари билан тўлган катта омборнинг калити унинг қулида эди. У эрталаб бир

пақир сувга бир ҳовуч сода ташлаб қуйиб, то шийпондаги зиёфат бошлангунча омбордаги виноларнинг кўпидан бир рюмкадан ичиб кўришга улгурди, кайфи ошиб кетганда шу содали сувдан ичиб бир оз ҳушёр булар ва яна янги шишани очиб татиб кўришда давом этар эди. Бундан ташқари у, ҳар сафар шийпонга вино ё бошқа нарса кўтариб келганда, Саидий меҳрибончилик қилиб бир рюмка узатар эди. У содали сувнинг ярмини ичиб бўлса ҳам барибир маст бўлди, сўнг дафъа келганида шийпон зинасидан тунтарилиб тушди. Бу вақтда машшоқлардан бири ҳаддан ташқари маст бўлиб, ҳаммага калака бўлиб утирар эди, шунинг учун Жамол Каримийнинг йиқилганини ҳеч ким пайқамади.

Маст бўлиб қолган гижжакчи ўрнидан тураётиб, гандираклаб кетди ва ўртада турган дугорни босиб синдирди, сўнгра, қалқиб туриб бор товуши билан бақирди:

Қилич айтур ҳо-до-о-ода, қисқаман, деб...
Бууруунгилардан, ҳо-о нусхаман деб!..

Шийпонда утирган сипо меҳмонлардан Ҳайдар Ҳожи ўрнидан турмоқчи бўлиб, қалқиб кетди-да, кабобли тарелкани босиб синдирди, йиқилаётганда Мухторхон тутиб қолди. Муҳаммадражаб Саидийнинг ёнига утириб, унинг товушини мақтаб бирон ашула айтиб беришини сўради.

Муродхўжа домла кечқурунги зиёфатда яхши «маданий» закускалар ҳам бўлсин, деб шу яқиндаги бир ресторанга буюртмалар берган эди. Бу ресторан хўжайини ҳам кондитер эгасининг ишини қилди: айни закуска керак вақтида келиб, агар домла шу овқатга яраша ичкилик ҳам олмайдиган бўлса овқат бермаслигини билдирди. Бу ресторанчи ўзига керакли турли сабзавот, гушт, тухум, ун ва бошқа молларни Муродхўжа домладан олар эди, шунинг учун домла ҳам буш келмади: агар ҳозир ҳеч қандай ичкиликсиз овқатнинг ўзини бермаса, бундан сўнг ҳеч нарса бермаслигини билдирди. Аммо ресторанчи слкасини қисиб, «майли» деди, бундан ўзининг ресторанига заррача шикаст етмаслигини исбот қилди. Орада бўлган тортишишнинг натижаси шу бўлдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдирди, шунинг учун ичкилик ҳам мулжалдан икки баравар ортиқ бўлди.

Шаҳардан чақирилган меҳмонлардан Аббосхон,

Мухторхон, Маҳмуджон афанди, Мирза Муҳиддин, Салимхон, Илҳом, Ёқубжон ва бошқалар ичкарига, чет шаҳар ва улкалардан келган меҳмонлар утирган уйга киришди. Кўпчилик эса шу жумладан вилоят газетасининг муҳаррири, Зокирхон, Саълоҳиддин домла, Ёқубжон ташкил қилган гапнинг ҳамма иштирокчилари, бир неча муаллим ва Саидийнинг узи ҳам ташқарида қолди. Бутун машшоқлар, ашулачилар, қизиқчилар ҳам ташқарида эди. Ичкарида қизлар, жувонлар уйин бошлади.

Хутба ўқилгунча ичкарида кўп хушовоз жувонларнинг товуши хириллади. Номи чиққан раққосалар ҳолдан тойиб сулайди. Ташқарида эса тарафма-тароф айтишган ашулачилардан бир томон енгилди.

Ичкари ҳовлининг ичкарима-ичкари уйларида бирида уч кундан бери булаётган кенгаш никоҳ эртаси кечқурунғача ҳам давом этди. Кенгашда ташкилотнинг вилоят кўмитаси аъзолари — Салимхон, Аббосхон, Мухторхон, Муродхўжа домла ва бошқалар бор. Четдан келган улўғвор кишилар ичида булар катталар суҳбатда утирган ёш болалардай боадаб бўлиб, катталарнинг оғзига қараб утирар эди. Марказий уринни ташкилот марказий кўмитасининг раиси — урта ёшлардаги бир киши банд қилган. Кенгашда кайфият оғир. Қандайдир бир умидсизлик руҳи бўлиб, бу руҳни алоҳида нотикларнинг оташин нутқлари ва тақдим қилаётган янгидан-янги режалари ҳам ўзгартиролмас эди.

Татаристондан келган меҳмон Татаристон ташкилоти ҳақидаги вилоят кўмитаси сўнгги вақтда олган маълумотларнинг бир қисмини тасдиқлади, бир қисмини рад қилди. Рад қилгани — татар аксилнқилобчиларининг муваффақият қозонаётганликларига, тасдиқ қилгани ташкилот фoш бўлиш олдида турганига доир маълумотлар эди. Меҳмон бундан ташқари Татаристонда бирмунча эски зиёлиларнинг ташкилотга хиёнат қилганликларидан хабар берди.

Ҳайдар Ҳожи босмачиликни сақлаб қолиш қийин эканини билдирар эди:

— Кундан-кун имконият доираси тораймоқда. Халқ босмачиликнинг давом этишидан манфаатдор эмас, билъакс унинг йуқолишидан манфаатдор, бинобарин, ҳукуматга ёрдам беради. Бу ёрдамни қилич кесолмайди.

Охириги сўзни марказий кўмитанинг раиси олди. У бутун сўзларга якун ясади. Босмачилик тўғрисида келганда Самандар қўрбошининг ўлдирилишини тўғри топди. Аммо «Самандар қўрбошини, ҳукуматнинг узи

хийла қилиб улдиртирди» деб гап тарқатиш билан, унинг йигитларини қайтариш мумкин булганини, шу тўғрида Мухторхон шошиб қолганини таъкидлади, сўнгра Жалолобод атрофидан иш чиқмаслигини айтиб, бутун кучни Афғонистон чегарасига ташлаш ва у ерда қандай ишлаш тўғрисида сўзлаб кетди.

Ташқарида ашула, уйин давом этар эди.

Х

Кўнгилдаги умумий бир гашликни эътиборга олманда, Саидий ўз турмушидан мамнун эди. У, Сорахонни севади. У бир вақтлар «турмуш учун хунук хотин яхши» деганига энди иқрор эмас, чунки Сорахонни энди хунук хотин деёлмайди. Сорахон тез фурсат ичида унинг кўнглидан Мунисхон ишқини қувиб чиқарди. Бу ишқдан кичкина бир учқун қолган бўлса ҳам, Саидий бунга «бир упиш билан сўнадиган учқун» деб қаради.

Саидий оилада Муродхўжа домладан ҳурматли. Муродхўжа домлани кўрганда таъзим қиладиган қавмқариндошлар уни кўрганда ер упгандай бўлишади. Бир куни оқсоч хотин «Раҳимжон ака» дегани учун домладан бир тарсаки еди. Домла: «Минбаъд бегим дегин», деди.

Пул куп. Бир домланинг топганисқ оиланинг бутун талабларидан ортиб қолади. Саидий домлага қараганда икки-уч ҳисса ортиқ пул топади. Унга қарашли еттига уйнинг бир қисми шарқ, бир қисми гарб услубида жиҳозлантирилган, ясатилган. Ягона камчилик — бир неча жавонга терилган китоблар ичида биронта ҳам Саидийнинг ўз асари йўқлиги, буни эса, пул билан қилиб бўлмасди.

Шундай бўлса ҳам, Саидийнинг кўнгли гаш. Бу гашлик вақт-вақти билан диққатликка айланарди. Шундай чоқларда у бошини чайқаб, «оббо» дейди, уф тортади. Бу гашлик хусусан жума кунлари, баъзан ўзи елгиз, баъзан ўртоқлари билан отланиб қишлоққа чиқиб келганида ортарди. Бир вақтлар комсомол ячейкаси ўқитига киришдан қочиб юрганида, ячейка жамоат иши юкланганда қандай кун кўрган бўлса, Саидий оилавий бахтиёрлигига қарамасдан, ҳозир шундай кун кўрарди. Бу таъби хираликнинг сабабини унинг ўзи очик билади: бу бахтиёрлик, бу турмуш, бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдаи. Эрта-индин ваъда бузилади ёки баҳорнинг юмшоқ еллари эсиб муз эрийди, синади, парчаланари ва оқимга

таслим булади... Бу — ҳаёт оқими. Бу ҳаёт оқимида мислсиз гирдоблар учрайди. Бу турмуш тушда қурилган-дайгина бўлиб қолиши мумкин... Шунинг учун Саидий кеч бўлса тонг отишини, тонг отса кеч бўлишини истамас, утадиган ҳар бир минут уни бесаранжом қилар эди.

Унинг учун ҳаёт энг юқори нуқтасига етган. Ундан нари борса фалокат, ҳалокат. Шунинг учун у, эртага бутун жумҳурият матбуоти «Саидий оламшумул адиб» деб қичқирадиган, хаёлида водийга соладиган қасри битиб, кучиб келишини кутиб турадиган бўлса ҳам, уша эртадан бу кунни афзалроқ кўрар ва ушандай адиблик шуҳратидан воз кечишга тайёр эди.

Муродхўжа домла эса ўз режаларини амалга ошириш билан овора. У ҳаммавақт Саидийга «омад келганда пул топиш ва уни ушлаш керак, мол-дунё орттириш зарур» деб насиҳат қилгани қилган.

— Ҳозир бисотимизда ун тўрт минг саккиз юз сўмча пул, бир юз уттиз беш пуд ортиқча гуруч бор экан, — деди у бир куни Саидий билан боғда шийпонда утириб.— Энди янги ойнинг урталарида иморат ишини бошласак ҳам булар.

Бу янги иморат боғ билан ҳовлини ажратиб турган қатор қазноқлар ўрнига тушуви керак. Саидий уша томонга қараб анча ўйланиб турди-да:

— Лойиҳа ҳамон уша лойиҳами? — деди.

— Ҳозирча уша. Албатта, бу сизга ёқмайди. Буни мен уша вақтда билган эдим.

— Менингча, қатор ўйлар солишда ҳеч бир маъно йўқ. Ўйлар ортиб ётибди. Янги иморат бўладиган бўлса, ҳовлига бир янгилик киритсин.

— Қандоқ бўлсин, дейсиз?

— Иморатнинг икки қанотида ердан камида бир ярим метр баланд музалла шаклидаги ўй булади. Ҳар иккови ҳам катта-катта деразалар билан боққа кўкрак кериб туради. Буларнинг ўртаси кундалангига иккига бўлиниб, бир бўлаги икки томонида биттадан ўй бўлган зал ва иккинчи бўлаги боққа қаратилган айвон булади. Агар қатор солинажак тўққиз-ўн та ўйнинг пулини шу мен айтганга сарф қилинса, боққа ҳам ҳусн киради. Ана у ҳовуз кумилиб, айвондан беш-олти сажин бериди, унга қараганда икки-уч ҳисса катта ҳовуз қазилади. Истасангиз ҳовуз бўйига ҳам жой қилиш мумкин. Ундан кейин айвон билан ҳовуз орасида унча ҳам катта бўлмаган йўлка қолдирилиб, атроф гулзор қилинади.

— Ҳовли томони қандай булади?

— Қандай булар эди, залнинг эшиги ҳовли томонда булади. Катта-катта деразалар курилади... Подвал булади.

— Бундай булса буни беш минг билан ҳам қилиш мумкин-ку?

— Албатта мумкин, аммо сарф қиламан десангиз ун беш минг сўм кетади. Менингча, шундай жой булгандан кейин пулни аямаслик керак. Уша ун тўрт мингни харжлаш керак булади. Сиз оддий ёғоч зиналик, шифти фанердан, деворлари оҳак билан оқартирилган иморат, деб уйлайсиз шекилли? Йўқ, бундай эмас. Мрамр йунувчилар, наққошлар ва бошқа усталар ҳам анча пул олади.

Саидийнинг тасаввур қилишича, бу — водийга солажак қасрига яқинроқ бир иморат булиши керак. Бу домлага жуда ёқди, ишни тезроқ бошлаш тараддудига тушди.

Домлани бунчалик шоширган нарса, бир ёқдан шуни тездан битказиб куриш хоҳиши булса, иккинчи ёқдан бинокорлик материаллари кундан-кун қимматланарми-кан, деб уйлаши эди.

Муродхўжа домла материаллар сотиб ола бошлади. Иморат тушадиган ердаги қазноқларни буздириб майдон қилишга киришди.

— Мен бир уйга келдим, — деди Саидий бир кун домлага, — гарчи материал кундан-кун қимматланади, деб уйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки пул бекор банд булиб, улик ҳолда ётади. Шу бугунга нима зарур булса шуни олиш керакда, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида энг ками ун процент фойда чиқади. Агар ун минг сўм бир айланса, минг сўм деган сўз. Сиз ун минг сўмлик материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат булса ҳам ойнинг охирида фарқ минг сўмга етмайди. Шундай эмасми? Мен Муҳаммадражаб билан сўзлашсам, ушанга ойига ун процент бериш шарти билан беш-олти минг сўм берсак. Нима дейсиз?

Домла севиниб кетди.

— Агар ун фоиз берадиган булса ун минг сўм ҳам беришимиз мумкин. Бир юз уттиз беш пуд яхши, девзира гуруч, улганда ун сўмдан олади. Бундан ташқари, олтмиш етти қадоқ ипагимиз бор. Ҳозирча биз шуларни сотиб ишлатиб турсак, ун минг сўм бахузур бероламиз. Мен биладан. Муҳаммадражаб тажрибали.

Аммо узи яхши одамми? Муомаласи қаттиқ булмаса... Хафа булманг тагин, шунчайики айтаётирман-да. Мен биламан...

— Булмаса мен олдига борай. Хайр, бундан бир ярим-икки минг даромад булар, аммо бу билан ҳам иш битмайди. Сизнинг ойлигингиз рўзгордан ортмайди. Шунинг учун мен ортиқроқ ишласам булади. Қалам ҳақи, ойлик йули билан қанча ишлаганда ҳам бунинг чеки бор. Идорадан ташқаридан ҳам иш олишим керак. Муаллимлик қилганман... Лаббай, яна қилишим мумкин-да! Нима дейсиз шунга?

Домла қувончидан энтиқди:

— Муаллимлик куп фойдали иш. Мен уйлайман, бунинг адиблик ишингизга ҳам фойдаси бор.

Домла бир неча катта адибларнинг номини айтиб, шулар ҳам муаллимлик қилган, демоқчи эди.

— Мен илгари тил дарси берганман. Энди адабиёт ҳам беролсам керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йуқ. Бундан ташқари, яна бир иш бор. Ҳозир таржима иши ҳам жуда серунум иш экан. Бир саҳифасига уч сўм. Агар ҳар кун кечқурун ҳафсалангиз келганда уч-тўрт саҳифа қилиб қуйсангиз, бу ҳам ойига уч-тўрт юз сўм булади. Мен жон-дилим билан қилар эдим, афсуски урисча билмайман. Ҳар саҳифаси уч сўм булса, жуда яхши гап-да. Минг ҳарф булади.

— Топилармикин?

— Хоҳласангиз топилади. Мана мен топаман-да..

Домла кулди.

Саидийнинг назарига минг ҳарф жуда кам куринди. Минг ҳарф! Уч сўм! Нега кунига бир саҳифа эмас, ун саҳифа таржима қилиб булмайди?

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Кейинги ҳафталар ичида бу планларнинг ҳаммаси амалга оширилди. Саидий Муҳаммадражабнинг олдига бориб, уша таклифни қилди. Куп талаш-тортишлардан сўнг у, ун процент эмас, саккиз процент беришга рози бўлди. То Саидий қайтиб келгунча Муродхўжа домла унга муаллимлик уринлари топиб қўйди ва келган куниеқ буни айтишга шошилди.

— Техникумда ҳар куни икки соат адабиёт берасиз; ойлиги — бир юз саксон сўм. Кечки ишчилар мактабида она тили, ҳисоб, табиёт, ер билимидан уқувчиларга ёрдам берасиз. Ҳар куни кечқурун икки соат; ойлиги — икки юз қирқ сўм.

— Таржима нима бўлди, топдингизми?

— Топдим. Чаканароқ иш бўлса ҳам, доимий экан. Лавҳалар корхонасида кўп миқдорда турли лавҳалар таржимаси бўлиб турар экан, саҳифасига тўрт ярим сўм ҳисобидан сўзлашдим.

Саидий иш бошлади. У ҳар куни дарс бериш, таржима қилиш билан қанча пул топса, газета идорасидан ҳам шунча даромад қила бошлади. Бироқ, газета идорасидан қиладиган даромади узоқ вақт давом этмади. Оммавий булимнинг мудирини Кенжа ажойиб бир ҳушёрлик қилди: сўнги вақтларда мухбирлар юборган хабарларининг биринчи қоғози устига «гонорарлик» деб ёза бошлади, улардан баъзи бирлари эса хабарнинг ҳар бир қоғозига ёзар эди.

Кенжа буни текширишга киришди, мухбирларга пул юборилиши тўғрисида кассир Салоҳиддиндан сўраган эди, Салоҳиддин елкасини қисиб «тушунолмаيمان», деди. Кенжа ведомостларни кўрмоқчи бўлган эди, бош бухгалтер қовоғини солиб, «мен сенга кўрсатмайман» деди. Жанжал кўтарилди. Бухгалтер Кенжани «иғвогар» деди. Кенжа унинг устидан муҳаррирга арз қилди. Муҳаррир ҳар икки тосмонга ҳам насиҳат қилди. Бундан бохабар бўлган Саидий, дарҳол Кенжани бир ойлик командировкага юбориш йўлини қидирди ва топиб, юборишга муваффақ бўлди, аммо ўзи мухбирларнинг ҳақини ҳўплашдан тийилиброқ турди.

Иморатнинг пойдевори ердан кўтарилган сайин Саидийнинг кўнглига янги ғашлик туша бошлади. Бу ғашлик фақат гап мажлисларидагина кўнгилдан бир оз кўтарилиб турар эди.

XI

Саидий бир куни ишдан кеч, жуда диққат бўлиб келди. У одатда боғ томонга утиб, қизгин кетаётган бинокорликни айланар ва кекса усталарнинг булажак иморат тўғрисидаги мақтовларини эшитиб, ҳордигини чиқарар эди. Бу кун, худди узоқ йўлдан чарчаб келгандай, судралиб тўғри уйга кирди, дераза ёнидаги качалкага ўтирди. Игна билан тароқнинг тишларини тозалаб ўтирган Сорахоннинг кайфи ҳам Саидийникидан яхши эмас эди. У этагига тушган кирларни қоқиб, ўрнидан турдида, бориб диванга чўзилди.

— Совуқ чой борми? — деди Саидий узини елпиб.

— Чанқабсиз-да, — деди Сорахон, — борган жойингизда чой дамлаб бермадими?

Сорахон бениҳоят кунчи хотин чиқди.

У Саидийнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сузидан хиёнат белгилари излар, ҳар куни шу важдан бир ништар урар эди. Саидий шу чоққача заҳарини ютиб келар эди, бугун гаши келди.

— Йуқ! Чойга аталган сувга чўмилишга тўғри келди, — деди.

— Билаган!.. — деди Сорахон йиғламсираб.

Саидийнинг жони чиқиб кетди. Олдинги уйдан оёқ товуши эшитилди.

Саидий Сорахоннинг онаси келаётир гумон қилиб, тек қолди, чунки аксари Сорахон билан орада гап қочганда онаси аралашса катта дилсиёҳлик булар эди.

Куп йиллар касал ётиб ўлган мурда сингари бўлган бу хотин, Саидий тўғрисида қизидан кура ортиқроқ кунчи эди. У Саидийнинг қаерга борганини, ким билан сузлашганини мудом суриштириб билиб юрар ва агар бирон шубҳага тушса қизи орқали, ёки жуда чидай олмаса, узи Саидийни сиқиб жонини олар эди. У гапирса Саидий сўз қайтаришга юрак қилолмас, чунки бир оғиз сўз қайтарса, уч кунгача боши гурбатдан чиқмасди. Шунинг учун Саидий унга «булбулигуё» дёб ном берган.

Эшикдан Муродхужа домла кириб келди. У урдак сингари лапанглаб утиб Саидийнинг қаршисидаги креслога ўтирди-да, узун кекирди:

— Худога шукур, — деди яна кекирмоқчи булиб буйинини чузиб. — Ош булсин мирза йигитга... Хуш, нима янгиликлар?

— Ҳм... бир жойдан йигирма етти кути буюқ топдим. Ун олти қадоқ алиф мой топдим. Буюғи яхши буюқлардан. Мойни айтинг, худди мураббо, жонивор... арзон... Ҳммм... Хуш, яна бир иш... Утган ҳафта Аббосхон мактаблар учун ҳозирги ўзбек адабиети намуналарини тузинг, деганда қўлим тегмайди, деган эдим. Уйлаб турсам, тузишим керак экан.

— Албатта тузишингиз керак. Модомики, шунга эҳтиёж бор экан, сиз тузмасангиз бошқа киши тузади. Масалан, Кенжа тузиши мумкин.

— Албатта бу жиҳатдан зарур-ку, аммо бошқа жиҳати ҳам бор. Агар ҳажмини каттароқ қилсам, иморатга керакли ҳамма буюқ ва сирларнинг харажатини кутаради. Ҳа, дарвоқе, сизга таржима қилинадиган беш-олтита ариза топиб қўйдим. Ҳар бирига уч сўмдан гашлашдим.

Саидий бир оз жим қолганидан кейин, деди:

— Мен бундан бирмунча вақт илгари бир фикрга келиб, буни Ёқубжонга ҳам айтган эдим. Шу фикримнинг тўғри эканига шу ой ичи, оқибат бу кун яна ишондим. Яъни, менинг янги гап ташкил қилолмаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим — ношудлигимдан эмас, дейман. Ёқубжон тўплаган одамларни мен ҳам тўплай олар эдим, чунки, буларни тўплаш янги бир нарсани вужудга келтириш эмас. Мана, нега шу вақтгача жўраларнинг сони ҳамон ўша — тўққиздан ортмайди? Чунки пишган, етилган, озгина шабададан дув этиб этакка тўкиладиган одам кам. Пишмаганларини пишириш учун кўп ва давомли меҳнат керак. Бу меҳнатни ёшларга сарф қилиш керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Ёшларни қўлга олиш деган сўз, ёшликдаги тарбияни қўлга олиш деган сўз.

— Адабиёт намуналарини тузиш ҳам, шу нуқтаи назардан ёмон иш бўлмас.

Муродхужа домла бу фикрни маъқуллади.

Оқсоч кириб, овқат тайёр бўлганидан хабар берганда домла урнидан тураётиб, чўнтагидан бир хатни олиб, Саидийга узатди.

— Эҳсон деган уртоғингиз бор экан. Кўп аҳмоқ одам кўринади...

Саидий хатни куздан кечирди:

«Дустим Саидий!

Илгари ёзганларим сингари бу хатнинг ҳам тақдири белгисиз. Билмадим қасрда, кимнинг қўлида қолиб кетади.

Бошқа жойга кучибсиз деб эшитдим. Билмадим, ўша хужрадан кетиш мажбурияти сизни бошқа жойга кучирганми ёки ўша ерга кучиш мажбурияти хужрани ташлаб кетишга мажбур қилганми? Менинг учун ҳар иккови бир эмас. Агар бу хатнинг қўлингизга тегишини аниқ билсам, нега шундай эканини ёзар эдим. Уқишимни битирдим. Бу хатни Қримдан ёзаётирман. Қримда икки ой тураман.

Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман. Сиз, албатта, мени бир неча асарларингиз билан қарши оласиз.

Сизга доимий ҳурмат билан: «Эҳсон».

Домла чиқди. Саидий хатни яна ўқиди. Иккинчи ўқишда хатнинг қасридир унга ёқмади. Қизиқ, — деди,

«хужрани ташлаш мажбурияти бу ерга кучирдими...»
Бари бир эмасми?

Овқат маҳалида «булбулигуё» одатдагича яна талай одамларни ёмонлади, аллақерда булган жанжалда ким ҳақ, ким ноҳақ экани, оқсоч бир неча мартаба танбеҳ этилишига қарамасдан, бу кун яна супургини деворга суяб, тикка қуйгани тугрисида титраб-қақшаб сузлади. Унинг асабга тегувчи товуши ва сузлари ҳар куни Саидийнинг еганини заҳар-заққумга айлангирар эди, аммо бу кун ундан ҳам кура хат Саидийни асабийлаштирди.

Овқатдан сунг Саидий хатни яна бир неча мартаба уқиди ва ҳар уқиганида ундан табиатини хира қиладиган бир нарса топар эди. «Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман, сиз мени асарларингиз билан қарши оласиз!» Бу нима деган суз? Шу билан нима демоқчи?

Домла «бу одам аҳмоқ куринади» деганда унинг аччиғи келган эди, аммо ҳозир айтса тасдиқлар эди.

У ётоғига кирди, ечинаётиб, ётиш фикридан қайтди, аммо нима қилишини билмас эди, кейин отланиб бир айланиб келишга жазм қилган эди, отнинг қишлоққа кетганини эслаб, яна бугилди.

Домла эшикдан бошини тикди.

— Муҳаммадражабга яна бир хат ёзсангиз...

Муҳаммадражаб саккиз минг сўмни ойига саккиз процент фойда бериш шарти билан олиб, икки ойдан бери на фойдасини берар эди, на танини. Саидий бир неча мартаба хат ёзди, жавоб булмади.

— Мен бундан сунг хат ёзмасликка қарор бердим.

Домланинг кузлари олайиб кетди.

— Ҳа, нега? Фойдасини бермаса ҳам гурга, саккиз минг сўмни қайтарсин...

— Йуқ, йуқ, фойдасини-ку, оламиз. Узим борсам дейман.

— Узингиз биласиз...

Домла эшикни ёпди ва зарда билан гурс-гурс қадам ташлаб боққа томон утиб кетди.

Саидий айвонга чиқди, чекиб турган папиросини жаҳл билан ерга урди-да, велосипедни стаклаб кучага чиқиб кетди.

XII

Саидий дарвоза олдида узоқ туриб қолди: қуллари рулда, бир оёғи педалда, миниб жунашга тайёр, аммо

қаёққа боришини билмас, упкаси тулиб, йиглагуси келар эди.

Саидий қоматини ростлади, велосипедини етаклаб кучанинг у юзига — майхона томонга утди, майхонага кириб, прилавка олдига келди ва бир кружка винога пул узатди. Майхона эгаси пиво кружкасини чайқаб, вино қуйиб берди. Саидий бир кружка винони, чуллаб келиб сув ичгандай шимирди. Вино унга ҳеч қачон ҳозиргича лаззатли татимаган эди, яна бир кружка сұради, то кўзига одамлар майда, қийин ишлар осон кўрингунча ичди-да, кучага чиқди ва велосипедга миниб, шаҳардан ташқаридаги истироҳатгоҳ — булоқ буйига жунади. Саидий куннинг иссиқлигига қарамай, велосипедни тез ҳайдаб, ҳаял утмай қургондан чиқди ва серқатнов чанг булоқ йулидан борар экан, уйлар эди: «Энди бундан сўнг турмушни маълум бир йулга солиш керак. Идора олти соат вақтни олади. Ишдан келгандан сўнг дарс вақтигача ухлаб олиш керак. Дарсдан соат тўққизларда келар эканман, бир ёки бир ярим соатни таржима ишига бериб, қолган вақтни асар ёзишга сарф қилай. Ҳар куни уч-тўрт соат вақт берганимда ҳам анча иш қилиш мумкин. Нега шу вақтгача шундай қилмадим? Иморат битгандан кейин дарс беришни ташлайман ва бутун вақтни асар ёзишга бераман. Шундай қилсам қиши билан бир неча жилд асар ёзиш мумкин. Энди қандай ёзишни биламан. Ҳар утирганда наҳот бир ҳикоя ёки бирон романнинг бир бобини битиролмасам? Муҳаммадражаб фойдани ҳам танга қушиб айлантираётган булса керак. Борсам ҳеч булмаганда икки ярим минг сўм олиб келаман. Иморат учун пул керак булса, пул топиш писанд эмас. Умуман, энди менинг ошигим олчи. Ҳаммавақт олчи туради...»

Кайф унинг хаёлини яна олиб қочаётган эди, велосипеднинг орқа гилдирагидан «қарс» этиб чиққан товушдан бир чўчиб тушди. Орқа гилдиракнинг дами чиқди. Камера ёрилди. Сумкада на резинка бор, на елим. Булоқ ҳали узоқ. Шаҳар қургони кўриниб турибди. Назарида, худди у дарвоза оғзида велосипед устаси бордай булди. Бориб, дарров камерани яматмоқчи ва йулда давом этмоқчи булиб, дарвоза оғзига келди. Уста йуқ эди. Уста қидириб ичкарироққа юрди. Икки-уч мулжаллаган жойидан ҳам уста тополмаганидан сўнг, булоққа бориш ниятидан воз кечди. Куннинг иссиғида тарқала бошлаган кайф билан шунча йулни пиёда босиб уйга бориш

куп машаққат эди. У ҳозир уйга қайтишни сира истамас эди ҳам.

Саидий велосипедни етаклаб секин-секин қадам ташлаб борар эди, стадион ёнидан утиб кетаётганида биров чақиргандай булди. Саидий тухтаб аввал орқасига, сунгра кучанинг у юзига қаради. Кучанинг у юзида Мунисхон турар эди. Саидий кучанинг у юзига ўтди.

— Қалай, омонмисан? Куринмайсан? — деди Мунисхон. — Одам соғиниб қолар экан. Нега мунча озиб кетибсан? Қалай, хотининг билан иноқмисан?

Саидий кулди.

— Ўзингдан қиёс қилавер. Сен эринг билан иноқмисан?

— Албатта!

— Ростданми? Мен бутунлай бошқа гап эшитдим-ку?

— Эйй... одамларнинг гапи...

Иккови секин-секин қадам ташлади. Мунисхон анча ергача ўз иши, танийдиган, сўзлашадиган кишилари обрусӣ тўғрисида сўзлаб борди.

— Яқинда марказга бордим. Комиссарлардан купини биламан. Купи мени «қизим» дейди. Мен ҳам «ота» дейман. Ота булмай улгурлардан биттаси, «менга тегмайсанми?» деди. «Эй улинг ота булмай», дедим. Шундақа деганидан бери ўша билан гаплашмайман.

Мунисхон илгариги Мунисхон эмас, илгари кишини мафтун қиладиган кўзлар, энди маст кишининг кўзидай қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай куринади, хусусан кишига қараганда, атайлаб кўзларини сузиб қарайди ва шу қараши билан гўё «мени яхши кўрмайсанми?» деганга ухшайди. Саидий унга қараганда кўз олдида турган Мунисхонни эмас, бундан уч-тўрт йил бурунги Мунисхонни тасаввур қилар, бунӣ тасаввур қилганида илгариги ҳаёти кўз олдидан ўтар, шунинг учун ҳозир Мунисхон билан бир минут булса ҳам ортиқроқ суҳбат қилишга иштиёқманд эди.

Саидий студентлик вақтида ўз турмушидан норози эди: факультет ва комсомол ячейкаси уни ўз ҳолига қўймас, ҳозиргига нисбатан қашшоқлик билан кун кўрар, ҳеч ким танимас ва обрусӣ йўқ эди. Аммо ҳозирги ҳаёти билан у вақтдаги ҳаётини чоғиштириб қараганида, икки орада қариллик билан йигитликдай фарқ кўринарди. Илгари у йигит эди, энди чол; илгари ҳаётга энди қадам қўйиб келаётган эди, энди ҳаётдан кетаётгир. Шунинг учун кексаликдаги ҳузур-ҳаловатдан кўра ёшлиқда тортилган «оҳ» афзалроқ эканини сезар эди.

Мунисхон хайрлашмоқчи булиб қул узатганда, Саидий унинг қулини қуйиб юбормади.

— Мунис, бир оз юрайлик...

— Йўқ, мени бир катта одам йўқлаган экан, телефон қилай-чи, нима дейди... Бошқа куни. Ҳозир қаёқдан келаётган эдинг?

— Нима қилишимни билмай, булоқ буйига бормоқчи булиб, йўлга чиққан эдим. Велосипеднинг камераси ёрилди. Асбоб йўқ. Уста тополмадим.

— Узинг тузатишни билсанг, мен асбоб топиб берман. Ҳу кучанинг бошигача борайлик...

Кучанинг бошига етганда Мунисхон Саидийни бир дарвозага бошлаб кирди-да, кираверишда чап қўлдаги қора клеёнка билан қопланган эшикка калит солди.

Уй Саидийнинг илгариги ҳужрасига ухшаган тор, аммо шифти паст, пол цемент, бир қаватлик кичкина деразасига газета тutilган. Уйнинг бутун жиҳози турдаги битта темир каравот ҳам унинг бош томонига қўйилган бир стол ва унинг остидаги икки табуреткадан иборат. Каравот худди ҳозир биров туриб кетгандай, оқ рўйжа оёқ томонда гижимланиб ётарди. Саидий велосипедни деворга суяб, Мунисхон қуйиб берган курсига утирди. Мунисхон каравотдаги кўрпани тузатиб, рўйжани ёпди-да, ташқарига чиқиб, ҳаял ўтмай кирди.

— Ҳозир асбоб олиб келади, — деди киришда негадир эшикнинг иллагини солаётиб, — уй иссиқ, кўйлагингни еч.

Уйнинг иссиқлигидан қатъи назар, велосипедни тузатиш учун ҳам кўйлакни ечиш зарур эди. Саидий кўйлагини счгани урнидан турмасдан илгари, Мунисхон гўё олдида гудак ёки ўз эри утиргандай, ҳеч ибосиз устки кўйлагини еча бошлади. Саидий тўхтади, юраги «шув» этди. У бир вақтлар Мунисхон билан дарс тайёрлаб утирганида унинг қулини ушлаб, яна бир сафар унинг ёқасидан баданига кўзи тушиб шу ҳолга тушган эди. Мунисхон кўйлагини ечиб, каравот поясига илди-да, сочини ёзиб жойига утирди. Саидий ҳамон тикка турар ва нима қилишини билмас эди.

— Ҳа, нега ечмайсан? — деди Мунисхон кулиб, таралиб турган сочи билан кўкрагини беркитиб.

Саидий бирдан совиди. Унинг қаршисида оддий хотин, оддий бадан турар эди. Бундан бир неча секунд илгари кўпириб турган қони сусайди, йигитлик туйғуси устига ҳул кўрпа ёпилган ўтдай босилди.

Саидий куйлагини ечиб уз урнига утирди. Муниسخон икки кулини стол устига ташлаб унинг юзига тикилди.

— Хотинингдан қурқасанми?

Саидий жавоб бермади.

— Вино ичасанми?

Саидий яна тек қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи булиб, Муниسخоннинг юзига куз ташлаган эди, у яна сочи билан кукрагини беркитди ва Саидий туриб олдига бораётгандай, қочишга тайёрланди. Саидий айтадиганини айтолмай, яна ерга қаради. Муниسخоннинг бу ҳаракатлари ҳар қандай эркакни ҳам ҳужумдан кўра ўзини мудофаа қилиш туғрисида уйлатар эди...

Саидий эшикка қаради. Муниسخон урнидан туриб каравот ёнига келди ва Саидийнинг орқасида туриб, бир қули билан унинг иягидан ушлаб, ўзига бурди. Саидий гавдаси билан утирилиб унинг белидан қучоқлади, аммо бу қучоқлаш, айна кучга тулган йигитнинг қучоқлаши эмас эди.

Муниسخоннинг хўрлиги келди ва бу хўрлик секунд ўтмай ғазабга айланди. Бу қандай ғазаб эканини фақат мақсадига эришолмаган хотинни уз кузи билан кўрган кишигина тасаввур қила олади.

Муниسخон Саидийнинг тиззасидан ирғиб турди ва тепишга тайёрланаётган курк товукдай тисарилди, сочларини гижимлаб, Саидийнинг юзига тикилди ва қичқирди:

— Мен хотинингдан, ўша дастмолқовоқдан камми?

Саидий қўқиб кетиб, урнидан турди ва қалқиб йиқиляётган Муниسخонни ушлаб қолмоқчи бўлди, улгурмади. Муниسخон ўзини каравотга ташлаб илондай тўлғониб ҳунгради.

— Муниسخон, — деди Саидий, — Муниسخон!..

Муниسخон ирғиб урнидан турди ва утириб кафти билан куз ёшини артди-да, яна қичқирди:

— Сен қулимни ушлашга зор булиб юрган йигитларнинг битта ҳаром тукига арзимаёсан! Нимангга ишонасан, чиройингами?! Ит гажиб ташлаган ошиқдайсан. Ёзувчиликнинггами? Ниманг бор?

— Ҳеч нарсам йўқ...

— Нима ёзиб қуйибсан?!

— Бўлди! — деди Саидий бир оз пўписа қилиб.

— Айт-чи, қани ёзувчи булиб нима қилиб қуйибсан?!

— Ҳеч нарса қилганим йўқ, Муниسخон...

Саидий бу гапни хўрлиги келиб, упкаси тўлиб айтди, лекин минут ўтмай бу хўрлик, Муниسخоннинг хўрлиги

сингари газабга айланди. Мунисхон яна нимадир демоқчи бўлиб бошини кутарган эди, Саидий қулочкаш қилиб тарсаки билан тортиб юборди. Мунисхон каравотдан ағдарилиб тушди. Саидий унга қайрилиб ҳам қарамасдан, велосипедни етаклаб чиқиб кетди.

XIII

Августнинг бошларида иморат битди, лекин Саидий ишга утириш учун ҳамон хотиржам эмас эди. Домлага меросхур бўлувига ишонган кунларидан бошлаб бирон дарахтнинг пўстлогига етган зарардан тортиб ёмгирда дсворнинг нам тортишигача унинг диққатини жалб қиладиган бўлган экан, шаҳарда уй-жой танглиги ҳукм сурган бир пайтда шунча иморат устига яна бир иморат бино бўлиши ташвиш орттирмай қўймас эди.

Бундан ташқари, домланинг айтишига қараганда, кўр битган, бисотда ортиқча пул қолмаган. Муҳаммадражаб юзсизлик қилиб, домланинг олдида Саидийни ерга қаратиб қўйди. У саккиз процент фойда бериш шарти билан пул олиб, талай вақтдан кейин танининг ўзини қайтариб берди. Саидий пулнинг фойдасини қистаб унга қаттиқ гап айтолмади, чунки орада гап қочса, бу вақтда икки кўзи ожиз бўла бошлаган опаси тул булар эди.

Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетишидан Саидий заррача манфаатдор эмаслигини, қайта зарар тортишини домла жуда яхши билади. Шундай бўлса ҳам, «Шу фойдани Муҳаммадражаб еб кетди-я. Муҳаммадражаб ким? — Сенинг поччанг, узингники» деган маънони ўзи шама қилар, хотини ва қизи орқали очикдан-очик билдирар эди. Саидий бу гапни кутаролмасди, шунинг учун туни-куни ишлар, қандай йул билан пул топиш мумкин бўлса шуни қилар, Сорахон ва «булбулигуё»нинг оғзини пул билан қоплашга тиришар эди. Шундай қилиб, бир ёқдан мулк-амлок, унга етажак ва етиш гумон қилинган зарар ташвиши, иккинчи ёқдан пул топиш гами билан Саидий тез фурсат ичида «Иморат битган кундан бошлаб астойдил утириб китоб ёзаман» деган ниятини унутди.

Пул, пул, пул! Саидий бир сўм ишласа, оила ун сўм талаб қилади. Саидий ун сўм ишласа, оила пулсизликдан қонқора қақшайди.

Ойнинг охирида Саидий ойлигини келтириб одатда-

гича Сорахоннинг қулига топширди. Сорахон пулни олиб чиқиб кетди-да, дам утмай ранги учиб кирди.

— Нега бу оз? — деди у, гижимлаган пулни стол устига ташлаб.

— Нимаси оз? Кеча ҳисоб қилиб қулимга қанча пул тегишини айтган эдим-ку!

— Қани, ушандан ҳам саккиз ярим сум кам...

Саидий индамади.

Сорахон чиқиб кетаётиб, жонга тегадиган товуш билан дунғиллади:

— Эрга тегиб нима курдим, тўртта келинчак олдиға кийиб чиққудай кийимим йуқ. Мен билан барабар эрга текканлар тўрттадан амиркон туфли йиртишди.

Сорахон эшикдан қайтди ва дераза олдидаги курсига тескари, Саидийга орқасини ўгириб ўтирди-да, йиғлади.

Сорахоннинг онаси чойнакда чой олиб кириб, столға қуйди. Унинг ранги учган, кукарган эди. У эшикдан кириши билан Саидийнинг юраги шув этиб кетди: «Оббо, бу касофатнинг йиғлаб ўтирганини кўрмаса гўрга эди» деди ичида ва бор кучини тўглаб, «булбулигўё»га илжайиб қаради, «булбулигўё» пиёлаларни чайқаётиб Сорахонга қаради.

— Ҳа, тагин нима бўлди? Йиғлаш билан рўзгоринг тузаладиган бўлса аллақачон тузалар эди...

Саидийнинг юраги гумуриб кетди. У иш булмасига кириб кетишни ва кутилиб турган жанжалдан қутулишни истар, аммо ўрнидан туриши биланоқ «булбулигўё»нинг портлаб кетишидан қўрқар эди.

«Булбулигўё» тез-тез чой ҳўшлар, қилт-қилт ютар ва «қилт» этган товуш Саидийнинг юрагига эриган чўян бўлиб томар эди.

Саидий бир пиёла чойни не машаққат билан ичиб, булмасига кириб кетди ва эшикни зичлаб ёпди-да, бориб стол ёнига ўтирди. Нариги уйда «булбулигўё», атайлаб, Саидий эшитсин деб, қизига қаттиқ-қаттиқ сўзлар эди:

— Хотин боқиш шундақа бўлади. Эрга тегиб бир майлис қилганининг йуқ, ё булмаса беш-ўнта хотин-халажни чақириб, олдиға бир товоқ ош қўймадинг. Сен эрга тегиб мен нима орзу-ҳавас кўрдим, ўзинг нима орзу-ҳавас кўрдинг? Сен тенги келинчакларнинг уйига кирсанг оғзинг очилиб қолади: қўш-қўш тилла соатлар, тилла билагузуклар... Олган ойлигига берса тўртта тиррақи қуй беради!...

Саидий шунча ўзини бошқа нарсалар билан овунти-

ришга тиришса ҳам, «булбулигуё»нинг товуши қулогига кирар эди.

Муродхўжа домла Сорахон ва хотини билан Саидий орасида утган гап тўғрисида узини билмасликка солади. Саидий эса чиндан «у билмайди, билса ҳеч шубҳасиз аралашиб, буларни ғазаблайди» деб уйлар, аммо бу ҳақда ўзи гапирмас ва гапиришни бачканалик ҳисоблар эди.

«Хотин боқолмаслик» таънасини эшитмаслик учун кеча-кундуз ишлаш, пул чиқадиган булса ҳар қандай ишдан қочмаслик керак бўлди... Саидий газета идорасида ишлайди, кечқурунлари курсма-курс юриб дарс беради, бундан ортган вақтни аризалар ва турли лавҳалар таржима қилишга сарф қилар эди. Таржима ишини илгари «иморат битгунча вақтинча машгулот» ҳисоблаган эди, энди бу доимий, булмаса оч қолиш хавфи булган машгулотга айланди. У шунча банд, шунча куп ишлар эдики, асар ёзиш эмас, бу ҳол қачонгача давом этиши, нега бир боши учун мунча кун ишлашга мажбур экани тўғрисида уйлашга ҳам вақти булмас эди. Сўнгги вақтда ҳар қанча ҳориса, ҳар қанча кеч ётса ҳам уйқуси келмайдиган бўлди, қулоғи гув-гув этиб, назарида, мияси чирсиллаётгандай булар эди.

Унинг ягона буш вақти уйқусизлик билан утган соатлар, бундай соатларда уйласа, ўйи узини яшашга иқтидорсиз ҳис қилишдан нари бормас эди.

Август ойи тамом бўлиши билан қисқа муддатли курслар ёпила бошлади. Сентябрьнинг ярмига борганда, икки доимий уринни ҳамда таржима ишларини эътиборга олмаганда, Саидий ишсиз қолди. Бу икки доимий уриннинг бири идора, иккинчиси эса ҳар кун иш кечқурун икки соат вақтини оладиган бир курс эди. Саидий идорадан келиб овқатдан сўнг дарс вақти булгунча бир-икки соат истироҳат қила бошлади. Шу икки-уч соатлик истироҳати ойига қанчага тушувини Муродхўжа домла дарров ҳисоблаб кўрди.

«Булбулигуё» бир кун қизидан койиди ва бошига муштлаб, деди:

— Ҳушшаймай ул!.. Қачонгача мен сенинг эрингни пойлайман? Керак булса узинг қара-да!.. Шу аҳволинг булса мендан кейин ҳолингга маймунлар йиглайди. Менинг кўз олдимда шундай қилиқлар қилади-ю!..

— Нима қилди? — деди Сорахон чузиб.

— Эр деганни хотин қўлга олиши керак... Неча

кундан бери эхн соламан, уйга келган ёш-ялангларга қарайди, илжаяди. Ойпошшанинг келини томда юрган эди, эринг тикка қарагани мендан истиҳола қилди шекилли, атайлаб уйдан ойна олиб чиқиб, ойна билан қаради. Олдига келсам ҳеч нарсани билмаган булиб, ойнага қараб тишини тозалаётти. Уйга кириб деразадан пойлаб турсам, секин битта кесакни олиб томга отди. У манжалақи ҳам кўзини сузади... Ушандан сен камми? Курмайсанми, қачон қарасанг уйда. Қиламан деса иш қуриб кетибдими?

Сорахон «шунча иш булган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку» дейиш урнига, тутақиб кетди.

— Ҳазим биламан! — деди у йиғламсираб ва эшик олдидаги супада ёнбошлаб газета уқиб ётган Саидийнинг олдига чиқди.

Саидий ҳеч гапдан хабари йуқ, бундан бир ярим йил бурун бир газетада босилган мақоласини уқиб, ўша вақтдаги қаламининг уткирлигига ҳайрон қолиб утирар эди. У Сорахоннинг авзойини қуриб қўриб кетди. Чақмоқ ялт этгандан сўнг момақалди роқ қанча муқаррар булса, Сорахоннинг бундай кайфиятидан сўнг «булбулигуе»нинг сайраши шунча муқаррар эди. Саидий шундан қочиб ўрнидан турди ва иш булмасига кириб кетди.

— Ҳа, энди бизга қарагингиз ҳам келмай қолдимми? — деди Сорахон унинг кетидан кириб.

— Нима булди, аввал тушунтир, гуноҳим булса тавба қилай. Нима қиласан ўзингни ўзинг дилсиёҳликка солиб? Балки арзимаган нарсадир...

Сорахоннинг юпқа лаблари пирпиради.

— Битта хотинни эплаёлмай, яна кунглингиз бошқасини ҳам тусадими?

Саидийнинг юзида асабий кулги акс этди.

— Ҳуш, кимга совчи қўйибман?

— Ҳаммага, Холниса манжалақига! Қачон қарасам уйдасиз. Қиламан десангиз иш қуриб кетибдими!

— Холниса ким ўзи?

Сорахон ўзини диванга кутариб уриб, бор товуши билан ҳунграб йиғлади. Бу йиғи Саидийнинг бошига кутилмаган балоларни келтириши аниқ эди. У ёлбора бошлади:

— Сорахон, аввал менга тушунтир... Сорахон... Майли, нима десанг хўп, сен менга тушунтир, гуноҳим булса тавба қилай...

— Фарнинг оғзи тавба қилади, холос! — деди Сора-

хон, йиғи аралаш қичқириб. — Мен энди курибманми?... Худо кутарсин!

«Булбулигуе» гул қуйилган ваза кутариб кирди. Саидий утирган ерида кесак булиб қолди.

— Тагин нима булди? — деди «булбулигуе» вазани столга қуйиб.

— Нима эканини ҳали менга ҳам айтгани йуқ, — деди Саидий илжайишга ҳаракат қилиб.

— Қуйинг-ей, Раҳимжон, гапирманг-ей! Худо урди кетди. Қизим қулингизга тушгандан бери бир кун рӯшнолик кўрмади. Бирон муддаонгиз булса очиқ айта қолинг-да...

«Булбулигуе» сайраб кетди. Сорахоннинг рашкидан бошланган гап Саидийнинг рўзгор гамини емаслигидан утиб, Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетганигача етди.

— Опангиз «укам қайнарасини боқиб ётипти» деб уйлайди шекилли-да!... Хабари йуққи...

Саидий индамади. Унинг вужудига аллақандай заҳар тарқалди. Бу заҳар вужудини титратиб секин-секин бошигача келар, буни Саидийнинг узи сезиб турар эди. «Булбулигуе» ҳамон сайрар эди. Саидий иш столи ёнига келиб утирганида юзининг томири тортишиб, башараси кийшайди ва бор товуши билан қичқирди:

— Нима қилай, булганим шу!

Бу товуш узига узокдан эшитилар эди.

— Шунча вақтдан бери ўзимни ўтга, сувга уриб боқдим, кийим-кечагингизга қарадим. Энди менда ҳам қурбат қолмади. Қизим бисот қилиш ўрнига, менинг бисотимни тамом қилди...

Саидий сўзлай олмас эди, лабини бурди.

— Ҳа, боқмадимми? Кийим-кечагингизни қилмадимми? Оббо! Эсингиздан чиқдим, келганингизда оёгингиздаги ботинканинг ипи симдан эди...

Саидий беихтиёр ўрнидан турди ва қулини кутариб бор кучи билан столнинг устига урди. Стол устидаги бир тахта ойна майда-майда булиб, Саидийнинг билак ва бармоқларини тилди, узи аввал креслога, ундан дўмбалоқ ошиб ерга тушди, совуқда қолгандай, ияги титради, бет мускуллари учар, зич қисилган тишлари орасидан оппоқ кўпик сизиб чиқиб, панжа ва билагидан оққан қонга қўшилди ва янгигина бўялган полдан бир томонга қараб оқа бошлади. Эсини йуқотиб қуйган «булбулигуе» қочиб кетаятиб, эшикда Муродхужа домлага ўзини уриб олди ва йиқилди. Со-

рахон унинг устидан ҳатлаб утиб кетди. Домла кўққисдан уйқудан уйғотилган кишидай идроксиз ҳаракат қилар, аммо ичкарига кирмас эди. Унинг кетидан югуриб келган оқсоч дарҳол уйга кириб, Саидийнинг олдига келди ва унинг куйлак ёқасини бушатиб, сувга югурди, сув олиб келиб бетига сочди ва узун этаги билан елпий бошлади. Домла эшик олдида зўр бериб титрар эди. Анчадан кейин Сорахоннинг қичқириб йиғлаган товуши эшитилди. «Булбулигуё» домланинг ёнига ўтириб, аллақандай дуолар ўқир эди. Сорахон жўжасини олдирган товукдай югуриб келиб, қичқириб йиғлаганича, онасини икки-уч тепди.

— Худо кўтарсин сени... Қани шу улсин-чи!.. Шу улсин-чи... Худо урсин уйингда турмайман! Вой-дод,...

Оқсоч, Саидийнинг кўлига қадалган ойна парчаларини суғуриб ташлади-да, елпишни давом этди ва то Саидий кўзини очиб, сув сурагунича ёнидан кетмади. Бу орада уч соатдан ортиқ вақт ўтди. Домла Саидийнинг ҳушга келганига ишонганидан сўнг, олдига кириб кўп меҳрибончиликлар қилди ва хотинини икки тарсаки урди.

XIV

Шу жанжалдан кейин «булбулигуё»нинг жағи анча тийилди, Саидийнинг кўзига кам кўрина бошлади.

Бир куни Саидий ишдан жуда хурсанд қайтди. Бундан олти-етти ой илгари бир журналга юборган ҳикояси расмлар билан безатилиб босилган. Уйга келганида унинг хурсандлигига хурсандлик қўшилди: водийга солажак қасрида бўлишини ҳаёл қилган иш бўлмасини янги иморатнинг ўнг қанотида кўрди. У келгунча Муродхўжа домла унинг иш бўлмасини шу ерга кўчирган ва уз иш бўлмасидаги кўп қимматбаҳо жиҳозлар билан безатган эди.

Эски иш бўлмаси Сорахоннинг истироҳат бўлмаси бўлиб қолган. Саидий эшикни очиб кирганида, ерда гилам устида эмаклаб юриб, нима биландир машғул бўлган Сорахон ирғиб урнидан туриб, бўйнига осилди.

— Шу тирикми, уликми? — деди у гиламга ёйилган оқ рўйжанинг устидаги пашшани кўрсатиб.

Саидий кўлидаги журнални кўрпача устига ташлаб ўтирди, сўнгра, бармоғи билан пашшани қимирлатиб қўйди. Пашша тирик, аммо карахт эди.

— Тирик.

— Нега тирик?

— Чунки қимирлайди, — деди Саидий румолчаси билан юзини, буйнини артиб.

Сорахон қийқириб кулди, сунгра, худди фавқулодда бир нарса кўргандай, Саидийнинг бошига тикилиб, секин қулини кутарди.

— Қимирламанг, қимирламанг!.. Жуда семизи, яхшиси экан...

Саидий ҳайрон бўлиб тек турди. Сорахон пашшани ҳовучига қамаб, муштини Саидийнинг қулогига тутди.

— Эшитдингизми?

Пашша гингиллар эди.

— Эшитдим... Хуш?

— Мана ҳозир кўрасиз... Йўқ, тўхтанг. Аввал айтингчи, жони бор нарсанинг боши узиб ташланса уладими, йўқми?

— Дарров улмайди.

— Юрадими, учадими?

Саидий кулди.

— Юрмайди ҳам, учмайди ҳам...

— Учади. Шарт боғлашаман. Нимадан?

— Ҳа, хуп.

— Сиз ютқизсангиз, хонатлас кўйлаклик олиб бера-сиз. Мен ютқизсам, нима десангиз майли...

Сорахон кафтига қамаган пашшани секин олиб қанотидан ушлади ва кичкина қайчича билан бошини кесиб, кўйиб юборди. Пашша кутарилиб уйни бир айланди-да, дераза ёнига бориб тушди. Ундан кўзини узмай қараб турган Сорахон, бориб пашшани олди ва юқорига ирғитди. Пашша яна учди.

— Кўрдингизми? — деди Сорахон севиниб.

Саидий хонатлас кўйлаклик олиб беришга рози бўлди, сунгра, ёнбошлаб журнални варақлай бошлади. У босилиб чиққан ҳикоясини Сорахонга кўрсатмоқчи, хурсандчилигини бўлишмоқчи эди. Аммо Сорахон ҳамон пашша билан овора эди. Ярим соатдан кейин пашша қимирламай қолди. Сорахон пашша тутиш учун атайлаб асал суртилиб қўйилган тарелка ёнига борганда, Саидий чақирди.

— Бунни кўрдингизми? — деди суратлар билан безатилган саҳифани кўрсатиб.

Сорахон журнални қулига олиб, суратларни томоша қилди.

— Нима бу?

— Менинг ҳикоям.

— Неча пул беради шунга?

Саидий ундан бошқа бир гап кутган экан шекилли, таъби хира булиб, ёнбошлади. Сорахон туриб яна пашша қидириб кетди.

Муродхужа домла кириб келди.

Домла жуда хушвақт эди, эшикдан кирибоқ, Саидийга қараб илжайди.

— Курдингизми? — деди Саидийнинг ёнига утириб. — Энди бу уйнинг шикаст-рехтини тузатиб қўйсақ... а, нима дедингиз, Раҳимжон?

Сорахон тутган пашшасини муштига қамаганича дераза ёнида туриб қолди ва «шу топда кириб нима қилар эди» дегандай афтини буриштирди.

— Бир оқлатсак, полини буютсак булар экан, — деди Саидий, уйнинг у ёқ-бу ёгига қараб.

Домла гиламнинг бир чстини кутариб, полни курмоқчи булган эди, гилам устида улиб ётган сон-саноқсиз пашшаларни куриб, нафратланди.

— Нима бу, мунча... Пашша дори қўйдиларингми?

Ерда улиб ётган пашшаларни Саидий пайқамаган экан. Домла қасрга кўз ташласа, оёқларини осмонга қилиб ётган пашшаларни кўрар эди.

Сорахон асал суртилган тарелкасини олиб чиқиб кетди.

Домла полни, деворларини кўздан кечирганидан кейин, ёстик устида турган журнални кўриб қулига олди.

— Бу янгими?

— Ҳа, янги... Ҳу, бир вақтда юборган ҳикоям энди чиқибди.

Домла ҳикоядаги суратларни курди, сўнгра урта бир еридан, бир-икки жумла уқиб, тилидан нуқс топди:

— «Чит қўйлақка ҳам зор эди» дебсиз. Чит — урисча ситецнинг бузилган шакли. Асли русча калима. Мана шундай калималарни ўз сузимиз билан алмаштиришга ҳаракат қилиш керак. Мен ёзаётган китобимда шу ҳақли талаб эканини исбот қиламан. Урисларда газламанинг бутун турларига ном берилган: ситец, сатин, маркизет ва ҳоказолар. Бизда ҳам газламанинг турларига ном бор: буз, дуда, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...

Домла Саидийни янги иш булмасига таклиф қилди.

Иш булмасининг очик турган катта деразасидан цемент ҳовуз, унинг атрофидаги гулзор, бутун боғ куринар ва юмшоққина кечки шабада эсиб турар эди. Домла

диванга ёнбошлаб, қаршисида креслода утирган Саидийга кулиб қаради.

— Яхшими? — деди бир қул ҳаракати билан бутун уйни, ундаги жиҳозларни ва деразасидан кўришиб турган манзарани кўрсатиб.

Саидий ўз мамнуниятини ифодалайдиган сўз тополмас эди.

— Шундай бир иш бўлмаси бўлишни ҳаёл қилган эдим, аммо ҳаёл қилганим ҳам бунчалик мукамал эмас.

— Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Кишининг дунёга келиб тортадиган ташвиши ўз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмаса дунёга келди нима бўлди-ю, келмади нима бўлди.

Домла ўз фикрини изоҳлашга киришди. Натижада, ресторан очиб савдо қилиш билан адиблик, даллолик билан наққошлик орасида фарқ қолмади. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, касб, уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқди.

Бу сўзларнинг ҳаммаси домланинг даромади эди. У кеча Саидий билан рўзгорнинг кам-кетиклари, тузукроқ маишат қилиш тўғрисида сўзлашиб, кўпроқ ишлаш ҳақида унинг розилигини олган ва кўпроқ пул ишлаш йўлини бу кун айтмоқчи бўлган эди, чўнтагидан бир қоғозни чиқариб, Саидийга тутди. Бу иккита эълон эди.

«ЭЪЛОННОМА»

«Урисчадан узбекчага, узбекчадан урисчага турли таржималар қабул қиламан. Арзон баҳо билан ва тез муддатда бажарилажак. Ҳар куни кундуз соат учдан кеч соат унгача учрашиш мумкин. Унвон: Пояки маҳалла, 13.»

«ЭЪЛОННОМА»

«Урисларга узбекча, узбекларга урисча дарс бераман ва она тили, ҳисоб, ер билими, табиат фаъларидан катталар мактабига тайёрлайман. Мурожаат учун унвон: Пояки маҳалла, 13.»

Саидий эълонни ўқиб негадир қизарди.

— Айб бўлмасмикин? — деди.

— Нега? Исмингизни қўймайсиз...

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Нега ўйланасиз? Ё унвонни ҳам узгартайликми?

Саидий уйлаб туриб бир натижага келди шекилли, бирдан:

— Майли, домла, майли, қўяверинг, аҳамияти йуқ, — деди.

Домла нимадир демоқчи эди, қаердадир Сорахоннинг додлаган товуши эшитилиб, гапи оғзида қолди. Саидий югурди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Сорахон, йул қолиб, гулзор орасидан шу томонга қараб додлаб югуриб келар эди. То Саидий етгунча, Сорахон йиқилиб, гуллар орасига кумилди. Саидий чаққонлик билан бориб уни кутарди. Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат «Тупа, Тупа» деганини билиб булар эди. Аввал домла, унинг кетидан «булбулигуё» етиб келди. «Булбулигуё» Сорахоннинг куйлагига қон куриб, қичқириб юборди. Қоннинг сабаби дарров аниқланди: Сорахон йиқилганда, пашшанинг бошини кесиб уйнайдиган қайчиси кукрагига бир оз қадалган экан. Саидий уни кутариб кириб диванга етқизди. Домла бетига сув сепди. «Булбулигуё» катта бир латтани ёндириб, бошидан айлангириб ташлади — аласлади.

— Эр булиб шунга қарамайсиз!.. — деди у Саидийга йиғламсираб.

Муродхужа домла Сорахоннинг бошини силади.

— Қизим, Сорахон, кузингни оч.. Оч кузингни, нима булди?

Талай вақтдан кейин Сорахон кузини очиб, «Тупа» деди-да, яна юмди.

Тупа — оқсоч хотин. «Булбулигуё»нинг жиғибийрони чиқди.

— Худо кутарсин шу улимтикни! — деди туриб югурганича анҳор буйига — Тупа кир юваётган жойга борди ва минут утмасдан қайтиб, Саидийни чақирди.

— Раҳимжон, сиз боринг... аллақандоқ ётипти...

Саидий югуриб чиқди ва ўша томонга кетди.

«Булбулигуё» кириб Сорахон ёнига утирди. Сорахон кузини очиб аввал отасига, сўнгра онасига қаради.

— Нима қилди, қизим? — деди домла, унинг пешонасини силаб.

— Тупа ўлиб қопти... Қурқдим...

«Булбулигуё» сув берди.

— Э, аҳмоқ, нега унинг олдига борасан, улса улиб ётавермайдими! — деди домла ўрнидан тураётиб ва чиқиб Саидийнинг кетидан кетди.

Боғнинг бир бурчагидаги катта чинор остида —

анҳор буйида кир қозоннинг остидан кутарилган тутунни ел уйнатар эди. Учоқдан йигирма қадамча наридаги кир тоғора билан, ювилган кирлар уйилган сават орасида Тупа чузилиб ётар эди. Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, чўтир юзи сап-сарик, иссиқ, ишқорли сувда буришган қўллари икки ёнида эди.

Саидий оғзининг учи билан унинг қўлини туртди, кейин кўкрагига зеҳн солди. Тупа билинар-билинемас нафас олмоқда эди. Саидий қайтиб кетмоқчи бўлган эди, домланинг товуши эшитилди.

— Тирикми? Бетига сув сепинг! Нос искатинг. Мен ҳозир Остонага айтаман, нос олиб келади.

Домла ташқарига чиқиб Остонақулдан нос суради. Унда нос йўқ экан, ҳозир келтирмоқчи бўлиб кучага чиқиб кетаётганда, домла тўхтатди ва ҳали Саидийга тасдиқлатгани эълонларни уйдан олиб чиқиб, унинг қўлига берди-да, шунақасига почтахона, дорихона, ҳаммом эшиги ва бошқа жойларга ёпиштиришни буюрди.

Саидий неговқовоқда анҳордан сув келтирди ва бир неча қадам бериди туриб Тупанинг юзига сепди. Тупа кўзини хиёл очди.

— Ҳа, нима бўлди? — деди Саидий, — тутқаноқ дардингиз борми?

— Йўқ, бегим, — деди Тупа пичирлаб, — менинг дардим йўқ. Бекач бераҳмлар... Кеча пешиндан бери туз татиганим йўқ... Сув... сув.

Тупа кўзини юмди, яна бир марта «Сув» деди. Саидий неговни олиб унинг тепасига келди.

— Очинг оғзингизни...

Саидий, афтидан, агар Тупа оғзини очса сувни тикка туриб қўймоқчи эди. Тупа киприклари орасидан тепасида турган Саидийни, қўлидаги неговни куриб кўзларини катта очди.

— Бегим, мен касал эмасман, мендан ҳазар қилманг... Сиз ҳушдан кетиб йиқилганда, оғзингиздан кўпик чиққанда мен ҳазар қилмаган эдим-ку... Мен касал эмасман... Кўнглим озди...

Тупа, ортиқ гапиргани ҳоли бўлмай, кўзларини юмди. Унинг киприклари орасидан тирқираб чиққан ёш бурнининг икки томонидан урмалаб келиб устки лабидаги тер зарраларига қўшилиб кетди.

Саидий неговни қўйиб қайтиб кетди. Йўлда «булбулигўё» учради.

— Ҳа, нима бўлибди?

Саидий кулди.

— Қорним оч дейди!

— Ху қорни ёрилсин!

— Озгина сутингиз йуқми?

— Сутни пишириб оқлик солиб қуйган эдим.

— Майли, бир пиела сут беринг, тузалиб кетади.

— Ие, қатиқ бузилади! Ҳаммаси зардобга айланади!

— Булмаса нон бера қолинг, — деди Саидий ва айвонга чиқиб кетди.

Орадан икки соатча утгандан кейин Остонакул битта нонни қултиғига қисиб боғнинг тўрига — анҳор томонга жадаллаб утиб кетди.

XV

Бир жума куни Аббосхон Муродхужа домланикида меҳмон булиб кечқурун Саидийни ҳол-жонига қўймай театрга олиб кетди. Янги музыкали драма қўйилган экан, одам ҳаддан ташқари кўп.

Танаффус вақтида Аббосхон бир ошнаси билан утириб қолди. Саидий узи якка чиққан эди, Салимхонга дуч келди. У билан айланиб юрганида ҳеч кутмагани ва хоҳламагани бир учрашув бўлди: қаршидан бир туда ёшлар ичида Эҳсон келар эди. Саидий уйнаш билан тутилган кишидай гангиб қолди, чунки Эҳсон бир келганида Москвада Салимхон билан уришганини ва бу одамнинг ёмон эканини сузлаган эди. «Саидий бу одам билан нима қилиб юрибди?» демайдими?

Эҳсон шерикларидан айрилиб келар экан, Саидийни сабаби узига ҳам очик маълум бўлмаган яна бир ваҳима босди, устига катта бир терак йиқилаётгандай бўлди, шу қадар узини йуқотдики, куришганда «қачон келдингиз?» дейишдан бошқа ҳеч нарса дея олмади. Бунинг устига Эҳсон Салимхон билан ҳам сурашди. Демак, Москвада утган гаплар эсида. Саидий жуда танг бўлди. Хайриятки, учинчи сигнал булиб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқлиги билинмади.

Чироқлар учгунча Эҳсон утирган ерида икки-уч марта буйнини чузиб Саидийга қаради ва ёнидаги шерикларига нималардир деди.

Аббосхон сузлашиб утирган ошнаси билан йуқ эди. Чироқлар учиб парда очилаётганда Салимхон келди.

— Аббоснинг жойи шуми?

— Шу. Қани у киши?

— Қаёққадир кетди. Янаги пардага етиб келаман, деди.

Парда очилди. Саидийга қушиқлардан завқланишга нимадир халал берар эди. Салимхон пичирлади:

— Ҳалиги йигитни танир экансиз?

— Танийман, ҳа.

Саҳнада кишининг юрагини эзадиган оғир бир фо-жаи. Залнинг қайси бурчагидандир бир хотиннинг «оҳ» деган товуши эшитилди. Уша томонда говур бўлиб кетди. Кейин эшик очилиб ёпилди.

— Докторликка уқир эди, битириб келибди, — деди Салимхон.

«Битириб келибди», деган гап, негадир, Саидийнинг куксига оғули ханжар бўлиб қадалди.

— Битириб келган билан дарров доктор бўла қолдимми! — деди Саидий зарда аралаш, гуё «мен сендан шуни сўрадимми?» дегандай. — Қаёқдан билдингиз? Ким айтди?

— Аббос Москвадан хат олган эди.

Саидий таажжубланиб, Салимхонга бошини бурди.

— Аббосхон уни қаёқдан билади? Унга нима алоқаси бор?

Салимхон «секин гапир» деб Саидийнинг тиззасини босиб қўйди, сўнгра, оғзини қулогига яқин келтириб, пичирлади:

— Ҳамма сизми?

Салимхон шу билан «Наҳот ҳануз шундай муҳим одамларни қўлга олиш учун атрофга кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур эканини англамасанг? Э, гудак, қачон пишасан!» демоқчи бўлди.

Саидий буни англади-да, кўзи чарақлаб очилди. Ҳақиқатан жамиятнинг фаолияти учун янги майдон очадиган ва бу майдонда оз меҳнатнинг кўп самарали бўлувига катта имконият берадиган Эҳсон сингари одамларни қўлга олиш учун Москва билангина эмас, СССРнинг ҳамма шаҳарлари билан алоқада бўлиш зарур. Агар Аббосхон шундай алоқада бўлиш йулини топган экан, катта иш қилибди. Эҳсон қўлга кирса, унинг ҳозир райком секретари бўлиб турган яқин дўсти — Шарифга ҳам қўл етадиган бўлади. Агар шундай бўлса, пишиллаб, тутаб ёнишдан кўра сўнишга мойил бўлиб турган аксилинқилоб гулхани яшнаган, бутун мамлакатни босарли бир ёнгин ҳолига келгани бўлмайдами? Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Салимхон нимадир умидвор бўлиб Саидийга қаради.

Саидий бу қарашдан «Эҳсон билан гапиришадиган гапинг йўқми?» деган маъно тушунди-да, танаффус вақтида унинг олдига бормоқчи бўлиб урнидан турганида, Эҳсоннинг ўзи келиб қолди. У мамнун, ҳаддан ташқари таъсирланган куринар эди.

— Раҳимжон, — деди у кулимсираб, — узбек музыкаси бор экан-а! Мен Москва, Ленинград сахналарини куриб, узбек музыкаси энди завқимдан жуда орқада қолиб кетди, деган ақидада эдим. Музыкамиз илгари кетибди. Илгариги музыкамиз билан ҳозиргиси орасида буз дукони билан чит фабрикасича фарқ бор. Аммо, асбоблар «меҳмонхона — кичик суҳбатлар учун яратилганман» деб турибди. Шу асбобларни каттароқ қилинсам...

— Қани, туринглар, чиқайлик! — деди Салимхон, аммо шундай деганига пушаймон бўлди, чунки, Эҳсоннинг у билан юргиси йўқ, ёлғиз Саидий билан айлангиси келгани билиниб турар эди.

Саидий эса Салимхоннинг узидан бир қарич нарига жилишини хоҳламасди. У кетса, худди ёлғиз қолаётгандай, худди Эҳсон еб қўядигандай булар эди. Салимхон нима қилишини билмай, булардан айрилиб кетгани баҳона тополмай турган эди, Аббосхон куришиб қолди. Салимхон югуриб унинг олдига кетди. Кейин Эҳсон Саидийни қўлтиқлаб, ташқарига бошлади. Эҳсон учинчи сигналгача бўлган бир неча минут ичида Саидийни толиқтириб қўйди. У Саидий ёзувчи бўлгани учун санъатнинг ҳар соҳасидан хабардор деб уйлар, ўзини эса, санъатга ҳар қанча қизиқса ҳам унга нисбатан нодон ҳисоблаб, турли масалаларга Саидийнинг қарашини билмоқчи ёки баъзи масалаларга ўз қарашининг тўғрими эканини аниқламоқчи булар эди. Саидий шунча танг бўлдики, сўзни бошқа ёққа буриш учун нима дейишини билмай, сўради.

— Хотин олдингизми?

— Ҳали ҳаммасини айтиб бераман. Бугун бизникига кетамиз-ку?

Саидий жавоб бермади.

Учинчи сигнал бўлди. Чироқлар ўчди. Саидий жойига қайтиб келганида Аббосхон утирар эди.

— Қасққа кетиб қолдингиз? — деди Саидий.

Парда очилди. Аббосхон Саидийнинг қулоғига шичирлади:

— Ўртоғингизни топиб олибсиз-ку. Унинг Салимхонга ҳуши йўқ экан, сиз ҳам Салимхондан узоқ бўлинг.

Икковларинг ёшликда ҳаммактаб эканликларингни билар эдим, аммо кейиндан узоқлашиб кетган булсаларинг керак, деб уйлаган эдим. Сиз унга урина курманг, ишни бузасиз... Кейиндан менинг узим яқинлашаман. Сизнинг қиладиган ишингиз — уни мен билан учраштириш. Бу ҳам ҳали ҳозир эмас... Узим айтаман!

«Бизникига кетамиз» деганда Саидийнинг индамаганини Эҳсон розилик деб тушунган булса керак, спектакль тамом булгандан кейин, Саидийни уз уйига томон бошлади. Саидий кунмади.

— Бизникига бора қолайлик, — деди Саидий бушгина.

Эҳсон узини Саидийга жуда яқин тутгани учун қистатиб утирмади.

Иккови қадам ташлаб борар экан, худди биров: «Эҳсон доктор бўлиб келди, бу орада сен нима булдинг?» деб сураётгандай, Саидий узича бу саволга жавоб берар эди: «Бу доктор булган булса, мен уз турмушимни ташкил қилдим. Меники сингари уй, рузгорга эга булгунча бунинг сочлари оқариб кетади. Наҳот шуни англамаса!»

XVI

Бор илмни урганиш, уни бу кунга қадар ишлатилганича ишлатиш — ҳар бир эс-ҳуши бор одамнинг қулидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг янги бир иш майдони очиш — ҳақиқий хизмат.

Москвага борган йили Эҳсонда туғилган бу орзу сунгги йилларда қасдга айланди. Бу қасддан бир нарса чиқиши учун бу замонда фақат чидамгина керак бўлса, Эҳсонда чидам старли эди. Мана шу сабабли, унинг Ўзбекистонга келишдан мақсади — қолиб ишлаш эмас, ёзда дам олиб, уқишни давом эттириш ниятида яна қайтиб кетиш эди. Аммо келган куни эртасигаёқ унинг шаҳти қайтди: «Шундай тилаклар билан кетар экансан, жоним билан ёрдам бераман», дейишини кутган Шариф «биз беш йиллик планни қайтадан тузиб, илм учун жуда катта иш майдони очиб қўйдик» деди. Эҳсон унинг бу сўзида чуқур бир маъно бор эканини билиб турса ҳам Шарифнинг шундай чуқур маънони кўзда тутиб айтганига ишонгиси келмас эди. Наҳот Шариф «илм учун иш майдони»ни шунча йил уқиб келган Эҳсон кўзда тутган маънода англай олса! Мана шунинг учун Шарифнинг бу

сузини «кетма, ишла» деган маънода тушунди ва буни жуда хом муҳокаманинг натижаси деб уйлади.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, иш бошқача — бутун дунё кўрадиган юксакликка кутарилган музикани эшитиб олға кетган Эҳсоннинг завқидан ўзбек музыкаси кейинда қолмасликка қанча тиришган бўлса, савияда кишилар ҳам шунча илгарилабди. Шариф «беш йиллик план илм учун янги иш майдони очди» деганида, бунинг маъносини англаб сузлагангина эмас, илм аҳларини йиғиб, улар олдида шу фикрини исбот қилишга ҳам қодир экан. Эҳсон ўзи тўғрида жуда юқори фикрда эканини тез фаҳмлади ва келажақда дакки сўйишини пайқаб, бир оз тушди.

Эҳсоннинг кетиши ёки қолиши тўғрисида Шариф бошқа гапирмади. Шариф бир куни Эҳсонни қурилажак комбинат ва уни электр кучи билан таъмин қилиш учун солинадиган гидростанция орасига тушадиган ишчилар шаҳарчасининг ўрнини текшириш учун марказдан келган олимлар ҳайъатининг ўтиришига олиб борди. Янги солинажак шаҳарнинг ўрнини белгилашда ҳар жиҳатдан жуда мувофиқ ўринга тушган ҳозирги шаҳарчанинг истиқболини кўзда тутиш зарурлиги фикрида бўлган маҳаллий мутахассислар, гидростанция тушуви билан дарё йиғирма етти километргача димланиши ва бунинг натижасида комбинатнинг шимол томони ўттиз километргача захкаш, шаҳар солиш учун номувофиқ ер бўлишини таъкидлар эди. Мунозара қизгинлашган сайин Эҳсоннинг кўз олдидан жимжит бинолар, лабораториялар, сон-саноксиз ялтироқ асбоблар, тажриба столларида ётган қуёнлар, итлар кетиб, унинг ўрнига буғ ва тутун остига кумилган қир ораликлари, пишқириб ерни кутариб ташлаётган экскаваторлар, ҳаммаёқни мўрмалахдай босиб кетган одамлар, қум, шағал, ҳар хил бинокорлик материаллари юклаб у ёқдан бу ёққа учиб юрган поездлар кела бошлади. Бу азамат иш бошланиши билан бутун водий янги тусга киради. Дарёни янги изга солувчи, шаҳарни тамоман янги бир қиёфага киргизувчи одамлар, бу иш жараёнида ўзларини ва ўз турмушларини ҳам ўзгартади. Демак, бу одамлар илмнинг ҳар соҳасига катта-катта талаблар қўяди.

Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими Эҳсонни ишга тайин қилди. Касал куриб, дори ёзиб беришдан иборат бўлган бу ишни Эҳсон қабул қилмади. У бутун водийни, унинг табиатини, кишиларини ўзгартирадиган бир иш

олдида коммунист бир докторнинг касал куриб, дори ёзиб ўтиришини сира эп кўрмас эди. Нима учун доирани кенгроқ олиш мумкин эмас? Совет медицинасининг асоси — касални тузатишгина эмас, касалликни тугатиш, яъни унинг сабабларини йўқотиш-ку! Нима учун водийда, ҳатто бутун мамлакатда иситмани йўқотиш мумкин эмас? Нима учун катта проблемаларни ҳал қилиб бўлмайди?

Ўз ихтиёрига Эҳсоннинг келиши билан юраги такапука бўлган шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг мудир — урта медицина маълумотигина бўлган Носиров кулиб туриб, Эҳсоннинг жонини олишга туришди: «Медицина соҳасига кирган киши амал-мансабдан юз угириши керак». Эҳсонга бу гап жуда алам қилди. Шундай бўлса ҳам, авзойини бузмасдан, нима учун ўша ишни қабул қилмаслигини ва нима қилмоқчи эканини ётиги билан айтиб кўрди. Носиров масалага гўё энди тушунган бўлиб, ўз олдига бундай катта вазифалар қўядиган кишига ҳар қачон ёрдамга тайёр эканини билдирди, унинг қўлини қаттиқ қисиб, гайратли ишчан ёш докторни олға сурмоқчи бўлган идеяси билан табриклар экан, ичида: «Ахир, итвачча, шундай масалаларни кутариб чиқасан-ку, менга тинчлик буладими? Икки кунда мени расво қиласан», дер эди.

Эҳсон соғлиқни сақлаш бўлимининг аппаратида қолди. Носиров унга ўзини хайрихоҳ тутар, аппаратда шундай ишчан, яна коммунист докторнинг ишлашига чексиз хурсанд эканини ҳаммага айтар эди. Эҳсон тайинланган вазифасида бирмунча вақт ишлагандан сўнг, Носиров бир куни шаҳар партия комитетининг культпропига борди. У ерда «коммунист доктор»ни хўп мақтади, сўнгра уни ҳозирги вазифасидан олиб, ундан ҳам муҳимроқ, «коммунист доктор» идора қилганда ундан ҳам кўпроқ фойдали буладиган янги бир вазифа — қизил ярим ой жамияти томонидан ташкил қилинган пуллик поликлиникага бош врач қилиб тайинлашни сўради, ўша куннинг ўзида Эҳсонни кабинетига чақириб, культпропдан койиди: «Биронта эслик одам йўқ ўша ерда, сизни янги вазифага тайин қилиш билан яна ишга тўнгуз қилмоқчилар. Шунча тортишдим, бўлмади», деди.

Бироқ, Эҳсон ўз вазифасида қолди. Носиров тоқатсизлана бошлади. У ўзини Эҳсонга жуда хайрихоҳ кўрсатишга тиришса ҳам, кўп замондан бери унинг феълига тушуниб қолган бу ердаги мутахассислар бу

хайрихоҳлик остида ашаддий бадхоҳлик етишини билар эди.

Эҳсон буларнинг кўпи билан чиқишади: ёрдам сўрайди, қўлидан келса ёрдам қилади. Булардан бири ўттиз уч йилдан бери тропик касалликлар билан машғул бўлган профессор. Бу одам Эҳсон келган кундан унинг дардини билди: бу йигит илмни мамлакат хизматига қўймоқчи, ўзи катта бир илм аҳли бўлиш тараддудида, Носировнинг ичи қора, бахил эканлиги ва бу ичи қоралиқдан Эҳсон жабр кўришини ҳам билади, газаби келади, аммо унинг тарафида туриб, Носировга қарши қўл кўтаргани андиша қилади, чунки иш очиқ жанжалга айланса, Эҳсоннинг ютиб чиқишига кўзи етмасди.

Эҳсон Саидийнинг уйига келди-ю, унинг бахтига тонг отгунча мана шулар тўғрисида ўз ҳасратидан бушамай, ҳисоб ҳам сўрамади. У Носировдан шикоят қилган сайин, Саидий уни ўзига яқин кўрар, уни қўлга олиш умиди кучаяр эди: «Зорайики бу курашда Эҳсон енгилса, зорайики мағлубиятдан гангиса, ёрдам ваъда қиладиган ҳар бир кишига, жумладан, Аббосхонга қўл узатса!»

— Айтдим-ку, мен унинг ўрнига утирмоқчи эмасман, — деди Эҳсон Саидийнинг бир саволига куюниб жавоб берар экан, — мен илмий иш олиб бормоқчиман. Менга ҳалал бермасин дейман. Орамизда жанжал борлигини эшитган одам дарров стол талашини деб уйлайди. Шариф ҳам шундай уйламасин, деб ҳануз унга гапирганим йўқ... Аппаратда партия ўзаги йўқ ҳисоби. Мирзакарим деган бир доктор бор. У — кандидат. Бу одам ажойиб: агар киши сўзни «партия раҳбарлиги остида» деб бошлаб «яшасин» билан тамом қилса, аксилинқилобий фикрларни тарғиб қилганда ҳам чапак чалади. Кузимга дили қора кўринган мутахассислар унга хушомадгўйлик қилишади. Ҳақиқатда софдил мутахассислар ундан нафратланади, чунки ўлгундай дағал, одобсиз. Носиров бу ҳовлиқма, нодонни хўп урганган, қўлига олган, кўп ишларни унинг орқасига ўтиб туриб қилади. Бу бефаҳм «Носиров мендан бесўроқ иш қилмайди», деб вақти чоғ. Нуқул машинисткаларнинг ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, йиғлатиб юради. Носировнинг баъзи ишлари амалпарастлик доирасидан чиқиб кетади. Ҳалиги мен айтган профессор тропик касалликлар станциясида ўн йилдан бери тўпланган материалларни ишламоқчи бўлганида, йўл бермабди. Аммо «ишлама» деб ўзи айтмай, Мирзакаримни ишга солган: «Бу — фирқасиз профессор.

Шундай қимматли материални ўз кишимиз, фирқали профессор ишлагани яхши эмасми?» деган. Мирзакарим профессорни қанча хафа қилган. Бунини менга Мирзакаримнинг ўзи айтди. Мен тушунтира бошласам, «сен эски мутахассисларнинг таъсирига берилиб кетган одамсан», дейди. Ҳозир менинг ижтимоий келиб чиқишимни суриштириб юрган эмиш. Мен индамай юрибман. Ҳар замон гашига тегиб қўяман. Ўзи бир жанжал кўтарса-да, бунини горкомга кўтариб борса, менинг учун катта йўл очилар эди.

Тонг ёриша бошлади.

Муздаккина тонг шабадаси очиқ деразадан эсди. Ташқарида япроқлар шилдиради. Дарахтлар орасидан кўриниб турган кулранг осмон секин-секин қизара бошлади. Ҳаммаёқ жимжит. Ширин уйқу пайти.

— Бу кеча менинг ҳисобим билан ўтди, энди сизнинг ҳисобингизни қачон эшитаман? — деди Эҳсон кўзини юмган ҳолда.

— Бундан кейин эшитаверасиз, — деди Саидий чироқни ўчириб.

Ҳовли томонда «булбулигуё» йўталди.

XVII

— Раҳимжон, — деди Эҳсон чой маҳалида, — рафиқангиз кирмади-я? Шундақа уятчанми?

Тўғри, Сорахон кишидан қочади, башарти қочмаганда ҳам, Саидий уни Эҳсоннинг олдига олиб киргани номус қилар эди. Важ қилди:

— Кеча кечқурун далага кетган эди.

— Ўқийдими?

— Ҳа... унча-мунча...

— Сурати йўқми?

Хайрият Сорахон умрида сурат олдирмаган. Ростини айтиш Эҳсонни таажжублантирар эди. Саидий Эҳсоннинг саволини эшитмаган бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен бир фикрга келдим: шу Носировнинг кирдикори тўғрисида газетага бир фельетон ёзилса булмасмикин?

— Булмайди... — деди Эҳсон, аммо сабабини айтишга улгурмади, Муродхўжа домла кириб қолди.

Домла кечаси меҳмоннинг олдига кирмаган булса-да, Саидийдан унинг Москвада ўқиб қайтган доктор эканини эшитган эди.

— Мархабо, мархабо... — деди домла чуқур самимият билан сўрашиб, — маъзур кўрасиз, кечаси кирмадим. Кириш ихтиёрим бор эди, нотинч қилмай дедим.

Нонушта пировард бўлгунча домла шарқ табобати ва уинг машҳур кишилари тўғрисида сўзлади, ҳозирги замон медицинаси Абу Али ибн Сино замонидаги табобатдан ками беш юз йил орқада, ҳозирги замон медицинасининг энг аҳамиятли тармоғи ветеринария, энг аҳамиятсизларидан бири — тиш докторлиги, деган фикрлар баён қилди. Эҳсон Муродхужа домлани билди, аммо сира ҳамгап бўлмаган эди, бошдан-оёқ унинг сўзларига ноилож қулоқ солиб ўтиргани учун гапни яна чўзмасин, деб, унга қарши ҳеч нарса демади. Домла яна гапга оғиз ростлаганида Эҳсон жавоб сўради:

— Энди менга жавоб, — деди ва ўрнидан турди.

Саидий унинг кечгача қолишини сўради. Эҳсон қаттиқ узри бор эканини айтди.

— Раҳимжон кўпдан бери сизнинг тўғрингизда менга сўзлаб юрар эди, — деди домла ўрнидан тураётиб, — сизни бир кўриш орзусида эдим, насиб бўлди. Афсуски, кетаман дейсиз. Мана энди тез-тез келиб турунг. Шарқ табобатига оид китобларим бор... Ҳа, айтгандай, бир ожизамиз бор, анчадан бери бетоб, бир сари қадам кириб, кўриб чиқасизми?

Эҳсон розилик билдирди. Ҳовлига чиқилганда, домла Саидийга «олиб боринг» ишорасини қилиб, узи зина устидаги ғалвирдан дон олиб товуқларга сепа бошлади.

Тупа ойнакорлик айвонининг зинаси остидаги қишда самовар қўйиладиган подвалда ётар эди. Саидий Эҳсонни бошлаб тушди. Подвалдан эскирган қовун пўчоқ ҳиди келар эди. Арқон каравотда қизил шол кўрпа ёпиниб ётган Тупа оёқ шарпасини сезиб, кўзини очди ва буларни кўриб ўрнидан туришга ҳаракат қилди.

— Қимирламанг, қимирламанг! — деди Эҳсон.

Тупа катта бир гуноҳ иш қилиб афв сўрамоқчи бўлгандай Саидийга қаради ва шу қараши билан «нима қилай» деб, амр кутгандай эди.

— Бу киши доктор. Касалингизни айтинг! — деди Саидий.

Тупанинг ичга ботиб кетган кўзлари катта очилди: Муродхужа домла уришиб бермасмикан?

Уни титроқ босди. Эҳсон мулойим сўзлар билан ҳол сўраб, қўлини ушлаганда, Тупа яна Саидийга қаради.

— Бегим... — деди, худди гуноҳимдан кечинг, дегандай қимтиниб.

— Нега қурқасиз? — деди Эҳсон, унинг томирини ушлаб, — мен касалингизни билмоқчиман, дори ёзиб бераман... тузаласиз... қасрингиз оғрийди?

Шу гапни Саидий ҳам айтгандан кейин Тупанинг қурқуви бир оз босилди.

Саидийни Муродхужа домла чақирди. Тупа Эҳсон билан ёлғиз қолганидан кейин, унинг суроқларига жавоб бера бошлади:

— Худди қурғошин ютгандайман, кукрагим оғир. Мана шу еримни боссам оғрийди. Қайт қиламан. Зардам қайнаб туради.

— Бошингиз ҳам оғрийдими?

— Оғрийди. Ёмон оғрийди!

— Касалингиз тайинлик касал, аммо бу срда ётсангиз тез тузалмайсиз. Касалхонага борасизми? Касалхонада жуда тез тузаласиз.

— Бегим биладилар... Бекач биладилар... Нима десалар шу-да...

Эҳсон подвалдан чиқиб келаётганда домла, худди бирон арзимас нарчасини ямоқчига бериб унинг эпақага келиш-келмаслигини сўрагандай:

— Қалай, буладиганми? — деди. Эҳсон унинг саволига жавоб бермади, ерга қараганича Саидийнинг олдига келди ва:

— Бу қандай хотин, ким узи? — деб сўради.

— Оқсоч... — деди Саидий тутилиброқ.

Домла етиб келди.

— Буладиганми, ука?

— Ҳа, буладиган. Нима қилиш кераклигини Раҳимжонга айтаман. Хайр! Саломат бўлинг!

Саидий уни кузатгани чиқди. Кучага чиқилганда Эҳсон сўради:

— Оқсоч — хизматчи деганингизми? Нега уни бундай хор қилибсизлар?

— Касалини билмадик...

— Касалхонага юбориш керак эди! Касалхонага юборилмаса бўлмайди... Яхши эмас, Раҳимжон!

— Ўзим ҳам шундай қилмоқчи эдим. Хуш, энди қачон куришамиз?

Эҳсон хайрлашди.

Саидий қайтди. Домла ҳовлининг уртасида тикка туриб пичоқчаси билан тирноқ олар эди, тирноқдан кузини олмай, докторнинг нима деганини сўради. Саидий Эҳсоннинг сўзини айтди.

— А? — деди домла ва пичоқчасини ёпиб, чунтагига солди. — Касали нима экан?

— Меъдаси бузилган эмиш.

— Шунга ҳам касалхонами? Бу замонда урис табиби нимани билар эдики, энди узбаги билсин! Аҳмоқ! Касални билмайди, билмагандан кейин касалхонага юбор, деб осонгина қутула қолади. Меъдаси бузилса сирка ичириш керак, вассалом. Кисловодскка борганимда доктор шур сувга туширди, «Бошингни сувга тикма», деб кетди. Кетгандан кейин шунғиб-шунғиб олдим, ҳеч нима қилмади. Шу-да, буларнинг билгани...

У сукина-сукина уйга кириб кетди. Унинг кетидан Саидий ҳам кирди. Уйда «булбулигуё» Сорахоннинг сочини уриб утирарди. Домла докторнинг аҳмоқлигидан хотинига алоҳида шикоят бошлаган эди, Сорахон унинг сўзини кесди:

— Юбораверинг-да, шу срда улиб-нетиб қолса кечаси ташқарига чиққани кўрқаман!

— Сенинг кўрқишингдан ҳам кўра улик кўмишни айт, — деди Саидий.

— Башарти улмаганда ҳам, касали узоққа чузилса нима булади? Ҳарҳолда, юбориш маслаҳат. Согайса келар, улса ушандақаси кставерар, — деди «булбулигуё».

— Раҳимжон, — деди домла, — докторингиз қанча нодон булса ҳам, ҳарҳолда неча йил меҳнат қилиб шу илмни ўқиган-ку. Бир нарса билар, дейман? Майли, Тупани юборайлик. Бир банда зорайики шифо топса. Бир Муҳаммад уммати деб яхшилик қилсангиз — савоб, бир одам десангиз — инсонлик вазифаси. Шундай қилинг, касалхонага элтиб ташланг. Бутун касали яна ёмонроқ булса керак, эрталаб ўхчиди.

XVIII

Саидий янги уйнинг зинасидан тушиб келаётганда, ташқаридан икки бола югуриб кирди ва иккови ҳам баравар «извош келди» деб куча томонни кўрсатди. Ҳеч қандай меҳмон кутилмагани учун Саидий домлага қаради. Домла «чиқинг-чи» деб ишора қилди. Саидий югурганича чиқиб кетди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Извошчи, юмалоқлаб чилвир билан боғланган шол кўрпани извошдан тушириб, паранжилик хотиннинг тушувига махтал бўлиб турар эди. Саидий бу паранжилик хотинни дарҳол таниди, у — опаси эди. Негадир болалари йўқ. Саидий югуриб извошнинг ёнига борди.

Опаси уни куриб хунграб юборди ва утирган срида узалиб буйнидан кучоқлади. Унинг қулларини куриб Саидийни ваҳима босди. Бу қадар озган!

— Йиглама, йиглама! Болаларинг қани?

— Бермади... — деди у ҳиқиллаб ва извошнинг соябони устига ташлаб қуйилган қултиқтаёқни олиб туришга ҳаракат қилди.

Саидий қурқиб кетди ва шошилиб, опасининг оёқларига қаради. Оёқлари бутун. Саидий борганда ҳам у оёқ огриғи эди. Аммо бунчалик эмас эди. Саидий дарров қултиқтаёқни унинг қулидан олиб, болалардан бирига узатди, опасини даст кутариб, олиб кетди. Урта эшикдан чиқиб келаётган Муродхужа домла буларни куриб, бемор кишидай инқиллаб юборди, аммо не машаққатлар билан бўлса ҳам, меҳмонни очиқ чеҳра билан қарши олишга тиришди.

Бу хотин нима учун келганини бутун оила билар эди. Уни Муҳаммадражаб талоқ қилган. Домла райхонзор буйидаги супага уз қули билан палос солиб, меҳмонни утқизди ва «нега бу кишининг келишидан беҳабар қолдингиз, мен истиқболларига чиқар эдим-ку» деб, Саидийдан упкалади. Текинхурни куриши билан ранги учган «булбулигуё» тиграб-қақшаб Муҳаммадражабни қарғади. Кейинча келган Сорахон, онаси ургатган сузларни айтиб, бахтсиз хотиннинг қайгусини булишган бўлди.

— Мен бу поездда келмайдиган эдим. Ҳайдар Ҳожи амаким тўсатдан Ушга кетадиган булиб, шу поезд билан жунатдилар, — деди меҳмон ва рўмолининг учига туккан хатни олиб Муродхужа домлага узатди.

Муродхужа домла хатни уқиб булиб Саидийга берди. Ҳайдар Ҳожи Муҳаммадражаб туғрисида ёзар эди:

«... Мазкур отларнинг пули — жами етти минг олти юз саксон уч сўмни дастмоя қилиб уз дуконига солди. Шундай кўрнамаклик қилса ҳам отанг яхши, онанг яхши деб турмоқ кераклиги маълумингиз булгани учун, бул оилавий муноқашага Раҳимжоннинг мудоҳала қилмоғига мене билурсиз ва яна Раҳимжонга маълум қилурсизки, опаларига гўдакларидан жудо булмоқ нақадар мусибат булса ҳам сабр қилсин, деб яъни тез кушларда гўдаклар унинг сориси булмоқлари хусусида Мухторхон айтган тадбирларни жорий қилмоққа киришдим. Мухторхон 13 числода келса керак эди; бугун йигирма етти. Ҳануз дараги йуқ. Мактуб

ҳам йуқ. Унинг бундай узоқ вақт хат қилмаслик одати йуқ эди. Хавотирман...»

— Парво қилманг, — деди домла уз навбати булган бир пиёла чойни узатиб, — мана уз уйингиз, уз жойингиз. Баҳузур турасиз. Мана, укангиз олдингизда. Иншоолло, тузалиб кетасиз.

Домла унинг болаларини Муҳаммадражабдан олиш, оёғини докторга қаратиш тугрисида ваъдалар бериб, урнидан турди.

— Энди, қизим, чарчаб келгансиз, озгина ором олинг. Сорахон, сен мана бу ерга сув сеп!

Домла уйга кириб кетиб, бир оздан кейин Саидийни чақирди.

— Мен биламан, — деди домла, — опангизнинг табиати жуда нозик куринади. Бунинг олдида Тупанинг бижғиб ётиши яхши эмас. Тездан буни йуқотайлик. Уйда бунақа касалнинг ётиши, табиати нозик одамга тугри келмайди.

— Ҳозир дейсизми?

— Майли, ҳозир булмаса, бирон соатдан кейин булар. Остона бирга боради.

Саидий кунди ва опасининг олдига қайтиб келди. У келиб утириши билан опа гап бошлади:

— Энди, ука, майли. У юзи қора билан сан-манга бориб утирма. Инсофга келар... Унгача мен ҳам тузаларман. Худо берган дард, яна узи олади. Энди... — деди ва упкаси тулди, — шу болалар туфайли сени ҳам гойида ишдан қуярман. Ҳар замон бир курсам, борсам, дейман... ахир, тузалиб кетаман. Бозор куни менга бирон беш пайса отнинг илигини олиб келиб бер. Офтобда утириб тиззаларимга суртай, зорайики, худо шифо берса. Кузим ҳозир сал тузалгандай...

— Албатта тузаласан. Докторга қаратаман.

Опа куз ёшини румолининг учи билан артди.

— Йуқ, ука, духтир-пухтир деб чиқимдор булма. Тузалиб кетаман. Тузалай, ахир, худо бир йулга бошлар. Инсоф берсин...

— Кимга инсоф берсин? Яна қайтиб борасанми?

— Нима қиламан булмаса? Сен ҳали билмайсан. Қачонгача сенинг уйингда тураман? Бир рузгорга уша рузгорнинг уз гавғоси ҳам стади.

Саидий кулди. У шу кулгиси билан «лозим келар экан битта эмас, унта опани умр буйи боқишга ҳам қудратим стади» демоқчи эди.

— Демак, орада унча ҳам катта жанжал бўлмаган экан-да?

— Булгани йуқ. Тапнинг боши шуки, уша сен пул қистаб борганда, поччанг Ҳайдар Ҳожидан ажраб узи якка дукон очиш ҳаракатида юрган эди. Сенга пулнинг фойдасини бермагандан кейин, нега бермадинг десам, тутиб олиб урди. Дуконини ажратиб, ишлари жунашиб кетди. Ҳар куни уйдан битта-иккита меҳмон узилмайди. У меҳмонлар хотин олиб келишади... Тонг отгунча мен хизматда... Улар ҳаром иш билан... мастлик... Бир куни ошхонада учоқ олдида утириб, саҳарга яқин кўзим уйқуга кетибди. Чой деган экан, эшитмабман. Шунга чиқиб икки-уч тепиб юборди. Шу учта гудак туфайли шуларга ҳам чидадим. Кейин бир оғим баттар булиб юролмай қолган эдимки, ташлади-қуйди. Эртадан кеч-гача оч-оч утираман. Кучадан келиб ҳолинг нима демасдан, уйга киради-кетади. Уйдаги озиқ-овқатни сандиққа солиб қулфлаб олди. Кейин билсам, мени шундай қилиб зериктирмоқчи бўлган экан. Бир мисгарнинг қизини олиш тараддудида юрган экан. Ҳа, айтгандай, бир куни Ҳайдар Ҳожи билан хўп уришди, оғзига келган гапни қайтармади. Тагин ҳам Ҳайдар Ҳожи яхши одам экан, индамади, бечора. Дукон ажратиб узи иш бошлаб, қулига пул киргандан кейин қутуриб кетди-да... Талоқ хат олиб келиб берганидан кейин, маҳаллага чиқиб бир шармандасини чиқарай деган эдим, бу угрини. Ҳайдар Ҳожи қуймади. «Қамалиб нетиб кетса, болаларингиз билан кўчада қоласиз», деди.

Муродхужа домла келди.

— Энди, Тупани эртага элтаман-да, бугун кеч булиб қолди, — деди Саидий домлага, сунгра, Тупа ким, қандай касал эканлиги, уни бу ердан нима учун йуқотиш кераклиги туғрисида домланинг айтганларини опасига сўзлаб берди.

Шу онда эшикдан оқ халат кийган бир хотин кирди ва шу ҳовлида бир касал хотин борлигини, шуни олиб кетгани келганини билдирди. Домла аввал бунга тушунолмай қўрқиб кетди, кейин, Эҳсон юборганлигини билиб, хурсанд бўлди. Носилка кутарган икки эркак кириб Тупани олиб чиқди. Уни машинага солишда домла, ҳеч керак бўлмаса ҳам, ёрдам беришга тиришди.

Саидий билан домла кучадан қайтиб киргунча елғиз қолган меҳмон боғ томонга ўтмоқчи булиб урнидан турди; қўлтиқтаёқнинг ёрдами билан супадан тушиб, энди икки қадам босганида нимагадир қоқилиб йиқил-

ди ва райҳонлар ичига юмалаб ксти. Бундан бохабар Сорахон «Вой, райҳонларни худо урди», — деб қичқирди. «Булбулигуе» югуриб келди.

— Нима булди, ука? — деди у, бир неча қадам нарида туриб.

— Менгина улай! — деди меҳмон, инқилаб урнидан турар экан. — Худоё кузим қурсин... қоқилиб кетдим.

«Булбулигуе»нинг кузи ағанаб ётган сопол обдастага тушди. Обдастанинг жумраги синган эди. У жаҳли чиқиб обдастани жойига қўйди-да, индамасдан қайтиб кетди ва ош сузар экан, дўнгиллар эди: «Худо кутарсин, шабкур... улимтик!..»

Меҳмон райҳонлар ичидан чиқди ва супада утирган Сорахонга шикоят қилди:

— Худо битта дард берган эмас-да. Дардманд булгандан кейин дард устига дард келавсера экан. Кузим шомдан кейин курмайди. Нима экан у қоқилганим? Синдимми?

— Ҳа... Обдаста. Жумраги синди, — деди Сорахон ва негадир қиқир-қиқир кула бошлади.

XIX

Шарифнинг дўсти Эҳсонни қулга олиш — шаҳар партия комитетига раҳна солуви керак эди. Шунинг учун ҳамма шунга фойдаси тегадиган можаро — Носиров билан Эҳсон орасидаги муносабатга куз-қулоқ булиб турар эди.

Жанжалнинг фойдаси шундан иборатки, Эҳсон енгилса тентирайди, ёрдам берадиган киши излайди. Шу вақтда ёрдам қули узатилса, цубҳасиз, «жон» дейди. Бу қул эриш куринмаслиги, хуркитмаслиги учун ҳозирдан унинг кузига иссиқ куриниш, қитигини улдириш керак. Кузига иссиқ куриниш учун эса, унинг ўз душманидан қилган шикоятига қулоқ солиш, нима деса маъқул топиш кифоя.

Бунинг учун Эҳсон келиб шикоят қилиши керак. У ўзи келмайди. Шикоят эшитиш учун ҳеч ким унинг олдига боролмайди ҳам. Икки орада йул йуқ. Мана шу йулни бино қилиш учун Саидий ўз хоҳишига қарши булса-да, Эҳсоннинг олдига тез-тез бориб туришга мажбур булиб қолди.

Эҳсоннинг бутун хурсандлиги, хафалиги, рози ё норозилиги ўз билимини бу янги майдонда ишлатиш

атрофида бўлди. Носиров узининг қулни куйдирмайдиган узун косови — Мирзакарим орқали кутарган машаалари ҳам уни ортиқ даражада банд қилмас эди.

Саидий Эҳсоннинг олдига бориб сира хушвақт қайтмайди. Эҳсон ё узининг иши ҳақида сўзлаб зериктиради, ё адабиётдан сўз очиб кўнглини кир қилади. Сўз адабиёт устида борганда, худди ҳозир «шунча йил ичида сен нима ёздинг?» деб сўраётгандай, Саидий жонини ҳовучлаб турар эди.

Муродхужа домла Саидийнинг опаси келгандан бери ташвишда. Саидий уни докторга қаратса пул кетади. Домла эса, яхшими, ёмонми шу Эҳсонга қаратиб дорипори қилдиришни, агар бу билан бўлмаса, «докторнинг дорисики кор қилмади, демак тузалмас экан», деб қўя қолишни хоҳлар эди. Шунинг учун у Саидий ҳар сафар Эҳсоннинг олдига борганда, опаси ҳақида гапиришни таъкидлар, аммо Саидий бепарволик қилиб келар эди. Бир куни домла уни опасининг олдида уялтирди: «Одам деган ўз опасига бунчалик бемехр бўлмайди», деди. Саидий шу куни кечқурун махсус шу тўғрида Эҳсоннинг олдига борди.

Эҳсон таъби хирароқ бўлиб утирган экан, ўз ҳолатини шунча билдирмасликка тиришса ҳам Саидий сезди. Тагин Саидий бошқа уйларга бормасин деб, Эҳсон бунинг сабабини айта қолди. Ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, машинисткаларни йиғлатиб юрган уша Мирзакарим, бир мажлисда Эҳсонни «эски фикрли профессор билан алоқа қилиш»да айблабди. Унинг асл мақсали-ку, Эҳсонни қоралаш, аммо бундан «профессор шунча ёмон одамки, у билан ҳатто сўзлашиш ҳам жиноят», деган маъно чиқиб қолибди. Бу профессор кўнглида кири йўқ, қулидан келган хизматини аямайдиган одам, буни ҳамма билар экан.

Эҳсон бу ҳақда Саидийга кўп сўзламади, чунки профессор билан учрашиб шу тўғрида сўзлашганидан бери тажанг, асаби бузилган, энди Саидий билан бошқа тўғриларда сўзлашиб бир оз ёзилишни хоҳлар эди.

— Гапиринг, Раҳимжон, гапиринг... Айтгандай, хизматчингиздан хабар олиб турибсизми? Оқсочингиздан...

— Ҳа, хабар олиб турибмиз.

Эҳсон стол устида ётган бир китобчани Саидийнинг олдига сурди.

— Буни кўрдингизми? Иккинчи босмаси...

Китобча — Кенжанинг шеърлар тўплами бўлиб, титули устига «Дустим Эҳсон! Иккимиз икки шаклда,

бир маслак учун ишлаймиз» деб ёзилган. Саидий китобни варақлади. «Утмишдан эртақлар» сарлавҳали бир шеърда шу сатрларнинг ости чизилган эди:

Бешик ила тобут ораси дашти адамди.
Қолган изи куз ёши ва қон, оҳ-фигондан.

— Бунинг остига сиз чиздингизми?

— Мен чиздим. Оҳангни келиштираман, деб маънони қоронғилатиб қўйибди.

— Ўзи тузук шоир, бироқ танқидни кутармагани ёмон. Ҳозирги билимдон танқидчиларимиздан бири — Аббосхонни менсимайди, шаънига беҳуда гаплар айтади. Тирноқ остидан кир излайди.

Аббосхоннинг шаънига Кенжанинг деганлари Саидийга қанча хуш келмаса, Кенжа туғрисида Саидийнинг ҳозирги сўзи Эҳсонга шунча ёқмади. Бу норозилигини силлиқлаб, беозор қилиб билдириш шу тобда юрагига сигмай, Эҳсон тумтоққина қилиб деди:

— Аббосхонни чандон билимдон деб уйламайман. Уч-турт мақоласини кўрдим. Шуларнинг бирида, кўп классикларнинг асарларини салбий фактлар билан тўлганлиги туғрисида тамоман янглиш фикр юргизади. Гўё, санъатнинг асосий материали — салбий фактлар эмиш! Сўзидан шу хулоса чиқади.

— Булса бордир. Салбий фактлардан иборат зур асарлар кўп-ку.

— Бу асарларни зур қилган салбий фактлар, деб уйлайсизми? Менингча, классиклар яшаган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот ижобий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ушандай зур асарлар вужудга келмаса! Бир ишни қилиш учун аввал шу ишнинг мумкин эканига ишониш керак. Аббосхонингиз шу ишонч йўлини тўсмоқчи-ку!

Саидийнинг назарида агар Эҳсон шу гапларни Аббосхоннинг ўзига айтса, у икки оғиз сўз билан жавоб қиладиган кўринар эди.

— Ҳарҳолда Аббосхон ўз соҳасида етарли билимга эга. Сўз таъбаат устида борганда унинг ҳам кўзига туғри нарсалар эгри бўлиб кўриниши мумкин, — деди Саидий.

Саидий шу сўзи билан «адабиёт туғрисида сўзлашни сенга ким қўйибди, докторлигингни қилсанг-чи!» демоқчи бўлди. Эҳсоннинг аччиғи келди.

— Агар биров менинг олдимга «иштаҳам йуқ» деб келса-да, мен уни ётқизиб бурнини кеса бошласам, — деди у заҳарханда қилиб, — бу ҳаракатимнинг нотугри эканини англаш учун доктор бўлиш шарт эмасдир дейман?.. Ё сиз беш йил ўқиб доктор бўлмагунча англамайсизми?

Бу гап Саидийга Эҳсон истагандан ҳам қаттиқроқ тегди. Эҳсон аямагандан кейин, Саидийнинг ҳам аягуси келмади ва шу топда кўнглига келган гапни очиқ айта қолди:

— Кенжа сизга хўп ўқтирганга ўхшайди.

— Чакки шундай деб ўйлайсиз, — деди Эҳсон, бу сафар ранги бўзариб.

— Менингча, агар Кенжа кўнса, — деди Саидий, — Аббосхон унинг манманлик шираси босиб қуриб бораётган талантига янгидан ҳаёт бағишлар эди.

— Сизнинг талантингизни шундай ширадан тозаланганми?

— Албатта?! — деди Саидий.

Эҳсон қаттиқ кулиб юборди. Бу кулги ҳақиқий кулгими, ёки асабий бир ҳолатми эканини билиш қийин эди.

— Ҳеч ўзингизни салмоқлаб кўрасизми? — деди Эҳсон секин. — Менингча, Аббосхон, Салимхон сингари устодлари талантини ширадан тозаланган бу кўнгли Раҳимжонга ҳеч кимнинг ҳаваси келмас! Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалоғи чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида агнаб ётибди!

Саидий ичида: «Вақти келар, бу кўнларда нима қилиб юрганимни биларсан...» деди-ю индамади.

Орага бошқа гап тушмади.

Саидий йўлимни тўсар деган ишонч билан урнидан туриб жўнаб қолган эди, Эҳсон индамади. Саидий эшикни аста ёпди.

XX

Оилада Саидийнинг опасига ноилож бўлса-да, ҳар замон кулиб қарайдиган одам Муродхўжа домла бўлса, уч-тўрт ҳафта ўтмай унинг ҳам дардини иситмаси ошқора қила бошлади. Саидий на Эҳсонни ёрдамга чақиролди, на бошқа доктор топди. Саидий Эҳсон билан икки орада ўтган гапни Аббосхонга айтган эди, Аббосхон бундан кейин у билан учрашишни қатъиян ман қилди.

Бир куни домла опанинг олдида «худо ҳар кимни уз феълига яраша куйга солади», деди. Опа индамади, ерга қаради ва хилватга кириб куни бўйи йиғлади. Унинг йиғлаганини билиб қолган домла: «Куз ёшининг хосияти йуқ, касб-корга басталик келтиради. Менинг уйимда йиғламанг!» деди. Шундан сунг опа ҳаммавақт домлани кўрганда узини зўрлаб очик чехра билан турадиган бўлди. Бироқ домлага бу ҳам ёқмади: «Нега сиз ҳамиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши ҳам шунча бедард буладими?» деди. Албатта, бу зихновларни на домланинг ўзи, на «булбулигўё» ва на Сорахон — ҳеч ким Саидийга билдирмас эди. Бу гапларни опа ҳам айтмайди, чунки бу чақимчилик билан укасининг уйини бузишдан кўрқар ва ҳар жафо бўлса ичига соларди.

Домланинг оилавий ҳаловатсизлиги ҳасрат қиларли даражага етганлигидан Аббосхон чучиди: агар домланинг ҳар кимга қиладиган ҳасрати Саидийнинг қулоғига етса, қайната билан куёв орасига совуқчилик тушади. Бунинг натижаси, ҳарҳолда, яхши булмайди. Аббосхон шу хавфнинг олдини олишга йўл излаб юрганда, яна бир хавфдан дарак етди. Бу — газета идорасида катта бир ўзгариш кутилуви эди.

Шаҳар партия комитетининг секретари Шариф газетанинг муҳарририга «беш йилликни ёритолмаётирсизлар» дебди. Бу нима дегани эканини Аббосхон тушунади.

Маъна шу икки хавфнинг олдини олиш учун Аббосхон домлага маслаҳат солди.

— Салимхон икковимиз Раҳимжонни марказий журналга ишга юборсак деган фикрга келдик. Бу фикр сизга ҳам маъқул тушади, деб Салимхонни ишонтирдим.

Домла бир чучиб тушди.

— Сабаб?

— Аввали шуки, газета идорасида катта бир ўзгариш кутилади. Бу ўзгаришнинг силлиқлик билан ўтишига кўзим етмайди. Натижада Раҳимжон майиб булади. Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир учи сизга ҳам тегаети. Бу, Раҳимжонни яна баттарроқ майиб қиладди. У вақтда Раҳимжон учун фаолиятнинг ҳамма йуллари беркилади. Иккинчи ёқдан... сизга ҳам ёмон булмайди... Бола-чақаси билан кетса тузук булар, менинча... Опасини ҳам олиб кетаети.

Домла ўйланиб қолди.

У рози булолмайди, чунки Саидийни бошқа шаҳарга

юбориш эмас, унинг уй ажратиб чиқиб кетишига рози бўлиши ҳам соғин сигирни ҳаром улдириш деган суз. Аббосхон яна тушунтира бошлаган эди, домланинг кунглига булак гап келди: «Бу таклифнинг тагида бир гап бор. Бу гап мутлақо бировнинг манфаати бўлиши керак!»

Домла ҳадиксираганича бор: аввали шуки, назарида Саидий ҳануз Мунисхондан бегоналашиб кетгани йўқ. Иккинчидан, Мунисхоннинг бир хотинга, Мухторхонни ёмон кўрганлиги ва Саидийни сира кунглидан чиқаролмаганлиги туғрисида ҳасрат қилиб тўккан кўз ёши арзонга тушган ёшлардан эмас, домла бу шубҳани тасдиқлайдиган куп хабарлар эшитган. Бунинг устига, Мухторхон Афғонистон чегарасига хатарли сафар қилганича бедом-дарак бўлиб кетди. Унинг тақдири ҳақида энг некбин бўлган Ҳайдар Ҳожи энди бадбинликка тушиб хатлар ёзарди. Мана шуларнинг ҳаммасига суялиб, домла бу таклифнинг остида мутлақо Салимхоннинг манфаати ётади, деган хулосага келди.

— Хайр, — деди домла, четга қараб, — газетада ишламаса бошқа жойда ишлар. Нима қиласиз болачақаси билан сарсон қилиб?

— Майиб бўлади. Унга фаолият йуллари беркилади.

— Майиб бўлмаганда, фаолият йуллари беркилмаганда нима қилиб берди? Эҳсоннинг кетидан шунча юрди, бир дона гуручга арзийдиган манфаат чиқмади.

— Бу Раҳимжоннинг ношудлигидан эмас. Фирқа қумитаси Носировни қўлламагунча бундан бир иш чиқишига менинг ҳам кўзим етмас эди. Акси бўлди: фирқа қумитаси Эҳсонни қўлади. Ҳозир Носировнинг иши тафтиш комиссиясида эмиш. Шариф: «Зиелилик қилибсан-да, нега эртароқ айтмадинг», деб Эҳсонни койибди. Эҳсон сизни ёмон кўради, шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб сизнинг куёвингизга, хусусан, сиз билан турган одамга кунгил қўйсин?

«Ҳа, итвачча, — деди домла ичида, — Салимхон сенга бир нарса ваъда қилганга ўхшайди».

Домла кўнмади. Агар Саидий ваҳимали бир хабар олиб келмаганда, баҳс сан-мангача борар эди.

— Яна қўзғалди, — деди Саидий эшикдан кириши билан. Унинг ранги ўчган эди.

— Нима? — деди домла қўрқиб.

Саидий қўлидаги журнал ичидан бир варақ қоғозни олиб Аббосхонга узатди. Янги алифбеда эгри-бугри қилиб ёзилган бу хатни Аббосхон ўзи якка ўқий ол-

май, Саидийни ердამга чақирди. Домла янги алифбе-ни сира билмагани учун, шуларнинг ўқиганига қулоқ солди.

«ГАЗЕТАГА МАҚОЛА

Шу мақола бараварида маълум қиламанки, суд Иброҳимов мендан пора сўрагани ёлғон... Ноҳақ турмага тушганини, узим фирқага кандидат, рабочик бўлганим учун рост, деб маълум қиламан. Тушунмасдан уртоқ Иброҳимов устидан порахўр ҳамда менга айб гаплар гапирди, деб оғзаки мақола берганман. Шу ишларни уртоқ Иброҳимов қилган эмас, Мирза Муҳиддин деган ёт унсур қилган. Шу мақолани бериш бараварида сўрар эдимки, газетага ёзиб Мирза Муҳиддин деган ёт унсурни бир текшириб қўйилса... Уртоқ Иброҳимов гуноҳсиз бўлгани учун, тегишли идоралар турмадан чиқарсалар, деб мақола берувчи ипак фабрикасининг рабочиги Мавлонқулова. Ижтимоий келиб чиқишим камбағал, уртоғим шувоқчи уста, маҳалла комиссияси бўлган вақтда порахўр деб қамалган... уртоқ Иброҳимов шу тўғрида қамалган, деб Мавлонқулова. Хатоси бўлса тузатиб ёзилсин деб Мавлонқулова».

Аббосхон ранги учиб, домлага қаради. Домла бу хотин ким эканини биледи, аммо шунча кўрқдики, зорайинки бошқа хотин чиқиб қолса ва бу хат бошқа тўғрида, бошқа кишилар ҳақида ёзилган бўлса, деб яна сўради.

— Қандай хотин узи?

Аббосхон «хароб бўлди» деб бош чайқайди.

— Қандай бўлди, ўзи келдими? Нега деди? Сиз нима дедингиз?

— Ўзи келди. Мен аввал танимадим. Жуда бошқача, кишига сира гап бермайди. Уша бўлган воқсаларни айтди. «Мирза Муҳиддин мени алдаб ёлғон гувоҳлик бердирган», деди. Буни ҳозир ҳеч кимга билдирманг, узим бостираман, десам, «Шариф акамга бир учрайман, кеча борсам қишлоққа чиқиб кетган эканлар» деди. Яқшанба куни яна келмоқчи бўлиб кетди.

Аббосхон домлага қаради. Домла ҳануз Саидийни марказга юбориш яхши эмаслигига Аббосхонни ишонтириш гамида эди.

— Мана, кўрдингизми, шу ҳам сиздан чиққан ақл эди! Ушанда мен шу ишни қилманг, демоқчи эдим,

нафсингиз койир деб, индамадим. Энди Раҳимжонни марказга юборамиз, дейсиз. Бу ҳам беспанд иш.

— Хайр, билганингизни қиларсиз, — деди Аббосхон, тажанг бўлиб, — мана бу тугрида гапиринг! Нима қиламиз?

Саидий бориб Салимхонни айтиб келди. Воқсани эшитиб у эсанкиради. Ундан кейин чақиртирилган Мирза Муҳиддин энди бу тугрида суд аппаратидан фойдаланиш мумкин эмаслигини билдирди. Ярим кеч-гача чузилган маслаҳатдан ҳеч натижа чиқмади. Эртаси кўп одамнинг иштироки билан бўлган кенгашдагина бир йўл топилди. Бу йўл Мавлонқуловани Округ маориф бўлими орқали ўқишга юбориш ва воқеадан ташкилотнинг марказий қўмитасини хабардор қилиш бўлди...

XXI

Бу ишни жуда тезлатиш, Шариф келгунча Мавлонқуловани йўқотиш керак эди.

Салимхон эртасига уни чақиртириб узоқ суҳбатлашди, шундай яхши муомала қилди, шундай ширин сўзлар айтдики, агар ҳар гап орасида «рози бўлсангиз ҳозир ишларингизни тугрилаб пулингизни олиб бераман, эртага жунайсиз» демаса, Мавлонқулованинг кўнглига «бунинг бирон ифлос нияти йўқмикин?» деган гап келиши аниқ эди. Мавлонқулова бу таклифни, албатта, хурсандлик билан қабул қилди, севинди, аммо газетага берган мақоласи ва унинг натижасидан хотиржам эмас эди.

— Шариф акам келганларидан кейин кетсам қалай булар экан? Бу қуриб кеткур, жуда чалкаш иш-да. Ўзим тушунтириб бермасам бўлмас.

— Газетага берган бўлсангиз чиққандан кейин ўқиб ўзи тушуниб олади, тушунмаса қовлаштиради. Сиз йўлдан қолманг.

— Ё ўша мақолага қўшимча қилиб Шариф акамга бир ариза қолдирсаммикин?

— Бу ҳам бўлади. Аммо менингча, шу ишдан... воз кечмасангиз тинч ўқиёлмассизми, дейман-да. Эрингиз келар экан-ку, бўлди-да.

— Э, галатисиз-а! Мавлонқулов ноҳақдан қамалганда, қийналган кунларимда, сарсон бўлган кунларимда, ёрдам сўраб бориб, ҳақоратланиб қайтган кунларимда суд идоралари кўзимга қандай ёмон кўринди! Нимага энди суд идораларининг афтини қийшайтириб кўрсат-

ган бу одамларни яна шу кирдикорини қуяр эканман!
Ўзим фирқага кандидат була туриб...

Салимхон мулойимлик билан унинг сузини кесди:

— Албатта қўймаслик керак. Аммо менинг дардим нимада эканини англамаётирсиз. Мен бутун шаҳардаги корхоналарни, фабрика, заводларни қидириб сизга ухшаган хотинларни куп тополганим йуқ. Узи уч-тўрт кун вақт қолди. Кечиксангиз олмайди.

— Мақола газетада чиқармикин? Қачон чиқади энди...

— Э, оғзаки берган мақолангиз чиқади-ю, ёзиб берганингиз чиқмайдими! Уша мақолангиз неча кунда чиққан эди?

— Берган кунимнинг эртасига чиққан.

— Бу ҳам тездан чиқар. Аммо бир ҳафта, ун кун тухтаб қолиши ҳам мумкин. Мен ҳам бир нарса берган эдим, бугун ун етти кун бўлди — чиқмайди.

— Булмаса газетадан олиб, Шариф акамнинг уйига ташлаб кета қолсамми?

— Бу ҳам бўлади, аммо газетада чиққани тузук. Нимагаки, уйига ташлаб кетсангиз, ўқиб куриб унча аҳамият бермаслиги мумкин. Газетада чиқса дарров диққатини жалб қилади. Яхшиси, мақолангиз газетада қолаверсин. Сиз кетаверинг. Шарифга алоҳида ариза ҳам қолдирманг. Газетада чиққандан кейин, бунинг нима эканини тушунтириб, алоҳида хат ёзарсиз.

Бу маслаҳат Мавлонқуловага маъқул тушди.

Мавлонқулова кетиб, орада тўққиз кун утгандан кейин, бир куни эрталаб Муродхўжа домла марказий газетанинг ҳодисалар булимида қуйидаги хабарни ўқиди:

«Кеча кечқурун гидростанциядан олти чақирим юқорида моторлик қайиқ учинчи ва тўртинчи пристань орасида эшаккли бир қайиқ топди. Қайиқда қон юқи бор. Дастлабки текширишда шулар маълум бўлди: қайиқ йигирма етти рақамли бўлиб, тўртинчи пристандан Зарифа Йулдошсва ва Турсуной Мавлонқулова деган аёллар томонидан соат бешда икки соатга ёлланган. Ёлланган вақтда курсатилган ҳужжатларга кура, буларнинг ҳар иккови ҳам ишчилар факультетининг бу йил қабул қилинган студентлари бўлган».

Домла шошиб ўрнидан турди ва ички кўйлак, лозимида югурганича Саидийнинг олдида чиқди. У остонага қадам қўйганда, Саидийга тўқнаш келди. Саидий ҳам кўлида газета, ҳовлиққан эди.

— Уқидингизми? — деди домла ҳовлиқиб.

Саидийнинг лаблари пирпиради, кузига ёш келди, четга қараб куз ёшини артди. Домла таажжубланди.

Саидий индамай орқасига бурилиб уйга кириб кетди. Домла унинг орқасидан кирди.

— Сиз сабаб булдингиз шунга! — деди Саидий йиғламсираб. — Агар Аббосхоннинг аввалги айтганида мен бошқармадан кетсам, устимда бунчалик гап булмас эди. Менинг утмишим туғрисида бунча сузлашга сабаб топилмас эди... Энди нима булди?

Домла паст тушди.

— Раҳимжон, сиз нима туғрисида сузлаётирсиз?

— Сиз-чи?

Домла хабарни курсатиб, узи Саидий курсатган узундан-узоқ мақолага куз ташлади. Газетанинг икки подвални банд қилган бу мақолада Саидий, Ёқубжон ва округ газетасининг муҳаррири исмлари бутун колонкаларни чипор қилиб юборган эди. Суз нима устида борганини домла фаҳмлади, пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди.

Агар бунчалик бўлишини билса, Муродхужа домла Саидийнинг марказга эмас, дуненинг у бурчига кетишига ҳам рози булар эди. Мақола, округ газетаси беш йиллик пландек бу куннинг сиёсий масалаларини нима учун ёритмаслигини чуқур таҳлил қилар эди.

XXII

Саидий бошқармадан худди Аббосхон айтгандай майиб бўлиб бўналганидан сўнг, курсдан, мактаблардан ҳам кетди. Буларнинг баъзиларига ариза берди, баъзиларига туғридан-туғри бормаи қўя қолди.

Муродхужа домла унинг курс ва мактаблардан чиқишига жон-дили билан қарши булса ҳам, дами ичида эди. Саидийнинг уйда ётиб қилаётган таржималаридан келадиган даромад, бир курсдан ёки мактабдан оладиган ойлигидан ҳам оз. Мана шунинг учун домла тўнг бўлиб қолди. Бунинг оғирлиги ҳаммадан кўра Саидийнинг опаси устига тушар эди.

У янги келган кунларидан бошлаб «укам билан келинимнинг рўзгор аччиғлигига сабаб булмайин» деб бир туғрам нонини ҳалол қилиб ейиш йулларини қидирди. Аммо мудом уни туянинг устида ит қопар эди: укасидан яширинча дуппи тиккани ипак олдирган эди, нима фалокат бўлиб, унинг устига бинафша сиёҳ тукиб

юборди; қолган-қутган ишакдан бир дуппи тикиб, қуш-нидан бозорга чиқарганда, харидор ишак билан такнинг ҳам пулини бермади. Бунақа дилсиёхликлар кўп булди ва энг сўнггисини Саидий билиб қолди.

Саидий кечқурун домла келтириб берган таржима ишларини битириб, уйдан ташқарига чиққанида, боғ томондан «булбулигуё»нинг вайсаган товушини эшитди. Тунука идиш ергача юмалаб кетди. Гарчи «булбулигуё»нинг бузуқ авзойини, бундай кезларда қони қочадиган қулоқларини, кўкариб кетадиган юз ва лабларини куришга тоқати булмаса ҳам, Саидий боққа томон йўналди. У боғ эшигининг бўсағасига қадам қўйганда, «булбулигуё» калтакесақдай чаққонлик билан унинг ёнидан ўтди ва Саидий то орқасига қараб гап сўрагунча эшикни тақ этиб ёпиб уйга кириб кетди. Саидий боққа чиқди. Опаси қултиқтаёғини остига қўйгани ҳолда, ҳовузнинг пайнави томонда ўтирар ва қурумли қўлларини латта билан секин-секин ишқар эди.

— Нима гап?

Саидий келганини пайқамай қолган опа, унинг товушини эшитиб, чўчиб тушди ва қурумли қўлларини ишқар экан, кўзидаги ёшни тез-тез киприк қоқиш билан ютди-да, укасига қараб илжайишга тиришди.

— Ҳеч...

— Нима дейди? Сенга гапиратганмиди?

— Йўқ, — деди ва шу билан «наҳот менга ёмон гапирса» демоқчи булди.

Саидийнинг кўзи опасидан бир неча қадам нарида ётган қурумли кастрюлькага тушди.

— У нима?

— Ҳа, ўша... — деди опа дудуқланиб ва ёнида турган темиртак пичоқни олиб, Саидийга қаради.

— Нима ахир, бир гап булдими?

— Йўқ, худо урсин агар...

— Нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

— Шу кастрюлькани тозалай деб... бекор ўтириб зерикканимдан шуни тозалай деб... ўзи тешик экан, қалайиси кучиб кетибди...

Саидий дарров фаҳмлади: опаси кастрюльканинг қурумини тозалайман деб тешигига қўйилган қалайини кучириб юборган.

— Нима кераги бор, — деди Саидий тажанг булиб, — тинч, худо деб утирсанг булмайдимми?.. Сенга биров буни қил демаса... Ҳовуз буйи зах, оёғингга зарар қилади.

Опа қурумли латта билан пичоқни артаркан, уйлар эди: «О, ука, билмайсан! Агар мен худо деб тинч утирадиган бўлсам рузгоринг ҳар кун аччиқ булар эди. Булар мен нотавонни шунча сўряпти-ю, тагин ҳам сенинг улмаган жонинг!..»

Опа қултиқтаёгини дуқиллатиб ичкарига кириб кетди. Саидий унинг кетидан кирмоқчи бўлди, аммо «Ҳозир «булбулигус» дуч келса, бир нарса дейман-да, дилсиёҳлик булади» деб қайтди ва боғнинг турига қараб кетди, қоронғи тушгунча айланиб юрди.

Саидий қайтиб келганда янги уйнинг айвонида ўсма сиқиб утирган Сорахон йигламсиради:

— Қуриб кетсин! — деди ўсмали пиёлани нари суриб. — Мени хотин қиладиган бўлсангиз уй олинг, кучириб кетинг, ота-онам билан турмайман!

Муродхужа домла унга бу гапни ўргатган вақтда: «Раҳимжоннинг кайфи чоғ вақтини топиб айтгин», деган, бунга бирон ҳафта бўлиб, Сорахоннинг эсидан чиққан эди. Сорахоннинг оғзидан бу гап чиқиши билан Саидийнинг кўз олдига тешик кастрюль, «булбулигус»нинг ғазабдан кукариб кетган башараси келди. Саидий кастрюль воқасидан Сорахонни хабардор ва онасининг инжиқлигидан ранжиган, бадбахт тул хотинга раҳми келган гумон қилди.

— Майли, хафа бўлма, уй олармиз ҳам, кетармиз ҳам... — деди.

Муродхужа домла Саидийдан оладиганини олди, энди Саидийнинг на ҳозирги ҳолати, на истиқболи унга ҳеч нарса ваъда қилмас эди. У Саидийнинг шарбатини суриб бўлди, энди пучоғини пуфлаб ташлаши керак. Шунинг учун Саидийнинг уйини ажратиб, чиқариб юборишга бел боғлади. Уйини ажратиб чиқариб юборгандан сўнг, вақт-соати билан қизини чиқариб олиш ҳам қочмайди. Қизини чиқариб олганда ҳам, шундай қиладики, Саидий Сорахонни қўйиб юборишга мажбур булади. Аммо бу қўйди-чиқди ҳар икки томоннинг ҳам розилиги билан бўлиб, бундан ҳеч қандай кунгилсизлик ва бу кунгилсизликнинг натижаси буладиган бузилиш юз бермайди. Бу планни амалга ошириш учун лозим келса домла Саидийга ҳатто Муниسخонни мақташга, «адиб булиш учун Муниسخондай уқимишли хотин зарур» дейишга, ё бўлмаса уз қизини жиннига чиқаришга ҳам тайёр эди.

Домла бу туғрида куп уйлади, йуллар чизди. Саидий қасрдан бўлса ҳам бир минг-ярим минг пул топади, уй

олади, уйни Сорахоннинг номига хатлатади; иккинчи ёқдан, сиёсий идора Мухторхонни қамоққа олганини эшитса, эски маъшуқаси — Мунисхон билан яна яқинлашади. Эрининг қамалганини Мунисхон ҳозир билмайди, билса бу хабарни айтган кишига суюнчи беради.

— Ота-онанг рози булармикин? — деди Саидий.

Сорахон «Ота-онам жон дейди» деб юборишдан қурқиб дудуқланди:

— Нима... Ҳар кимнинг таъби-да!..

— Сен аввал секин даромад қилсанг яхши булар эди.

— Ҳмм... — деди Сорахон лабини буриб, — йуқ, дермиди!

Сорахоннинг ҳаракатидан «ҳар иш қулимдан келди» деган бир маъно англашилар эди, бироқ ота-онасига уз сўзини утказа олишига Саидий ишониб етмади.

Аммо, сўнг маълум бўлдики, Сорахоннинг ҳам қулидан бир иш келар экан. Бир куни кечқурун Муродхужа домла кўчадан очиқ чеҳра билан келиб, эгарчилик маҳалласида сотиладиган уй борлигидан хабар берди. Буни Саидий мутлақо Сорахон қуйган талабнинг натижаси, деб билди.

— Унча қиммат ҳам эмас, — деди домла ҳовлининг таърифини қилиб бўлгандан кейин, — етти юз эллик сўм. Яна уч юз сўмгина сарф қилинса, уч минг сўмлик ҳовли бўлади. Агар шу ҳовлини қулга киргизсангиз, бир мулк бўлиб қолар эди. Курдингизки, ишониб бўлмайди, бу кун амалдорсиз, эртага фуқаро. Бу кун унта мактабда муаллимсиз, эртага битта мактабда ҳам эмас... Шундай! Мулк керак, бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат-фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок орттириш керак. Уч-тўрт ой илгарироқ билганимизда пул тайёр эди. Ҳали ҳам нима, йигит кишига пул топиш писанд эмас. Агар сиз шу ҳовлини олсангиз, бу уйларингиздан бир нечтасини ижарага қўяман. Баҳузур еб етиб, китоб ёза берасиз. Сорахон ҳам уй-рузгор тутишни урганади. Опангиз шу ерда тура беради. У кишини узим парвариш қиламан. Сиз одамнинг қадрига етмайсиз.

— Ҳозир пул йуқ-да, — деди Саидий илжайиб.

— Пул йуқ. Тўғри, пул йуқ. Аммо, пул йуқ, деб анграйиб турилса, ҳовли қулдан кетади. Уч кундан кейин минг сўмга ҳам харидор чиқади. Ёқубжонда уч-тўрт минг сўм ҳаммавақт топилади. Мен сўрасам бермаслик эҳтимоли бор. Узингиз сўрасангиз дарров беради. Сураганда ҳам пули бор эканини бўйнига қўйиб туриб сўрайсиз-да. Аммо ҳовли олмоқчи эканингизни билдир-

майсиз. Бир ярим минг суранг, худо хоҳласа икки ойда узасиз.

— Уша берган пулимизнинг фойдасини Муҳаммадражабдан яхшилик билан сурасам бермасмикин? — деди Саидий, аммо бу гапнинг мантиқсизлигидан ўзи ҳам кулиб юборди.

Муродхужа домла, қандай қилиб биратула Мухторхоннинг қамалганлигини ҳам айтиб, Саидийнинг ёдига Мунисхонни туширишни билмай турган эди.

— Муҳаммадражаб бир қора чақа ҳам бермайди. Ҳали буни мен сизга айтганим йўқ: Ҳайдар Ҳожи жиянларингизни унинг бойлигига ворис қилишни ваъда қилган эди, шу бўлмади. Режалар бузилди. Мухторхонни Афғонистон чегарасидан сиёсий идора қўлга олибди. Бу нарса Мухторхонга боғлиқ эди...

Саидий бир ирғиб тушди.

— Нимага?

— Нимага эканлиги маълум, Уш ва Узган атрофида иш чиқмагандан кейин Ҳисор, Кулоб томонга юборилган эди. Шу ерда қўлга тушди.

— Унинг қўлга тушуви ташкилотни хавф остида қолдирмайдими?

— Хавф остида қолдиради. Аммо Мухторхонга ишонч зур. Фақат шуниси ёмонки, шундай пайтда ишчан бир кишидан айрилдик. Ҳозирги пайтни биласизми? Ғавғолар замони бошланаётпти!

— Қандай ғавғо бўлиши мумкин?

— Ғавғо ҳозир ҳам бор. Утган йилга қараганда ҳукумат хусусий савдони бўғди, молни оз бера бошлади. Солиқни купайтирди. Солиқ сиёсати савдогарларни синдириш сиёсати бўлаётир. Бу норозилик туғдирмайдими?

Саидий уйлаб қолди.

XXIII

Пул топилди. Ҳовли қўлга киритилди. Кузнинг урталарида унинг шикаст-рехтларини тузатиб, Саидий кучиб кетди.

Муродхужа домла янги ҳовлини Сорахоннинг номига хатлатди, ижарага қўйишни мулжаллаган эски уйларида бир нечтасини ижарага қўйди.

Бироқ, кузнинг охирироғида домланинг планлари ер билан яқсон бўлди. Шаҳарда уй-жой танглиги кескинла-

шиб, кузнинг бошида ижараси саккиз сўмлик уйлари-нинг нархи 20 сўмгача кўтарилганда, шаҳар совети бутун хусусий уйлари-нинг ижара ҳақига такса пичиб қўйди. Бу уй-жой танглигидан фойдаланиб, ижара ҳақини ун икки сўмдан йигирма тўрт сўмгача кўтаришни ва бу уйлари-дан йилига тўрт минг сўм даромад қилишини мўлжаллаган домла, бу қарорга амал қилганида, йилига сал кам минг сўмгина даромад қила олар эди, холос. Домла ҳали бу дардга даво топганича йўқ эдики, иккинчи бир дарддан хабар етди: беш йиллик план бўйича ҳозирги Гала Атторлик урнига катта бир фабрика тушиб, ундан станцияга қарата тикка тош йўл чиқарилар эмиш. Агар бу йўл тушадиган бўлса, домланинг ҳовлиси буткул ва чорвоғининг ярми кетар эди.

Домланинг бошига оғир кунлар тушди. У на уйга сизар эди, на кучага. Унга на май тасалли берар эди, на «золимнинг заволини бергин» деб худога ёлвориш. Шу кунлари-да домла бир эчкисини супурги билан уриб улдириб қўйди. «Булбулигўё» юрган йўлида вайсаб, қарганиб юрадиган ва учраган киши билан уришадиган, кучи етса уриб, етмаса йиглайдиган бўлиб қолди.

Ташкилот аъзоларининг ҳар бири ҳам кайфиятда Муродхужа домладан қолишмас эди. Илҳом уйланганига етти ой бўлганида хотинини қорнида боласи билан қўйиб юборди. Нима учун қўйганини Илҳомнинг ўзи ҳам билмади, биров сўраса «нима бўлганини билмайман, ўша кечаси кетдим, деб шапкамни олиб чиқиб кетавердим», деб жавоб беради ва бир нуқтага тикилганича қолади.

Ёқубжон бир кечаси «Ўзбекторг» магазинининг чердагига орқа томондан олтингўсўрт ёқиб ташлабди, шуни бировга айтганида, худди ашаддий бир душманидан ўч олгандай ҳордиғи чиқади. Маҳмуджон афанди савдойироқ бўлиб қолган: кимни курса бир республика маориф комиссарлигидан: «Сиз шарқ адабиётининг отаси. Сиздай одам бизга керак», деган мазмунда хат олганини ва бунга: «Бормайман, тупроғим ўз ватанимнинг тупроғига қўшилсин», деб жавоб ёзганини айтади. Маҳмуджон афанди бир куни ташкилотнинг мажлисида шу гапни бошлаган эди, Аббосхон жеркиб берди.

Ёқубжон ташкил этган гап иштирокчилари ун ўчга етди. Булардан бири яна бир гап ташкил этди.

Катталар тупининг мажлислари ҳар пайшанба кечаси ҳар кимнинг уйида буларди. Сўнги вақтлари-да бу тупнинг кўрадиган масаласи марказнинг ташкилотни

устириш тўғрисидаги топширигини музокара қилишдангина иборат бўлиб қолди. Ҳар сафар кимни ташкилотга тортиш, қандай қилиб янги гап ташкил қилиш ҳақида масала қўйилади, аммо шу тўғрида ким фикр бермоқчи бўлиб сўз олса, мавзу у ёқда қолиб, ўз ҳасратига тушиб кетарди.

Маҳмуджон афанди сингари қотма нозик ва товуши ингичка бир муаллим сўз олди:

— Кеча иккита уйимни печатлаб кетди. Ўз уйимга ўзим киролмайман. Уйларга нарх кесди. Ўз уйим. Васиқам бор. Илгари тўққиз сўм бериб турган одам, ҳозир икки сўм олтмиш тийин беради. «Чиқ, уйим ўзимга керак» десам, «Октябрь ойи кирди, қаёққа бораман? Бу ҳақда ҳукуматнинг қарори бор!» деб васиқани тан олмайди. Яна бири: «Мен уйингга кирганимда деразалари синиқ эди, тўрт сўмлик ойна солдирдим», деб ярим ойга ҳақ бермади. Ҳам уй бер, ҳам деразасига ойна солдириб бер. Ана, қонун! Бу тўғрида кўп жойларга югурдим. Қонун шу! На кишининг ўзига, на мулкига, на илмига, ҳеч нарсага ҳурмат йўқ. Комхозга арзга борсам, мудир кулади. Энди тинч турган халқни нотинч қилиб Гала Атторликни бузаман, дейди. Қанча бечоранинг уйи бузилади. Мана шунинг учун айтаманки зулм ортди. Халқда исён ўти учқунлана бошлади. Кулли ёвмин баттар!

Муродхўжа домланинг аччиғи келди:

— Ҳаммаларинг ўз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами халқнинг бошида бор. Шундан қутулиш йўли тўғрисида гапиринглар-да! Бу ерга наҳот ҳасрат қилгани тўпланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир гояннинг эгаси. Бу нима майда гаплик!

Домладан кейин сўз олган бир киши Николайнинг вақтида боғдорларга, дўкондорларга қанча солиқ чиққанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўғрисида узоқ сўзлади. У, «шўролар ҳукумати, гарчи ҳар ким ўз меҳнати орқасида кун кўрсин, деса ҳам амалда ўзи бунга қарши сиёсат тутаётир» дер, бунга далил қилиб, ҳукуматнинг дўкондорлар меҳнатини меҳнат ҳисобламаганини кўрсатар ва эртадан-кечгача дўконда ўтиришни кўмир қонида ишлашдан қийин ҳисоблар эди.

Ташкилотнинг мажлислари шундай утар эди.

Шаҳарда уй-жой танглигининг кучайиши бошда домлага қанча фойда етказган бўлса, энди ундан кўп зарар еткази бошлади. Бундан ташқари, кунларнинг бирида техник кўчани невилир билан кўриб, домланинг дарво-

засига қизил нишон қуйиб кетди. Округ газетасининг берган хабарига кура, Гала Агторликни текислаш яна икки ойдан сунг, йул иши баҳорнинг урталарида бошла-ниши керак эди. Газета ҳар сониде шаҳар ободончили-гига айрим урин берадиган булди. Муродхужа домла Гала Агторликдан станцияга қарата солинадиган йул «меҳнаткашлар манфаатига хилоф» деб узун бир мақола ёзган эди, газета босмади. Башарти уй бузилиб кетса, ҳукумат қандай ҳақ тулаши туғрисида домла ишбилар-мон куп одамларга учраб, бениҳоят куп кенгашлар эшитди. Буларнинг ичиде энг яхшиси ҳовлиде оиланинг сонини купайтириш ва уй бузилганда ҳукуматдан оила аъзолари сонига яраша жой талаб қилиш эди. Домла Саидийни кучириб келишга жазм қилди.

XXIV

Саидий Муродхужа домладан ажраб чиқиб кетишга шошилган, чунки, назарида, мустақил турганидан кейин қиладиган иши куп ва ёруғ кун, саодатли дамлар кутгандай булган эди, аммо ажраб чиқиб кетгандан кейин қоронғи кечаде ёт элларде йулдан адашиб қаёқ-қа боришини билмай умидсизликка тушган кишидай булиб қолди. Ажраб чиқиб кетгандан кейин қиладиган уша «куп иши» аслда утмишдаги «эртаси бу кундан яхшироқ» булган ҳаётини эсга солиб, ҳозирги «эртаси ваҳималар билан тула» булган ҳаётининг уқубатли ми-нутларидан оз булса ҳам дам берадиган Муниسخонни яна бир мартаба «Раҳимжон» дедиришгина эди. Унинг Муниسخонга булган ҳозирги муҳаббати мана шу уқубат-дан дам олиш, эртанинг вақимасини унутиш, узини кечаги кунга тортишгина, аммо бу муҳаббатни ҳамон уша, ҳамон студентлик вақтидаги ошиқ-маъшуклик деб билгани учун нега ҳозирги Муниسخоннинг шунча разолати бу муҳаббатни сундирмаганига ҳайратде эди.

Домладан ажраб чиқиб кетганидан сунг, Саидийнинг йул адашиб умидсизликка тушган кишидай шалвирашига сабаблардан бири — Муниسخоннинг суз-ламаслиги эди. Саидий кучаде бир-икки унинг йулини тусди ҳамки, бурилиб кетди, қарамади. То Муниسخон номаълум сабаб билан узини отгунча кунлар шундай утди.

Муниسخон нима учун узини отганини куплар қатори-де Саидий ҳам билолмади.

Мунисхон уша куни кечқурун одатдагича оила дас-турхонини баҳам куриб, овқатдан сунг қазноққа — подвалга тушибди. Унинг эшик очиб кириб кстаётганини куриб қолган аммаси «ҳой етимча, бемаҳалда тушма!» деб қичқирган экан, индамай тушиб кетибди-да орада ун беш минут утмасдан тўппонча товуши эшитилибди. Салимхон, тўппонча товуши чиқиши билан, қозиққа қараса осиб қўйган тўппончаси йуқ, бундай фалокат руй беришини сира кутмаганлигидан, «бу бадбахт уйнаб уқ чиқариб юборди-ку» деб ғижиниб, сукиниб, югурганча қазноққа тушса, синглисининг улиги устидан чиқибди. Мунисхон қазноқнинг турида бошини кирлар орасига тикиб ётар экан, Салимхон тортиб олиб қараса, чаккаси қон, негадир оғзига шоҳи румол тикибди. Шу куни кечаси Салимхон узининг иш столи устидан шу хатни топибди:

«Бу кунгача кўз ёши туқдим. Барибир бундан кейин ҳам тукар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кумингиз, қиёматда сизга домангир бўлмасин; демокчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларнинг кулги товушлари қулоғимга эшитилиб кетди. Йуқ, қиз эмас, Мунисхон туққан оналар болаларини тириклай кумсинлар. Олам тула бахт, фақат мен бахтсиз эдим».

Бошқа ҳеч гап йуқ. Мухторхоннинг қамалганлигини билганлар «эрининг чиқишидан умид узгани учун узини отгандир» деб гумон қилишган эди. Кейиндан маълум бўлдики, Мунисхон буни билмас, билса ҳам севинар экан. Салимхон ва унинг ёр-дўстлари бу воқеани бошқача қилиб овоза қилишди: гуё Мунисхон тўппончада уқ борлигидан беҳабар, оғзини узига қаратиб туриб, туйқисдан тепкисини босиб юборибди.

Мунисхонни йиқитган бу уқ, ҳалокатли чоҳга дўмба-лоқ ошиб кетаётган Саидийнинг «тутиб қолиб жон сақлайман» деган тошини кучирди. Бу уқ уткир қилич бўлиб, хаёлида утмишга боғланган, қачон бўлса ҳам орқага тортадиган умид риштасини кесди. У истиқболини уйлар экан, ҳамма вақт «худо, шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди!» дер эди.

Саидий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетганига пушаймон бўлди.

У, бир вақтлар, уқиб юрган маҳалларида, Илҳом туфайли комсомол Теша билан уришганидан сунг, раб-фак залидан утишга безиллайдиган, ҳар бир комсомолни кўрса худди «тўхта, бу ёққа юр, комсомоллар мажлис

қилиб сени кутиб турибди» дееггандай, юраги орзиқадиган булган эди. Бу кунларда яна уша ҳолга тушди, аммо энди унинг юрагини орзиқтирадиган комсомолларгина эмас, куча-қуйда учрайдиган ҳар бир киши. Саидий кучага камдан-кам чиқади, чиққанида ҳам уйга қайтишда, худди орқасидан бирон шикаст етказадиган киши келаётгандай бўсагадан ўтиши билан тезроқ эшикни занжирлагиси келар эди. Мана шундай кезларда домланинг ҳовлиси унга иссиқ қучоқ, мустаҳкам қалъа бўлиб кўринар эди.

— Менинг уч кунлигим ё бор, ё йуқ, — деди домла бир куни келиб, — замонни куриб турибсиз. Ўз мулкингизни ўзингиз банд қилиб турсангизгина қўлингизда бўлади. Энди қариб қолганимданми, негадир, мол-мулкка ҳавасим қолмабди. Мана уй, мана жой, мана ер... Ўзингиз биласиз, нима қилсангиз қилинг. Энди менга нима керак? Улигим кафансиз қолмаса, дуойи фотиҳага келганларнинг олдига битта-икита қаттиқ-қуттуқ нон қўйсангиз булгани. Энди айтай: иморат солмасимиздан илгари чоракорларимиздан ун уч таноб ерни қўлга туширган эдим. Буни сизга айтмай юрганимнинг сабаби бор эди.

Домланинг ер олгани рост. Буни Саидийга билдирмаган ва билдирмоқчи ҳам эмас эди.

Саидий ернинг дарагини эшитиб аввали севинди, кейин ғам босди. Шундай булса ҳам ўзича янги план тузди: домланинг уйига кучиб боради, бу уйни тузукроқ одамга ижарага қўяди; қишлоқда колхоз ҳаракати ҳалокатга учрагандан сўнг, (ташкilot мугафаккирларининг фикрича, баҳоргача ё катта бир қўзғолон чиқиши керак, ё ҳукумат бу ҳаракатни давом эттиришдан воз кечиши керак эди) у фақат ерлардан келган даромадни еб ётиб, ишини давом эттиради ва ёзган асарларини чет элга юбориб бостиради.

Саидий бир неча ҳафтадан бери домланинг уйига бормаган эди. Кучишдан икки кун илгари борганида, «булбулигуё» эшик олдида унинг бўйнига осилиб йиғлади:

— Бувингизни соғиниб улсин, деган экансиз-да, ташлаб кетдингиз... келмайсиз... Энди кетгани қўймайман...

«Булбулигуё» соғинганлигини айта-айта туккан ёшини шу ёшигача кўргани барча тобутлар устида ҳам тукмаган эди.

XXV

Ташкилотнинг топшириғи билан домла бундан ун йил илгари муаллим бўлиб, ҳозир савдогарлик қилиб юрган бир кишининг қўйнига қул солиб кургани бориб, тажанг бўлиб қайтди. «Уйқизи» бўлиб қолган Саидий, у келганда меҳмонхона саҳнида тикка уйланиб турар, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнгги икки арава ғузапоя ва жўхориюларни дарвозанинг томига босишар эди. Домлани куриб Саидий ичкари ҳовлига томон юрди ва ўрта эшик олдида тухтаб, домлага йўл берди.

— Халқ ҳайвон, — деди домла ичкарига қадам ташлаб.

Домланинг иш бўлмасига кирилгунча ҳам, Саидий индамади.

— Ҳа, нега хомушсиз? — деди домла рўмолчаси билан буйнини артиб.

— Ҳеч... Нима бўлди, гаширишдингизми? Аббосхон келиб кетди.

— Ҳуш, нима деди? Бирон гап гапирдимми?

— Йўқ... Шундай...

Домланинг жаҳли чиқди:

— Ахир, нега хомушсиз бўлмаса? Одам деган бунақа «ичимдан топ» бўлмайди. Яхшими, ёмонми, бир гап бўлса, дарҳол айтиш керак!

Саидий тек қолди. Домла, авзойидан, бақирадиган кўринар эди. Шунини пайқаб, Саидий хомушлигининг сабабини айтишга шошилди.

— Аббосхон Шарифнинг олдига кирган экан, Салоҳиддин утирган эмиш.

Салоҳиддин кассирлик ишига Ёқубжоннинг ёрдами билан кирган, ўзи илгари мактабдан ҳайдалган киши, янги келган муҳаррирга буни тушунтиришган эди, муҳаррир уни дарров ишдан бушата қолди.

Домла жаҳлидан анча тушди.

— Арзга боргандир-да. Шариф албатта дағал муомала қилиб жўнатса керак. Мана энди тўнини тескари кияди. Ўл-а!.. Шу песс қулга кирса, талай киши қулга кирган булар эди. Сиз бунга нима учун хафа бўласиз?

— Бир вақт Ёқубжон икковямиз уни ўртага олган эдик. Шунда утган гапларни Шарифга айтса, тагин ёмон бўлади, дейман-да.

— Ёмон бўлиб нима булар эди? Қиладиган ишини қилди. Энди шаҳардан ҳам ҳайдаб чиқармас! Ҳуш, тагин нима гап?

— Ҳеч гап йуқ... билишимча, шу чоракор яхши одам эди.

— Албатта яхши. Ҳаромдан парҳиз қилади, булса борига, йуқ булса йугига қаноат қилади. Худотарс.

— Шуни айтаман-да. Шуниси яхши эди. Бу йилдан кейин еримизни экмас эмиш.

— Экмасдан нима қилар эмиш? Қасққа боради, кимнинг ерини экади?

— Колхозга кираман, дейди.

— Колхоз булар эмишми?

— Айтишидан, булади шекилли.

Домла қошларини кутариб, пешонасини тириштирди-да:

— Халқ ҳайвон! — деди ва ташқарига чиқиб кетди.

Орадан ярим соат чамаси утгандан кейин Саидий ҳам чиқди. Домла меҳмонхонанинг зинасида утириб, чоракорга насихат қилар эди:

— Озми, кўпми, ишқилиб, худонинг бергани. Бир суям булса ҳам ўз мулкингиз. Хоҳласангиз тариқ экасиз, хоҳласангиз кўкнори. Бу ерни сиз пешона тери тукиб топгансиз. Бошқалар-чи? Бошқаларга ерни ҳукумат берган, шунинг учун колхозга киришдан қўрқмайди. Мана кўрасиз, ер ўз-ўзиники булган одам буйнига қилич келганда ҳам колхозга кирмайди.

Домланинг қаршисида — пастда, ерга қараб, чўп синдириб утирган чоракор, бошидан дупписини олди-да, чиқиб турган пилталарини уза-уза гап бошлади.

— Энди, афандим, шунча йил чоракорчилик қилдик. Ер оз. Колхоз яхшими, чоракорчилик яхшими бир кўрайлик-да! Колхозга бойни олмас экан, бир нафи бордир-да, камбағалга... Охунбобоев, колхоз яхши депти. Мияси бутун одам. У киши ер ислоҳоти яхши деди, ғаламисларнинг гапига кириб биз ёмон дедик. Оқибат яхши булиб чиқди. Охунбобоев «Ҳаммаларинг ерларинг-ни бирга ишлайсизлар, ҳосилни тарозида тортиб, булиб оласизлар» депти. Ғалвирда улчаса ҳам майлига. Ҳукумат трактор берар экан. Ҳукуматнинг йулига юрганлар кам булгани йуқ.

— Менинг еримни экиб кам булдингизми?

Чоракор кулимсиради:

— Йуқ. Кам ҳам булганимиз йуқ... ортиқ ҳам... Аммо умр утиб кетяпти...

Домла нима дейишини билмай тек қолди, аммо юзидан ғазаб акс этар эди. Домла урнидан туриб индамай ичкарига кириб кетди.

Чоракор туриб, томда ғузапоя босиш билан овора булган Остонақулга нимадир демоқчи булган эди, Саидий сүз қотди:

— Чакки қиласиз, ака: домланинг жаҳллари чикардингиз. Колхоз булса-ку, булди, булмаса уйнашга ишониб эрсиз қоласиз...

— Уйнашдан айниб эрлик булмоқчиман, мулла ака, — деди чоракор кулиб.

Саидий ҳам кулди.

— Албатта, бошқа одамнинг ерини ҳам экаверасиз-ку, аммо домладай очик қўлли одамни ё топасиз, ё йуқ. Менинг билишимча, колхоз булмас. Уз ихтиёри билан ерини берадиган одам кам топилади. Ё борми?

Чоракорнинг берган жавоби Саидийни ваҳимага солди.

Саидий ва унинг атрофидаги катта-кичик «тушунадиган» кишиларнинг ҳаммаси бир оғиздан колхозлаштириш иши унғмас, деган ақидада эди. Саидий чоракорнинг сўзини эшитганидан кейин, ер ислохотини эслади.

Шу домла, шу одамларнинг ер ислохоти тўғрисидаги фикри ҳақиқатга тўғри келмаган эди.

Чоракорнинг гапига қараганда домланинг бу гапи ҳам ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ эди. Саидий бориб қишлоқнинг руҳини уз кўзи билан кўргиси келди, аммо боришга юраги бетламас эди: «Борди-ю, тўғри булса!»

Борди-ю, тўғри булса, куп ёмон булади, чунки ислохот вақтида қишлоқларнинг хароб бўлишини курсатадиган руҳни кутиб, аксинча, обод бўлишига далолат қиладиган руҳга учраган булса, бу руҳ унинг ҳеч қандай умидини пучга чиқармаган, аксинча, гарчи ёзилмаган булса ҳам, романига мавзу бўлиб, унга ёзувчилик шуҳратини ваъда қилган эди. Энди-чи? Энди қишлоққа чиқиб одамлар колхозни ҳам уша ислохотдагидай руҳ билан қарши олганларини кўрса, пучга чиқадиган умиди бор: ер қўлдан кетади...

Саидий узининг иш булмасига кириб, дераза ёнидаги креслога ўтирди-да, стол устидаги китобни олди; уқимоқчи эмас, агар китоб уқиш учун чиқарилганлиги ҳозир эсига тушса, кўтариб урар эди; варақлади, узоқ варақлаб ўтирди-да, сўнгра, отасининг китобга қараб фол очиши эсига тушди. Отаси иши чалкаш булган вақтларда китобни олар ва кўзини юмиб туриб, сатрлар устига курсатгич бармоғини босар эди.

Агар бармоги «К» ҳарфи устига тушса «кушойиш», деб хурсанд булар, «Б» ҳарфи устига тушса «басталик» деб қайгулар эди. Саидий ҳам бир неча мартаба шундай қилди, бироқ бармоги остидан яланг бошқа ҳарфлар чиқар эди. Отаси буни кўп такрорламасдан натижа чиқарар эди, негадир, Саидий шунча такрорласа ҳам булмаётир. «Ё ярим ишониб, ярим ишонмай қилаётирманми?» деб уйлади Саидий, сунгра, жуда ихлос билан такрорлади.

Бир соатдан ортиқ уринганидан сунг Саидий буни ихлос билан қилишга ўзида шунча эҳтиёж сездики, чиқиб таҳорат олиб келди.

Қушни уйдан домланинг бақирган, «булбулигуё»нинг йиғлаган товуши эшитилар эди.

XXVI

Орада бир ҳафта утгандан сунг қишлоқдан одам келиб, домлани олиб кетди. У, колхозга кирмоқчи булган чоракорнинг кўлидаги ерни бошқа одамга ёки ҳозир мавжуд булган чоракорлардан бирига топшириб, кеч қолса уч кунда қайтишни ваъда қилган эди, роса ун беш кун деганда қайтди. Қишлоқ назарида аждарҳонинг оғзидай кўринган Саидий, бу ун беш кунни жуда хавотирликда утказди.

Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган, илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бағбақаси сўлган, дами чиққан пуфакдай шалвираган, соч-соқоли усган, сочидаги оқ кўпайгандай кўринар эди.

У, Саидий билан қўл учидагина сўрашди-да, индамай уйга кириб кетди. Домланинг эшикдан хурсанд кириб келишини кутган Саидий, ичида «тамом, масала ҳал» деб қўйди, аммо ҳарҳолда, масаланинг жуда ҳам бундай ҳал бўлмаслиги эҳтимоли билан ўзига тасалли берди ва шу эҳтимолнинг йўққа чиқишидан қўрқиб, домланинг олдига киргани, гап сўрагани юрак қилолмади, ҳовли юзида узоқ туриб қолди, сунгра, чор-ночор домланинг кетидан кирди. Домла, ҳозир биров билан уришиб келгандай, диваннинг бир четида утирар, Сорахон эса деразанинг тагида утириб йиғлар эди. Саидий оёғининг учида юриб келиб иш столи ёнидаги курсига секин утирди. Домла унга қайрилиб ҳам қарамади, анчадан кўйин Сорахонга қараб ушқирди:

— Тур, йўқол!

Сорахон урнидан турар экан, ҳиқиллаб:

— Нима қилдим, ахир? Бскордан-бскорга... — деди.

— Айтдим-ку, жон қизим, кузингни луқ қилма. Сигирга ухшаб қарама! — деди домла, сунг Саидийга мурожаат қилди: — Мен ундан гап сұрайман, у менга кузини луқ қилади...

Саидий ерга қаради. Сорахон ҳиқиллай-ҳиқиллай чиқиб кетди.

— Қишлоқ халқи ҳайвонлашган! — деди домла.

Саидий бир ирғиб тушди ва ичида яна «тамом!» деб куйди.

— Уша ер ислоҳоти вақтида халқ орасига нифоқ тушган эди, — деди домла. — Мен биламан, тажрибали... Уша вақтда айтган эдим. Ана шу нифоқ кундан-кун авж олаётир. Сиёсат шу нифоқни кундан-кун авж олдириш сиёсати. Бир туда маърифатсиз, маслакисизлар шу сиёсат фойдасига амал қилаётир.

— Нима, колхоз буладиганми? — деди Саидий бушашиб.

— Мен борганда ҳаммаси булиб ун уч киши ариза берган экан, беш-олти кун ичида яна бир неча ариза тушибди. Аммо илгари ариза берганлардан бир неча киши аризасини қайтариб ҳам олди. Шоирингиз Кенжа уша ерда газета чиқараётир. Ана у пес — Салоҳиддан ҳам уша ерда. Шариф мактаб мудири қилиб юборган экан. Қаерга борса колхоздан гапиради. Тагин одамлар туп-туп булиб шунга қулоқ солади! Гапдон булиб ташвиқотчилик қилганига куяйми! Кенжа билан иноқ.

— Ерни нима қилдингиз, чойракорлардан биронтасига бердингизми? Ё улар ҳам колхозга кирмоқчими?

— Айтиб кўрдим. Қани кўрайлик-чи, бу гаплар бир еқли булсин, дейди. Колхозга киришга кўнгли бор, аммо хуркиб турганга ухшайди.

Кечқурун Салимхон келди. У бир ойдан бери қишлоқларда юрган эди. У ҳам хафа, юрагига қил сизмайди. Саидий ундан ҳам бирон хунук хабар эшитишдан қўрқиб, узининг уйига чиқиб кетганича қайтиб кирмади.

Салимхон ҳозир чекиб битирган папиросидан иккинчисини тутатиб, домлага қаради.

— Сиз кетган куни эртасига Иброҳимовни сиёсий идора турмадан олиб кетибди.

— Қайси Иброҳимов? — деди домла ҳовлиқиб.

— Мавлонқуловнинг иши... Халқ суди Иброҳимов.

— Хуш?

— Кесилган одамни олиб кетишдан... бирон гап борга ухшайди-да.

— Мирза Муҳиддин қаерда?

— Мирза Муҳиддин Аббосхон билан марказга кетган эди.

— Иброҳимовни сиёсий идора олиб кетишининг маъноси нима?

— Жуда ёмон. Менингча, бу ишнинг тагидан сиёсий идора хабардор булган. Бутун воқеа шу Иброҳимов билан очилади. Шунинг учун сиёсий идора унга турмада бирон шикаст стади, деб олиб кетган булса керак.

Домла сукутга кетди.

Урта эшик тақиллади. Домла билан Салимхон бир-бирига қаради.

Домла чикди. Эшик қоққан Ёқубжон экан.

— Бунақа бефаҳм булманг! — деди домла Ёқубжонга уйга киргандан кейин, — утиринг... Эшик деганнинг занжири булади, одам деган шуни шиқирлатади. Наҳот тарс-тарс урса!

— Нима қилай, — деди Ёқубжон, Салимхоннинг ёнига чуқкалаб, — занжирни шиқирлатсам ҳам эртаиндин туртга солдатнинг олдига тушамиз, деворни йиқитиб кирсам ҳам...

Домла унга хумрайиб қаради. Салимхоннинг жаҳли чикди.

— Ёқубжон, улгундай совуқсиз-да. Бунча совуқ булмасангиз!..

— Ҳа, хабарнинг ўзи совуқ булса, мен уни қандоқ иситиб айтаман?

— Хуш?

— Мирза Муҳиддин билан Аббосхон қамалибди. Сиёсий идора қамабди. Марказдан одам келди!

Домла «жон ука!» деб Ёқубжоннинг елкасини ушлади. Салимхоннинг ранги оппоқ булиб кетди-да, деворга суянганича тек қолди.

XXVII

Бу ваҳималардан Саидийнинг хабари йуқ эди, уша куни домлани қайтиб курмади. Домла кечасидаги поезд билан қаёққадир кетибди. Буни эрталаб чой вақтида «булбулигуё» айтди. Саидий чойдан сунг, анчадан бери тухтаб ётган таржималарни оз булса-да юргизиш ниятида иш булмасига кирди; эшикдан кириб стол устидаги

қоғозларга кузи тушиши билан узини ҳаддан ташқари чарчаган, ҳар қандай фикрий ишга иқтидорсиз сезиб бушаши ва дераза ёнидаги креслога утириб, папирос чекди. Ҳозир ишлаш эмас, қулини кутариб папироснинг кулини қоқиш ҳам малол келар эди.

Саидий бошини орқага ташлаб, қимирламасдан шифтга қараганича утирди ва ҳеч нимани уйламасликка аҳд қилди; қандай қилганда ҳеч нарсани уйламаслик мумкин эканлигини уйлаб, шу ондаёқ бу аҳдини бузиб қўйди. Бу уй яна куп уйларни эргаштириб келиб, унинг фикрини бутаб юборди. Қулоғи жингиллаб кетди. Буталган фикрлар ичида қачондир аллақайси китобда уқиган шу сатрлар айрилиб турар эди:

Ҳаёт жомин кутариб юмук куз билан,
Зар қирғоқларга куз ёши тукамиз...

Саидий ирғиб турди ва буни қайси китобда курганини эслашга тиришди, эслади, қидириб шу китобни топди, шеърнинг давомини ўқиди. Шеър қисқа экан. Сунгра яна шу руҳдаги биронта шеър топиб ўқигиси келди. Мундарижадаги сарлавҳалардан шеърнинг руҳини белгилаш қийин, бунинг учун ҳар қайси шеърдан бир-икки мисра ўқиб куриш керак эди. Ҳозир ўқиш эмас, китобни жун варақлаш ҳам уни толиқтирар эди. «Тавба, — деди Саидий китобни жавоннинг ичига улоқтириб, — одамлар бунча гапни қаердан топиб ёзар экан!»

Сорахон кирди. Унинг кузига Саидий касалдай куринди.

— Ҳа, нима қилди? — деди Сорахон оғзидаги сақичини қирсиллатиб.

Саидий анчадан кейин жавоб берди:

— Яшашдан чарчабман...

— Оббо, нима қилибсизки, чарчайсиз... Ётинг, чузилинг...

«Яшашдан чарчабман» деган сўзга Сорахоннинг тушунмаслигини Саидий билар эди, аммо бу фикрни унинг фаҳмига яраша сўзлар билан айтишга эринди.

Сорахон нимадир қидириб уйни икки айланди-да, сақичини яна бир қирсиллатиб чиқиб кетди.

Бу кунни Саидий шундай диққат булиб утказди, эртаси уйқудан уйғониб анчагача кузини очмай ётди, кузини очганда гул қуйиладиган столча устидаги ўзининг дупписини куриб аллақандай булиб кетди. Бу ҳис

кишида ҳозиргина қабрга қуйилган одамнинг кийимини курганда пайдо бўлади.

Сунгги кунларда уй жиҳозларидан тортиб боғнинг атрофини ураб олган деворларгача Саидийда шу ҳисни пайдо қила бошлади. Кунлар утиши билан бу ҳис шунча чуқурлашдики, Саидий уйда утирганида ҳар замон узининг тирик эканига шубҳа қилар эди.

Шундай кунларнинг бирида Саидий, тасодифий равишда узининг бемор ётган опаси олдига кириб қолди. Опаси кузда — ёмғирли кунлар бошланиши биланоқ узил-кесил шол бўлиб қолган эди. У бир неча кундан бери кириб ҳол сурамаган укасини куриб кузига ёш олди.

— Раҳимжон, энди нима қилий, худо бахти қора қилиб яратган экан... бир ишга ярамасам... келинга айтгин, кепак қиздириб берсин... Худо омонатини тезроқ олмайди ҳам...

— Хуп, сенга кепак қиздириб берсин. Сен улма. Оёқларинг тузалсин. Куз ёши водийсида истаганингча кез! Наҳот кепак қиздириб беришига ва шу билан оламга бир ҳовуч ёш ортиқроқ тўкилишига қарши бўлсам!

Опа укасининг олдида ҳунграб йиглаб юборишдан узини тийиш билан овора бўлиб, қулогига гап кирмади. Саидий эшикдан чиқиши биланоқ опасининг илтимосини унутиб, боққа чиқиб кетди ва ҳавонинг совуқлиги, қор учқунлаб туришига қарамай, узоқ айланиб юрди. Бир вақт кўзини очиб қараса каллакланган дарахтга суюниб турибди, лайлакқор ёғяпти.

Саидий сунгги кунларда одамга қушилмайдиган, баъзан узига узи гапирадиган бўлиб қолди. «Булбулигуе» уни жиннига чиқарди. Муродхужа домла қайтиб келганидан сунг, Саидий билан озгина ҳамсуҳбат бўлди-да, «булбулигуе»нинг фикрини тасдиқлади: «Бунга жиннилик ота мероси, отаси ҳам жинни бўлиб узини осган», деди. Бундан ортиқ сузлаш ёки Саидий билан яна суҳбат қилиш домланинг юрагига сиғмади.

XXVIII

Сунгги кунларда, «булбулигуе»нинг кузига Саидийнинг нафас олишидан тортиб то чой хуплашигача ғалати курина бошлади: назарида, Саидий кун сайин баттар бўлаётган ва эрта-индин қизига бир шикаст стказадигандай куринар эди. У узидаги бу ваҳимани юз ҳисса орттириб Муродхужа домлага айтди. Домла Саи-

дийни касалхонага юбориш тараддудига тушди ва доктор чақирди.

Орада икки кун ўтгандан кейин портфель кутарган бир рус хотин келди. Домла уни чақирилган доктор гумон қилиб, иззат-икром билан қарши олди ва жиннилик Саидийга ота мероси эканини тушунтирмоқчи бўлди:

— Папа девона, мама девона. Ўзи девона бўлган чорт... — деди у, хотинни уйга бошлаб. — Ҳар кун қизимкага михлаш беради.

Хотин тушунмади, портфелидан бир қоғозни олиб домлага курсатди-да, алланарсалар деди. Домла унинг сўзидан фақат «Тупа, пул» деганинигина англади ва ҳайрон бўлди.

— Тупа йўқ, — деди у, худди соқов билан гапиришаётгандай имо-ишора қилиб. — Тупа кетди. Раҳимжон Саидий девона. Раҳимжон Саидов йигирма олти яшар!

Иккови бир-бирининг муддаосига сира тушунолмади. Ахири хотин ўзбекчалаб тушунтиришга тиришди:

— Тупа биласан?

— Ҳа, биламан. У кетган. У девона эмас.

— Пул даёшь?

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Э, зачем пул даёшь? — деди ва эшикка қараб бақирди. — Сорахон, Раҳимжонни айтиб қуй!

Саидий худди неча кун ухламаган кишидай гаранг ҳолда кириб, эшикка яқин ерга утирди.

— Бу киши ким ўзи, нима дейди? — деди домла.

Хотин, стол устида турган қоғозни Саидийга курсатиб, изоҳ берди:

— Бу киши Тупа исмли хотинни етти йил ишлатган, ҳақ тўлаган эмас. Мен шуни... билгани келдим...

Тупа касалхонага юборилгандан кейин ҳеч ким хабар олмаган, унинг аҳволи жуда оғир бўлганликдан, ўлган гумон қилинган эди. Саидий ҳайрон бўлди.

— Қасрда ҳозир у хотин?

— Бизда. Артелда ишлайди...

— Хуш? — деди домла кайфи учиб.

— Тупа етти йиллик ҳақини талаб қилибди. Бу киши шу тўғрида сиз билан сўзлашгани келибдилар.

— Э, унинг бизда қанақа ҳақи бўлади? Етти йил ишлагани йўқ, биз уни тарбия қилдик, бир бечора кучада хор-зор бўлмасин, деб одамгарчилик қилдик. Шуни тушунтирмадингизми?

Саидий хотин билан икки оғиз сўзлашди-да, домлага қаради.

— Шуни тушунтириш қийин булаётир, — деди.

Домла уйланиб қолди-да, сўнгра деди:

— Ахир, ишлаган бўлса, овқат еди. Кийим-кечак қилдик. Касаллигида ишламасдан ётиб еди. Докторга қаратдик. Узингиз биласиз, қулидан бир иш келмас эди. Хуш, қанча булар экан ҳақи?

— Бу кишининг хомаки ҳисобига кура, бир минг икки юз олтмиш сўм булар экан. Бунга бошқа чиқимлар кирмас эмиш. Масалан, юз эллик сўмча ижтимоий муҳофазат...

Домла хотинга қаради, сўнгра яна Саидийга угирилиб деди:

— Бу қандоқ бўлди, Раҳимжон? Айтишидан, бир ярим минг сўм чиқадиган куринади. Шу кишининг узларини хурсанд қилсак... бир эвини қилиб юбормас-микинлар? Бир қўйнига қўл солиб кўринг-чи... Неча пул берсак шу ишни бости-бости қилар экан?

Саидий домланинг сўзини таржима қилган эди, хотин индамай урнидан турди-ю, жунаб қолди. Саидий уз бўлмасига чиқиб кетди. Домла узи ёлғиз қолиб, янги план тузди: Тупага икки йиллик ҳақ тўлайди, аммо қолган беш йиллигини тан олмайди, Саидийнинг бўйнига ағдаради, «Мен ишлатганим йўқ, Саидий ишлатган» дейди. Зўр келса иш судга тушар. Жавобгар — Саидий бўлса, суд ҳеч вақт руҳий касал кишини жавобгарликка тортмаса керак.

Домла шу билан ўзига тасалли бериб, кечқурун навбатдаги гап мажлисига кетди.

Саидий одатдагича уз уйида креслода утирар эди.

«Булбулигуё» кирди. Саидий ҳозир олдига биров киришини шунча хоҳламас эдики, «булбулигуё» кириши билан бутун танига бир оғриқ киргандай бўлди.

— Ҳалиги хотин нимага келган экан, — деди «булбулигуё», — домлангиз айтмадилар, сўрай десам, фёъллари айниб турган эди, қўрқдим...

Саидий гапни чўзилмайдиган қилишга тиришди:

— Домладан озгина қарзи бор экан, шуни ваъда қилган кунига беролмайдиган бўлиб, узр сўрагани келибди.

«Булбулигуё» бундан хотиржам бўлди-да, озгина туриб, яна деди:

— Бурон қўзғалди. Айвончанинг тунукасини шамол

кўтарди шекилли, тарақлаяпти. Шунга бир нарса бостириб қўйилмаса...

«Булбулигуе» анча кутди ҳамки, Саидий жавоб бермади, сўнгра, дунгиллаб, эшикни қаттиқ ёпди-да, чиқиб кетди. Саидий худди кўзига тушиб азоб бераётган кум донаси бирдан чиққандай эркин нафас олди. «О, телба хотин, нега зарда қиласан, — деди орқасига суяниб, кўзини юмиб. — Томнинг тунукаси нима экан, замона бурони бутун мамлакатни кўтариб тарақлаётти-ку! Қуй, мен оламга том тузатгани келганим йўқ, ундан тезроқ кетгани келганман».

Саидийнинг кўзи ялт этиб очилди. У илгарилар ҳам бир неча мартаба ўзини улдирмоқчи булган, аммо шу фикр бошига келганда кўнгли ҳамиша иккига булиниб, бири шу фикрни тасдиқлагандай сукут қилса, иккинчиси «Сен ҳаёт жомини энди қўлингга олдинг, ҳали лаззатини билмайсан, тухта!» дер эди. Бироқ бу сафар кўнглининг иккинчи ярми ҳам сукут қилди.

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Саидий урнидан туриб чироқни ёқди, нари-бери юрди, яна утирди, кўзини юмди. Унинг кўнгли бир бутун булиб пичирлади: «Ҳаёт жомини кўтардинг, унинг шарбатини татиб кўрдинг, шунақа, ичган сайин тагидан тахири чиқа беради. Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб булдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувгин ейсан. Асалдан тортиб мойгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима булди-ю, миллион шиша май ўтди нима булди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди! Шундай экан нима қилиб утирибсан, тур тезроқ!»

Саидий кўзларини катта очди, қаршисидаги зарҳал рамкали каттакон тошойнага тикилди: ойна кўзига, негадир, ниҳоятда чиройли, жуда кўп одамлар орзу қилган, кўз тиккан бир нарса булиб кўринди. Саидий секин урнидан турди, ашаддий душманга орқадан пичоқ урмоқчи булгандай бир ҳаракат билан қўл узатиб, столчадан гул қўйиладиган хрусталь вазани олди-ю, қулочкаш қилиб, ойнанинг қоқ уртасига урди. Ойна чилпарчин булиб тўкилди, унинг бир неча синиқ парчаси рамкада осилиб қолди.

Саидий ташқарига чиқди.

Бутун қийинчилик урнидан туришда булди. Турганидан сўнг эшикга чиққанини ўзи ҳам билмай қолди.

Қаттиқ шамол. Аллақайси томнинг тунукаси тарақ-

лайди. Куз очгани қўймайдиган қор, осмондан тушаётирми, ердан кўтарилаётирми — билиб бўлмайди. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи.

Саидий зинадан тушаётиб йиқилди. Урнидан туриб ҳул қули билан темир панжарани ушлаган эди, панжара қулига ёпишди. Қулини зўр билан ажратиб олди-да, тиззадан қор кечиб эшикга томон йуналди. Опаси ётган пастак уйчанинг қор билан қопланган кичкина деразасидан хира шуъла тушар ва элас-элас инқиллаган товуш эшитилар эди. Саидий утиб кетди. Кучага чиқди. Катта йўлнинг уртасидан чорраҳага томон юрди. Қаршисидан эсаётган шамол, кўз очгани қўймаган қорда, у худди сув остида юргандай қийинчилик билан қадам ташлаб борар эди. Чорраҳа уртасидаги чироғнинг хира шуъласи доирасига кирганида кимдир «Четлан» деб қичқирди. У кўзини очиб олға қаради. Чироғ остида тўрт киши қатор келар, буларнинг ҳаммаси қизил аскарлар бўлиб, орада Муродхўжа домла ҳам бор эди. Утиб кетишди. Саидий яна йўлга тушди, ва орқасига қайрилиб ҳам қарамади. Унинг кўнгли «оламда сенга тааллуқли ҳеч нарса қолгани йўқ, кетавер» дер эди.

Кставерди.

Шаҳардан утиб кстаётганида яна бир тўп қизил аскарлар учради. Буларнинг ичида Ёқубжон бор эди.

Саидий йўлда давом этди. У, улим хавфидан қочганида ҳам бунчалик тез юрмаган. Аммо қанча тез юрса ҳам, худди тушида югургандай йўли кўпаймас эди. Аввал шаҳарни, сўнгра дарахтлар билан чипорланган далани кетда қолдириб, даштга чиққанидан сўнг ростдан ҳам йўли кўпаймади, чунки совуқдан карахт бўлиб қолган оёқларини кўтариб босиш кўп қийин эди. Бутун куч ва иродасини сарф қилгани икки соат ичида у юз, юз эллик метрча масофани зўрға босди. Иродаси уни олға, алла қандай бир куч орқага тортар эди. Йиқилди. Урнидан турмақчи бўлган эди, узини оёқ узра ололмади. Сўнгра эмаклаб юрушга ҳаракат қилди. Шамол ҳар хуруж қилганда у қорға кўмулар ва талай вақтдан кейин, сув босган ердан чиққан бузоқ бошидай судралиб чиқар эди.

Бораётган ери — дарё яна ярим чақирим нарида бўлиб, узининг ҳайқириги билан буронли тунни ваҳималарга тўлдурар эди.

Саидий яна бир неча қадам судралганидан кейин қўлларида ҳам карахтлик сездди, ортиқ қимирлолмай қолди. Қор кўма бошлади.

Саидий бошини силкиб кўтарди, кўзларини катта-катта очиб олға қаради. Унинг қаршисида, бир неча қадам нарида каттакон гулхан ловуллаб ёнар эди. Бундан бир неча дақиқа илгари шамол, қор ва қоронгуликдан иборат бўлиб кўринган олам энди кўз унғидан йўқолди-ю фақат шу гулхан қолди. Гулхан ловуллаб алангаси тебраниб ёнар эди. Саидий гулханга томон интилиб талпинди. Шамол хуруж қилиб уни яна қорга кўмди. Лекин гулхан унинг кўз унғидан кетмас эди. Гулхан, ҳақиқий гулхан ловиллаб, учқунлар сочиб ёнмоқда. Аммо бу гулхан Мунисхон, оламшумул адиблик, водийга солинадиган қаср ва қасрнинг устида ҳилпираб турган кўк байроқ сингари узоқда бир сароб бўлиб қолди. Саидий ўзини қор кўмаётганини, оёғидан бошланган карахтлиқ аста-секин бошигача етганини аниқ билди ва ҳушидан кетди.

1930-1934 йиллар

ИЛҲОМ ТУЛА ИЖОД УЧУН

Қуёш, ҳаво, ер, сув барча жонивор ва кукатларга озуқа берганидек, халқ ҳаёти ёзувчига илҳом беради. Ёзувчи қанчалик истеъдодли, унинг қалам тутган қули қанчалик тажрибали бўлса, халқ ундан шунчалик чуқурроқ миннатдор бўлади, унинг ижодини, умуман, адабиётни шунчалик чуқурроқ ҳурмат қилади.

Ёзувчининг вазифаси гузаллик яратишдир. Бу нарса ҳаётни қалб кузи билан кўрган, илҳомланган ёзувчигагина муяссар бўлади. Ҳар қандоқ ёзувчи учун ҳам маҳоратнинг ибтидоси илҳомдир.

Соч-соқоли оппоқ чол армиядан қайтган йигитга билим олиш яхши нарса эканини тушунтириб, ниҳоят, уни ўқигани рози қилганлиги тасвирланган асар, яна «шеърый роман»нинг бизнинг кунларда пайдо бўлиши, албатта, кулгили бир ҳол. Республикамизда қирққа яқин олий ўқув юрти бўлса, ҳар кузда илм талаб ёшлардан бир уринга ўнлаб ариза тушса... Ёзувчи бу ҳолга қайси кўз билан қарагану, «шеърый роман» ёзгани унга нима илҳом берган, деб ўйлайсиз?

Чинакам бадий адабиётни илҳомсиз яратиб бўлмайди. Буни ҳамма билади, лекин бу ҳақиқатни қанчалик кўп эслатилса, шунчалик яхши.

Бизда ҳиссиз ёзилган, нуқул ақл сотадиган, китобхонни адабиётдан бездирадиган совуқ китоблар оз эмас. Бу хилдаги китоблар китобхонга бир нима бериш урнига ўз авторининг шармандасини чиқаради: модомики, ёзувчи воқелиқдан илҳом олмаган экан, модомики, воқеаларнинг моҳиятини, одамларнинг дилини англамаган экан, бу ҳол унинг ҳаётга лоқайд қараганини, ички дарддан маҳрум, бефаросат ва шапқур эканини

Ушбу мақола бевосита бадий ижодга таааллуқлиги туфайли танланди. (Муҳ.)

курсатади. Ёзувчи китобни илҳом ути билан аланга олдирмаса, китобхоннинг қалбига ут ёқолмайди. Китоб китобхоннинг қалбида эзгуликка оташин муҳаббат, қабоҳатга омонсиз нафрат уйғотмаса, уқувчини мафтун қиладиган фазилатдан маҳрум булади.

Масалан, мана шундай ҳикоя ёзган ёзувчига нима илҳом берди экан: онгли пахтакор чол уғлига гўзани суғориб қуйишни буюради. Онгсиз уғил кинога кетади, гўзани сув босади. Чол уғлини утқазиб қуйиб, агротехникадан лекция ўқийди. Шу билан ёзувчи китобхонга агротехникадан таълим беради.

Яна бир ҳикоя, қаттиқ жанг пайтида бир ўлимдан қолган танкист жангдан кейин танкдан чиқа солиб ёрига хат ёзади: «Комсомол мажлисида мени танқид қилганинг эсингдами? Ушанда мен сенинг танқидингни нотўғри тушунган эканман, мени кечир».

Заруратсиз, ички дардсиз, эҳтироссиз ёзилган асар улик булади. Бундоқ асарга ҳеч қанақа гоё, муҳим мавзу жон киргизолмайди.

Китобларимизнинг мазмундор бўлиши ҳақида куп уйлаб, яхши иш қилаётимиз, лекин ўқиб булмайдиган, китобхоннинг нафасини қайтарадиган китобларнинг мазмунидан фойда йўқ эканини баъзан унутиб қўйганимиз чакки бўляпти. Бу ҳол китобхонни бемаза олдиқочди китобларга ошна қилиб қўяди. Китобларимизнинг ўқишли бўлиши жиддий эътибор талаб қиладиган масаладир. Китоб мазмундор бўлса бас, ўқишли бўлиши шарт эмас, дейдиган ёзувчи — ё адабиётнинг ролини тушунмайди ёки ўқишли китоб ёзиш қўлидан келмайди.

Рус ва жаҳон адабиёти классикларидан қайси бири ўқиб булмайдиган китоб ёзган? Буларнинг дунёни забт қилганларига бирдан-бир сабаб — китобларининг ўқишли бўлганлиги эмасми?

Китобнинг шавқ билан ўқилиши унинг латофатларидан биридир. Албатта, гўзаллик ҳам ҳар хил булади: кечаси қоп-қора осмонда оловли из қолдириб учган юлдуз ҳам гўзал, кундузи гулдан-гулга қўниб юрган капалак ҳам гўзал. Учган юлдузнинг гўзаллиги бир лаҳзалик — бебақо гўзаллик, гулдан-гулга ҳаёт ташиб юрган капалакнинг гўзаллиги адабий гўзалликдир. Биз адабий гўзаллик яратишга ҳаракат қилишимиз керак.

Бунинг учун воқеликни чуқур урганиш, ундан илҳомланишдан ташқари маҳорат ҳам керак: сюжетни ярата билиш, композициянинг жўн ва чиройли, порт-

ретнинг психологик нозик ва яққол чиқишига эришиш, тилни яхши билиш зарур.

Бизда сюжет маданияти, сюжетни тузиш санъати оқсаб қоляпти. Бир қолипдан кўчган, сюжет жиҳатидан эгизак асарлар купайиб кетяпти. Тўғриси айтганда, бир хил схема асосида ёзилган ҳикоя, повесть, ёстиқдай келадиган романни ўқиб хижолат бўлади, киши. Асар замонавий мавзуда, замонавий бўлганда ҳам «майда» эмас, «йирик» мавзуда ёзилган, қаҳрамон одамларга меҳрибон, ҳассос бир уртоқ, ишлаб чиқариш нормасини 100-200 процент бажаради, ишдан кейин романлар ўқиб, узининг маданий савиясини оширади; қабр устида нутқ сўзлаб, марҳум бажармай кетган ишларни бажаришга суз беради; тўғриси ишлаб чиқариш кенгашига айлантириб, режалар, қўшимча мажбуриятлар тўғрисида гапирди. Одамлар унинг сўзларини жон қулоғи билан тинглашади... Қаҳрамон қиз бўлса яна ҳам ижобийроқ бўлади: хуштори олдига бстухтов «қуриқ ерга кетамиз», деган талабни қўяди. Баҳс-мунозара асарнинг конфликтини ташкил этади-да, бирон уч ойдан кейин қиз енгиб чиқади. Ундан кейин қарабсизки, олам гулистон: қуриқ ер, трактор, бахтли ҳаёт, меҳнат зафарлари, орден ва медаллар...

Бу, эҳтимол, дағалроқ схемалар, баъзи бир одамларнинг нафсониятига тегар, лекин сюжети улардай бачкана, сийқа бўлган китоблар оз эмас. Схемадан иборат сюжет, санъат урнига косибчилик — шубҳасиз, инсоний туйғулардан ва замонавий тафаккурдан маҳрум бўлган қонсиз, жонсиз суратларни вужудга келтиради, ёзувчи психологик портрет чизишдан ожиз эканини кўрсатади. Бу соҳада куп ва қунт билан меҳнат қилишимиз керак.

Биз купинча замондош қаҳрамонларимизнинг характери қашшоқлаштираётганимиз, қаҳрамонларимиз баланд парвоз қилмаслиги, жасорат ва эҳтиросдан маҳрум экани тўғрисида ҳақли таъналар эшитамиз. Ҳаётда оддий одамларнинг ўрни, фикр-туйғуларнинг заифлигини кўрсатувчи минглаб мисолларни кўришимиз мумкин.

Психологизм — кишиларнинг ички дунёсига, уларнинг латиф-зариф томонлари ва гузаллигига яхши эътибор қилиш тўғрисида жиддий уйлаб кўриш фурсати етди. Бу ёзувчилик маҳоратининг энг муҳим жиҳатидир.

Китобни бадиий қилиб, маҳорат билан ёзиш — ижодий жасорат кўрсатиш демакдир. Биз ижодий жасорат деган гапни жуда кам ва тортиниб тилга оламиз. Бу

туғрида тортинмасдан, баланд овоз билан гапириш керак. Чинакам бадий асар яратиш — бор кучини, бутун илҳом ва қобилиятини сарф қилиш демакдир. Санъатнинг тамал қонуни, касб-коримизнинг талаби шудир. Буни, хусусан, ёшларга қайта-қайта писанда қилишдан эринмаслик керак.

Афсуски, ёшларимизнинг иккинчи, учинчи китоблари биринчи китоб даражасидан кўпинча пастроқ бўлади. Биринчи китоб — одатда авторни бетоқат қилган таассуротларнинг шиддатли тазйиқи остида ёзилади. Ёш ёзувчи биринчи китобга бутун ҳаёт тажрибасини, илҳомини сарф қилади-да, янги таассуротлар тўпламасдан, маҳоратни оширмасдан туриб, иккинчи китобни ёзишга киришади. Натижада, ёзувчининг маҳорати усиш урнига пасайган бўлиб чиқади. Биз ёзувчининг иккинчи китоби биринчидан, унинчи китоби туққизинчидан яхшироқ бўлиши учун курашишимиз керак. Бунга эришиш учун танқидчиларимизнинг ёрдамига муҳтожмиз.

Ёзувчи маҳоратини ошириш керак деймизу, бу масалани диққат марказига қўймаймиз. Марказий журналлар бу ҳақда онда-сонда гапиради-ю, лекин республика матбуоти бу ҳақда чандон жон куйдирмайди.

Яроқсизлиги кўриниб турган асарларни танқидчилар ҳимоя қилишдек иллатга барҳам бериш вақти етди. Баъзи бир танқидчиларга китоб муҳим мавзуни кутарса бас. Бу хилдаги танқидчилар мавзу деб, китобхонни эсдан чиқариб қўйишади, ёзувчи китобхонни ҳурмат қилиши керак эканига эътибор қилишмайди. Менимча танқид аввалбоши китоб китобхонга манзур бўлди-ю, манзур бўлса, нимаси манзур бўлди-ю, манзур бўлмаса, нимаси манзур бўлмади — мана шунга қизиқиши керак. Бу нарса танқидчиларга шакл ва мундарижа туғрисидаги назарий масалани амалда яхшироқ ҳал қилишга ёрдам беради.

Одамларни, хусусан, ёшларни тарбиялашда бизнинг зиммамизга жуда катта вазифалар юкланган. Бу вазифаларни бажариш учун ҳаётни пишиқ урганишимиз, гўзалликка мафтун бўлишимиз, китобхонни мафтун қиладиган асарлар яратишимиз, бунинг учун илҳом тўла ижод қилишимиз керак.

1959 йил

«САРОБ»НИНГ УТМИШИ ВА БУГУНИ

«Сароб» романи ҳаётнинг мураккаб даври — уттизинчи йилларнинг бошларида яратилган. У яратилиши билан фақат китобхоннигина эмас, балки расмий ташкилотларнинг ҳам эътиборини узига жалб қилди. Уша кезлари яратилган «Кеча ва кундуз», «Қуллар» романлари, «Обид кетмон» қиссаси қаторида мукофотга сазовор ҳам бўлди. Газета ва журналларда асар ҳақида тақризлар, мақолалар эълон қилинди. Уларнинг баъзилари асарни юқори баҳоладилар. Бироқ уттизинчи йилларнинг иккинчи яримларига келиб «Сароб» ҳақида мафкуравий жиҳатдан кескин танқидий фикрлар айтила бошлади. Расмий равишда мунаққидлар уни «янги тузум»га хос ижобий кучларни менсимасликда ва синфий душманларни, яъни миллатчиларни ташвиқ қилувчи асар сифатида айбладилар. Мафкуравий яккаҳоқимлик авжига чиқиб бораётган бу пайтларда «Сароб» зарарли асар деб эълон қилинди. Абдулла Қодирий романлари қаторида қатагонга учради. Узоқ вақтлар мунаққидлар уни тилга олмадилар. Қайта нашр ҳам қилинмади. Асар деярли узбек романчилиги сафидан учирилган эди.

Элтигинчи йилларнинг иккинчи ярмида Сталин шахсига сиғиниш оқибатлари фош қилинди ва мафкура жабҳасида илиқлик пайдо бўлди. Абдулла Қодирий расмий равишда оқланди. Унинг роман ва қиссалари қайта чоп қилинадиган бўлди. Навбат «Сароб»га ҳам келиб етди. Абдулла Қаҳҳор «Сароб»ни қайта таҳрир қилди ва шу йусинда асар иккинчи марта ёруғ дунени кўрди. Бироқ Қодирий шахсияти тула оқлангани билан унинг асарлари ҳали тула оқланмаганидек, мунаққидлар «Сароб» романидан ҳам мафкуравий камчиликлар излашни давом қилдирдилар. Давр янги бўлса ҳам, айбномалар эскича эди.

Мана, мунаққидчилигимиздаги уша даврга хос фикрлардан бири: «Романда ижобий персонажларнинг салбий кучга қарши олиб борган курашлари деярли сезилмайди. Душманларни тор-мор қилишда, жамиятимизда салбий ҳодисаларни йуқотишда совет кишиларининг кўрсатган жонбозликлари, қаҳрамонона курашлари ижобий шахсларда тула мужассамлаштирилганда, асар, шубҳасиз, ютган булар эди».

Дарҳақиқат асарнинг бош қаҳрамони уша давр тушунчасидаги ижобий қаҳрамонлардан узоқлашиб, яна уша давр тушунчасидаги «миллатчи»ларга яқинлашгандек бўлади.

Бу хилда фикр юритиш асар яратилган даврда езувчи имкониятларининг қай даражада чекланганлигини англамаслик оқибати эди. Мунаққидлар талаб қилганидек, Саидий Эҳсон ва Кенжалар томонда қолиб кетса, асар олдига қуйилган мақсад амалга ошмай қоларди. Бугунги мустақиллик даврида биз ҳам уни етарли даражада қадрламаган булардик. Борди-ю қаҳрамон тула равишда ватанпарварлар томонига утиб бирор ишни бошқарган булса, асар ерут дунё юзини кўрмасди. Бирор тасодиф туфайли роман чоң этиб қолинса Қаҳҳорга берилган жазо Қодирийникига нисбатан ҳам оғирроқ буларди. Шу сабабдан Абдулла Қаҳҳор замон имконият берадиган йулни танлади.

Езувчи ўз гоёсига мос келадиган қаҳрамонни танлади. У изланувчан шахс, бироқ излана туриб, тез-тез адашади. Аксарият ҳолларда аросатда қолади. Баъзан худбинлик кайфиятига берилади, оғмачилик ҳам унинг характериға ёт эмас.

Талабалик чоғларида икки еш – Саидий ва Муниҳонлар бир-бирларига кунгил қуядилар. Бироқ Саидийнинг Муниҳонга муносабати ғайритабиий, фақат худбин шахсларга хос хислатдир. У Муниҳонга нисбатан уйлайди: қизнинг бошига бирор мушкул иш тушса-ю, уни қутқариб қолувчи фақат узи, яъни Саидий булса. Бироқ бундай ҳол руй беравермайди. Бора-бора уларнинг орасидаги муносабат совийди. Муниҳон Саидийдан узоқлашади. Саидий илгари гузал ва латофатли булиб кўринган Муниҳондан камчиликлар излайди ва топгандек булади. Ўз характер хислатлари билан Муниҳон ҳам Саидийга муносиб. Ундан узоқлашиб, акаси Салимхоннинг тавсияси билан «нимжон хотинчалиш» Мухторхонга кунгил қуяди ва камчиликларидан кўз юмиб, ундан фазилат излай бошлайди.

Масаланинг шу тарзда қуйилишида ҳам замон нафаси бор эди. Биринчиси ўз муҳаббати йулида қатъий туролмайди, иккинчиси муҳаббатдан осонгина воз кечиб узига номуносиб бир одам билан ҳаёт қуришга рози. Аерлар оша одат тусига кириб қолган анъаналаримиз бузилган, «яшти»лари ҳали аниқ бир йулга тушмаганди. Замон алғов-далғов. Бундай пайтларда одамлар орасида анъанавий муносабатлар бузилади албатта.

Саидий иззатталаб шахс. Ҳаётининг илк босқичларида Саидий уша давр тушунчаси билан айтганда ижобий қаҳрамон деб аталувчи Эҳсон, Шариф ва Кенжалар билан яқин булади. Аслида улар носамимий одамлар эмас. Саидийга муносабати холис ва хайрихоҳ. Бироқ унда бор булган фазилатларни сунъий равишда кўкларга кутариб мақтайвернишни лозим кўрмайдилар. Шу боисдан Саидий улардан ҳам узоқлашади.

Саидий, эҳтимол, Эҳсонларга хос андозавозликдан қочмоқчи булгандир. Бироқ езувчи бу ҳақда бирор нарса демайди. Китобхон тахмин қилади, холос.

Саидий езувчи булмоқчи. Жилд-жилд китоблар езиб, номи оғизлардан-оғизларга утиб, машҳур адиб даражасига кутарилмоқчи. Афсуски, унинг бу йулдаги хатти-ҳаракатлари ҳам ўз характер талабларига мос. У бу шуҳратли амалга ўз иқтидори ва меҳнати билан эришишни уйламайди. Балки, унинг назарида, кимдандир мадад булиши керак. Мададкор ҳам топилгандек булади. Бу Саидийга

бообру булиб кўринган зиёлисифат одам Аббосхон эди. «Умуман, кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув булади, аммо бу билангина киши уша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизиш керак».

«Аллақандай қудратли дори»га умидворлик уни уша давр тушунчаси билан айтганда «миллатчилар» гуруҳи орасида эътиборли Аббосхон билан яқинлаштириб қўйди. Аббосхон билан яқинлик уни Муродхужа домла ва Салимхонлар гуруҳига олиб бориб боғлади. Шу билан Саидий Шариф ва Эҳсонлар билан орани тамом узди ва Аббосхонлар гуруҳига келиб қўшилди.

Давр «доҳийчилик» даври эди. Саидий Аббосхонлар гуруҳига қўшилдим дегунча фаол ҳаракатга тушди. Бу уринда ҳам уйлаб кўриш керак бўлган гап борга ухшайди. «Сароб» битилган даврда иккита «доҳий» — Ленин ва Сталинларга сажда қилардик. Адабиётнинг ҳам уз «доҳий»си бор эди. Бу Максим Горький эди. Унинг Ленин, Сталинлар билан тушган расмининг кенг тарқалиши бежиз эмас эди. Ўзбек адабиетида ҳам «доҳийча»лар бўлиши табиий тушуниларди. Саидий назарида шундай «доҳий»чалардан бири Аббосхон эди. Бунинг учун унда асос ҳам бор эди. Адабиёт ишига қизиқувчилар Аббосхон атрофида гирди-капалак, доим кимлардир ундан маслаҳат олади, кимлардир хат ёзиб ундан жавоб кутади. Саидий ҳам шулар қаторида эди. У мақсад сари шошилди, «қаҳрамонлик» курсатмоқчи бўлди. Нималардир биринчи уринга чиқиб олиб, атрофдагиларни узига қаратмоқчи бўлди. Бироқ Аббосхон, Салимхон, Муродхужа домлалар уз соҳаларининг корчалонлари эканлигини англашга фаросати етавермади. Ҳали Аббосхонлар гуруҳининг сир-асрори билан тула танишиб улгурмасданоқ Саидий уларга сабоқ бермоқчи — узилган занжирни қайта улаш учун қудратли ташкилот зарур экани ҳақида кўйиниб гапирадиган ва уз таклифларини олға сурадиган бўлиб қолди. Ва бу ташкилотга раҳбарлик қилиш узига муносиб эканлигини билдиришдан ҳам қайтмади. Бироқ кейинчалик Саидийга маълум бўлдики, бундай ташкилот мавжуд ва унинг «доҳий»лари ҳам бор. Буни англаган Саидийнинг ҳафсаласи пир ва уз олдига қўйган «улуг» вазифани адо этолмаган шахс ҳолатига тушиб қолади.

Саидий бамисоли кўгирчоқ. Уни замон ҳар хил куйга солар, ҳар хил йулга бошлар эди. Бироқ бирортасида у уз истак-орзуларига эришаолмасди.

Саидийнинг «доҳий»лик орзуси қай даражада пучга чиқса, унинг бошқа орзу-истаклари ҳам шу тарзда пучга чиқаверади. Мана унинг ҳаёлидан ўтиб юрган орзу-истакларидан бири:

«... У оламшумул ёзувчи; америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар кун бир стунлик нарса ёзиб, йилига ун минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради...»

Бу ҳавойи орзу уни уша даврнинг бадавлат одамларидан бўлган Муродхужа домла хонадонига яқинлаштиради.

Домланинг битгаю-битта қиз фарзанди бор — Сорахон. Домла хонадони билан яқинлашганидан кейин Саидий Сорахондан умидвор булади. Домла ҳам бунга тарафдор. Саидий қай даражада худбин бўлмасин, унинг орзу-истакларининг барбод бўлаверишида роман яратилган даврдаги диққинафас ҳаётнинг таъсири йўқ эмас.

Саидийдаги кейинги диққинафаслик Сорахон образи билан боғлиқ.

Сорахон Мунисхонга нисбатан ута хунук қиз. Мунисхондан воз кечини учун Саидий ундан салбий хислатлар излади. Унинг барча фазилатлари Саидийга аста-секин камчилик бўлиб куринаверди. Сорахоннинг камчиликлари эса аста-секин фазилат бўлиб намоён була бошлади.

Адиб Сорахон шахсига тегишли хислатларни шундай маҳорат билан чизадик, булар фақат Абдулла Қаҳҳор қаламигагина мансуб бўлиши мумкин.

«Сорахон — энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун булса керак, одатдан ташқари новча куринади, юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандек туюлади: шундан узи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олға ташлаброқ юради. Кук қарганшоҳи куйлакнинг кенг этаги остидан чиққан сава чуп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кук томирлари куриниб турган қуллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки урим қора, зотли сигирнинг думи сингари қунғироқ сочилари тез-тез кукрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкасига ташлашга мажбур қилмаса, орқадан курган киши Сорахонни огир бир нарса олиб кетаётган гумон қилади... Сорахон қорачадан келган, кулганда... юпқа лабларини қимтиб, юқоридаги лабини кутариброқ турган угри тишини курсатмасликка тиришади: гапирганда ҳам шундай; қандай кайфиятда ва қандай қаттиқ гапирмасин, юпқа лаблари худди пичирлагандай ҳаракат қилади. Учили пешонасининг уртасидан фарқ очилиб, жингалак сочи қошларига тегай-тегай деб, қулоқлари орқасига утиб кетган. Аччиги келганда қошининг бири паст, бири баланд бўлиб, кичкина кузларининг ости пирпираб учади ва кичкина, ута куринарли даражада юпқа бурнидан унча-мунча бор қон ҳам қочади, тешиклари керилади».

Маънавий хунуклик Сорахон куринишидаги хунукликда ҳам ошиб тушади. У на рузгор учун, на жамият учун бирор иш билан банд. Баъзи қилиқлари эса эси паст болаларнинг ҳаракатини эслатади.

Буларда ҳам узига хос маъно бор. «Улганнинг устига тепган» деганларидек ижтимоий фаолиятда иши унғ келавермаган Саидийнинг оилавий ҳаётда ҳам ишлари чаппасидан келади. Бу билан Саидий образига бериладиган буюқ қуюқлаштирилади, китобхонда унга нисбатан ачиниш ҳисси уйғонади. Бунинг устига, Муродхужа домла анойилардан эмас. Бошқалар учун утмас чақадек бўлиб қолган қизига харидор топилди. Шунга қаноат ҳосил қилиб, бир меъерда яшайвериши мумкин эди. Бироқ унга куёвдан кура пултопар керак. У Саидий топганларини тортиб олар, ҳатто пулни купроқ ишласин маъносидан ошна-оғайнилари ишга солиб, Саидийга янги-янги ишлар — таржимонликми, уқитувчиликми топар ва Саидийни кечаю-кундуз иш билан банд бўлиб, пул топишга мажбур қиларди. Орзу-ҳавасларда охирги илинж домла оиласи эди. Пул топиш билан банд бўлган Саидийнинг энди улар ҳақида уйлашга вақти ҳам қолмади.

Муродхужа домланинғ туймас нафси, Сорахоннинг бемаъни қилиқлари Саидий учун орзу-ҳавасларнинг барбод бўлишидаги охирги нуқта бўлди. Маънавий жиҳатдан унинг ҳаёти охирлаб борарди.

Саидий қулай шарт-шароитда яшаб, уз умрини утказавериши мумкин эди. Бироқ ижтимоий муҳит, уша даврга хос алгов-далговлар уни шахс сифатида, жамият аъзоси сифатида емирди. Бу ҳол ҳам сўзсиз китобхонда ачиниш хиссини уйғотади. Саидийнинг қисмати ҳали адабиётимизда акс этмаган фожеа эди.

Шоир сузлари билан айтганда «туғилмасдан бўғилган, бўғилиб қайта туғилган» «Сароб» қайта қуриш деб аталмиш даврга келиб, яна баъзи мунаққидлар томонидан қаттиқ танқид остига олинди. Бу хилдаги мунаққидлар иккита сабаб курсатдилар. Булардан биринчиси кучирмачилик эди. Гуё Абдулла Қаҳҳор уттизинчи йилларда эълон қилинган қосимовчилар суд материалларидан фойдаланган, бу китобнинг баъзи жойларини айнан кучирган. Шу асосда китобхонлар орасида шов-шув буладиган мақолалар эълон қилинди.

Ёзувчи асар яратиш жараёнида ёзма ва оғзаки манбалардан, ҳатто оддий латифалардан ҳам фойдаланиб, юқори савиядаги бадиий асар яратавериши мумкин. Зарур пайтда манбалардан баъзи жумлалар угиб ҳам қолади. Бу айб ҳисобланмайди. Агар буни айб ҳисоблайдиган бўлсак, жаҳон адабиети хазинасидаги адабиётнинг ярмидан воз кечишга тўғри келади.

«Сароб» танқидчиларининг иккинчи важи шу бўлдики, Саидий миллатчилар сафига қушилди. Шундай қараганда бу гапда жон борга ухшайди. Бироқ асар тўқимасини чуқурроқ таҳлил қилиб курсак, бошқача ҳулосага келамиз.

Аввало «миллатчи» деган сузнинг узи баҳслидир. «Миллатчи»лик юқорида назарда тутилган мунаққидлар тушунгандек мутлоқ ижобий ҳодиса эмас. «Миллатчи» сузи фақат битта — уз миллатининг манфатини кузлаб, бошқа миллатнинг манфаатини уйламайдиган, назар-писанд қилмайдиган шахсларга хос хусусиятлардир. Мустақил яхлит миллатлар бўлишига қарамасдан бир давлат була туриб миллатчилик сиёсатини юритиш зарарлидир. Тўғрироғи, бу мунаққидлар ишлатган «миллатчи» тушунчасининг урнига халқпарвар, ҳатто миллатпарвар, миллатсевар атамаларини ишлатиш уринли булар эди. Саидий бориб қушилган гуруҳ аъзолари агар миллатчи бўлсалар, у ҳолда буни соф ижобий воқеа деб ҳисоблаш тўғри эмас.

Бу масаланинг бошқа бир томони ҳам ҳисобга олиш керак. Узларини миллатчи деб атаган гуруҳ — Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домлалар Саидийни бу гуруҳга фойдаси тегадиган зўр шахс ҳисобламайдилар ҳам. Назаримизда, унинг характеридаги манфаатпарастлик, ортиқча даъватлар уларнинг гуруҳига маъқул келавермайди. Шу сабабдан унга бирор муҳимроқ вазифа ёки топшириқ бериб, ундан фойдаланиш учун ҳаракат ҳам қилмайдилар. Уларнинг назарида Саидий фақат «эргашувчи»гина ҳолос. Уз навбатида бу ҳол Саидийга ҳам таъсир қилади. Шундай бир вазият юзага келадикки, Саидий гуё ҳаётининг дарёсида оқиб бораётган бир кимса. У узини бир қирғоққа олади, бироқ бу қирғоқ унинг манфаатларини қониқтиравермайди; иккинчи қирғоққа оғади. Унда ҳам иши унғ келавермайди, ният қилган орзу-истаклари амалга ошавермайди. Шу сабабдан Саидий узини ҳаёт дарёсининг гирдобига уради ва ҳаётини яқуланган ҳисоблайди.

Унинг назарида ҳамманинғ иши унғ келадую, фақат унинг

ишлари нстаган йулига тушавермайди. Бу ҳол унда салбий шиддат ҳиссини уйғотади. Узини побуд қилади. Шу билан роман яқуиланади.

Саидий маълум даражада XIX аср рус адабиетида яратилган «ортиқча кишилар» образини эслатади. Бироқ жамият тазйиқици бошдан утказишда Саидий қисмати уларникидан огирроқ.

Шундай экан, «Сароб»ни гоҳ у тарзда, гоҳ бу тарзда қувгин қилавериш, уни ҳар мақомда танқид қилиб, четга суриб қуявериш туғри булармикин?! Бизнинг назаримизда «Сароб» бадиият жиҳатдан китобхонда завқ уйғотадиган, мазмун жиҳатдан сабоқ буладиган, ибрат булиб хизмат қиладиган ҳодисаларни акс эттирган роман сифатида қолади ва кейин ҳам уни китобхонлар севиб уқийди.

МАТЁҚУБ ҚУШЖОНОВ.

*«XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ»
ТУРКУМИ*

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

САРОБ

Роман

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент—1995

К

Муҳаррирлар *Ш. Эргашева, Г. Зокирова.*
Безаклар *М. Самойловники.*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов.*
Техник муҳаррир *Е. Лукьянова.*
Мусаҳҳиҳлар *У. Мадаминова, З. Солиҳова.*

Теришга берилди 20.02.95. Босишга рухсат этилди 20.09.95.
Бичими 84X108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоғи 12,6. Нашриёт ҳисоб табоғи 13,9. Адади 25000. Буюртма
№3479. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» наشريёт-матбаа концернининг
босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси,
41-уй.**